

Z KUŞAĞI'NIN TANRI İNANÇ BİÇİMİ

Z Kuşaağı'nın
Tanrı İnancına
Sahip Olmasını
Ne Etkiliyor?

PROF. DR. ERCAN YILMAZ
DR. RÜŞTÜ YILDIRIM

AYE
YAYINLARI

Z KUŞAĞI'NIN TANRI İNANÇ BİÇİMİ

Z Kuşığı'nın Tanrı İnancına Sahip Olmasını Ne Etkiliyor?

**PROF. DR. ERCAN YILMAZ
DR. RÜŞTÜ YILDIRIM**



T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
YAYINCI SERTİFİKASI NUMARASI
44040

Z KUŞAĞI'NIN TANRI İNANÇ BİÇİMİ
Z KUŞAĞI'NIN TANRI İNANCINA SAHİP OLMASINI NE ETKİLİYOR?

PROF. DR. ERCAN YILMAZ
DR. RÜŞTÜ YILDIRIM

Bu kitabın bütün yayın hakları Palet Yayınlarına aittir.
Yayınevinin yazılı izni alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği tanıtımlar ve akademik çalışmalar haricinde,
kısmen veya tamamen kitaptan alıntı yapılamaz.
Eser, matbu yahut dijital ortamda kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN: 978-625-5603-10-4

BASKI
SEBAT OFSET
Fevzi Çakmak Mah. Hacı Bayram Cad. No: 57 Karatay / Konya
MATBAA SERTİFİKASI NUMARASI: 74481

Konya, Şubat 2025

PALET YAYINLARI
Mimar Muzaffer Cad. Rampalı Çarşısı No: 42 Meram / Konya
Tel. 0332 353 62 27
www.paletyayinlari.com.tr

ÖN SÖZ

Tanrı inancı ve oluşumu, insanları meşgul eden en temel sorulardan biri olmuştur. Tanrı inancı oluşumunu; bireysel sorgulama süreci, çevresel, toplumsal, kültürel etmenler etkilemektedir. Bu inancın nasıl şekillendiği, hangi faktörlerin bu süreci etkilediği ve bireylerin Tanrı'ya dair algılarının nasıl değiştiği hem felsefi hem de bilimsel araştırmaların odak noktasını oluşturmuştur. Bu kitap, Z kuşağı gençlerin Tanrı inancına sahip oluş sürecini açıklamaya çalışmıştır.

Tanrı inancı, O'nunla kurulan ilişkinin doğası ve bu ilişkinin bireyin yaşamına yansımalarını kapsar. Aynı zamanda insanın Tanrı algısı ve bu algının hayatına etkisi değişebilmektedir. Bu çalışmada, Tanrı inancının gelişimi, türleri ve Z kuşağı gençlerin Tanrı İnanc biçimleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kitap kapsamında yapılan çalışmada Z Kuşağı gençlerin Tanrı inanc biçimlerine çoğu aile yapısıyla ilişkili yirmi dört değişkenin etkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bir kapsamında Z kuşağı gençlerin Tanrı inancı, bu değişkenlerle betimlenmiş ve bu değişkenlerin önem sırası açıklanmıştır. Bu sayede, okuyucuların Z kuşağının Tanrı inanc biçimini daha çok hangi değişkenlerin etkilediği konusunda daha derin bir anlayış kazanması amaçlanmıştır. Ayrıca, bu çalışmanın, inanc alanında çalışan bilim insanlarına ve bu konuya ilgi duyanlara yeni bir perspektif kazanmasına destek vereceği beklenmektedir.

Tanrı inancı, insanın varoluşsal arayışının daima merkezinde olacaktır. Bu kitap bu arayış sürecini takip edenlere katkı sağlayacaktır. Umudum, bu çalışmanın bireysel anlam arayışımıza katkı sağlaması, farklı perspektifler oluşturabilmesidir. Aynı zamanda Z kuşağını daha iyi anlamaya çalışmamızdır.

Uzman Abdullah Aktürk'ün veri toplama aşamasında verdiği katkıdan ve tartışmalarda açtığı yeni fikirlerden dolayı teşekkür ederiz. Uzman Demet Yılmaz'a yaptığı okumalarından ve düzeltme önerilerinden dolayı şükranlarımızı sunuyoruz. Yine lisansüstü öğrencilerimize tartışmalarda açtıkları önerilerden dolayı ayrıca teşekkür ederiz. Bu kitabın yazılması sürecinde bize ilham ve destek veren Chatgpt, DeepSeek ve Gemini'ye ve bu platformları geliştiren binlerce yazılımcıya içtenlikle teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Ercan YILMAZ
Dr. Rüştü YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1
Z KUŞAĞI	3
İNANÇ.....	7
İNANCIN GELİŞİMİ	8
1.Temel İnanç.....	10
2.Sezgisel-Yansıtıcı İnanç.....	11
3.Öyküsel-Lafzi İnanç Evresi.....	12
4.Yapay-Geleneksel İnanç	13
5.Bireysel-Tefekkürî (Yansıtıcı) İnanç.....	15
6. Paradoksal-Birleştirici İnanç	16
7.Evrenselleştirici İnanç	17
TANRI İNANCICI	19
Tanrı İnancının Rasyonelliği.....	20
İnancın Psikolojik Alt Yapısı	21
Tanrı İnancının Rasyonelliğine Yönelik Felsefi Argümanlar	22
Kozmolojik Argüman.....	23
Teleolojik Argüman	24
Ahlaki Argüman	26
Ontolojik Argüman	26
TANRI İNANÇ BİÇİMLERİ.....	29
TEİZM.....	30
Neden Teizm Düşüncesi Ortaya Çıktı?	31
Teizmin Genel İlke ve Özellikleri	32
Teizmin Türleri.....	33
Teizme Yönelik Eleştiriler	34
DEİZM	35
Deizmin Temel İlke ve Özellikleri.....	36
Deizm Düşüncesi Neden Ortaya Çıktı?.....	37
Deizmin Türleri	38
Deizme Yönelik Eleştiriler.....	39
AGNOSTİSİZM.....	40
Agnostisizmin Genel İlke ve Özellikleri	41
Neden Agnostisizm Düşüncesi Ortaya Çıktı?	43
Agnostisizmin Türleri.....	43

Agnostisizme Yönelik Eleştiriler	44
ATEİZM	46
Neden Ateizm Düşüncesi Ortaya Çıktı?	47
Ateizmin Genel İlke ve Özellikleri	49
Ateizmin Türleri	51
Ateizme Yönelik Eleştiriler	51
Z KUŞAĞI'NIN TANRI İNANÇ BİÇİMİNİ NELER ETKİLİYOR?	53
Yöntem	53
Evren ve Örneklem	54
Veri Toplama Aracı	55
Tanrı İnanç Gelişimini Etkileyen Değişkenler Anketi	55
Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği	56
Veri Analizi	56
Veri Analiz Yöntemi	56
BULGULAR	59
ARAŞTIRMA BİZE NE SÖYLÜYOR?	97
Cinsiyet ve Tanrı İnanç Biçimleri	97
Yaşanılan Coğrafi Bölge ve Tanrı İnanç Biçimleri	98
Öğrenim Görülen Bölümün Giriş Puan Türü ve Tanrı İnanç Biçimleri	98
Anne-Baba Eğitim Düzeyi ve Tanrı İnanç Biçimleri	99
Anne-Baba politik görüşü ve Tanrı İnanç Biçimleri	100
Ailelerinin Çocuklarına Karşı Tutumu ve Tanrı İnanç Biçimleri	103
Dini Eğitimi Alma Biçimi ve Tanrı İnanç Biçimleri	103
Z Kuşağı Gençlerin Tanrı İnanç Biçimleri	104
SONUÇ	107
KAYNAKÇA	109

GİRİŞ

Her şey O'na inanmayla başladı.

Ercan YILMAZ

İnsanın en önemli serüveni, anlam arayışıdır. İnsan; yaşadığı dünyaya, karşılaştığı olaylara, sorunlara, eşyalara, varlıklara vb. hep bir anlam vermeye çalışmıştır. İnsanın bu süreçteki en büyük çabası, belki de kendisini anlamlandırma ihtiyacıdır. İnsan, kendisini anlamlandırma sürecinde; **“Ben kimim? Nasıl meydana geldim? Yaşam amacım ne? Neden yaşamalıyım? Yaşadığım dünya nasıl oluştu? Varlıklar nasıl oluştu?”** gibi sorulara cevap vermeye çalışmıştır. Elbette bu sorular, cevabını çok rahat bulabileceğimiz bir yapıya sahip değildir. Bu soruların cevabını vermek derin bir bilgiye, anlayışa, düşünüşe sahip olmayı gerektirir. Her şeyden önce büyük bir çaba gerektirir. Bu, biraz insanın konfor alanıyla da ilişkili bir süreçtir. İnsan bu gibi soruların cevabını vermeye çalışırken, bir gayret içerisinde olacaktır, belki de bulunduğu cevaplarla beraber değişmesi gerekecektir. Değişim ise beraberinde yeni birtakım davranışlar seti gerektirir. Bu davranışlar setine göre davranmak, konfor alanımızdan çıkmayı sağlar.

Aslında bu gibi soruların cevabını vermek, Tanrı inancıyla da ilişkili olabilir. Eğer biz bir tanrının olabileceğini varsayarsak, özellikle de bu tanrıyı antropomorfik bir yaklaşımla, kendinde olan özellikle ilişkilendirirsek yukarıda dile getirilen soruların cevabını çok rahatlıkla verebiliriz. Tanrı inancı belki de insanın pragmatist bir anlayışla ve kolaycılığından dolayı sahip olduğu bir düşünce sistemidir. Tanrı inancı, insanın yaşadığı ve algılayabildiği, olduğunu varsaydığı evrenin yaratıcısı/yaratıcıları(ları) ve idare eden (ler)i olduğunu kabul etmesidir. Bu varlık,ванооулу tarafından antropomorfik bir şekilde sahip olduklarıyla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

İnsanın yaşantısında var olan her şey, yok değil vardır. Yok olan bir şey yoktur. Her şey var edilmiştir. O zaman bunları var eden bir varlık vardır. İnsanların bu şekilde bir düşünceye sahip olması da onları, Tanrı inancına yönlendirebilir.

İnsan, yeryüzünde kendisi dışındaki varlıkların yardımına ve bakımına en fazla ihtiyaç duyan canlıdır. İnsan, başkaları olmadan, yaşamakta zorlanabilecek bir varlıktır. İnsan, kavram olarak, bir boyutu ile ünsiyet yani yakınlık kavramından gelir. İnsan, ünsiyeti sağlayamadığı takdirde varoluşsal sorun yaşar. Çünkü insan, doğası gereği, sosyal ve başkalarına muhtaç bir varlıktır (Aktaş, 2020). İnsan bu yönü ile aciz bir varlıktır. Bu acizliğinden kurtulmak için kendisinden daha üst ve yüce güçlere sahip bir varlığı kabul etmek, bu varlıktan medet ummak yaklaşımlarına başvurabilir. Bu yaklaşım, insanların Tanrı inancına sahip olmalarını sağlayabilir.

İnsanların Tanrı inancına sahip olmalarını sağlayan diğer durum, sosyal gözlemleridir. İnsan; çevresindeki insanların, en yakınlarının Tanrı'ya inandığını, ondan gelen buyruk ve ödevlere göre yaşadığını gözlemler. Bu gözlem ve deneyimler, insanda bir Tanrı inancının gelişimini sağlayabilir.

Dinlerin yapılanması da insanların ontolojik, epistemolojik sorulara verdikleri cevaplarla ilişkili olabilir. İnsan, Tanrı inancına ulaştığı zaman, kabul ettiği Tanrı'dan buyruklar ve ödevler almaya başlar. Tan'a (2010) göre din, tüm ödevlerimizin tanrısal buyruklarmış gibi ön-görülmesi ile yapılır. Bu varsayıma göre insan, inandığı Tanrı'dan gelen buyruklar ve ödevlerle dini düşüncesini yapılandırır. İnsanın sahip olduğu bu din anlayışı; onun, dünyaya, hayata, kendisine ve başkalarına bakışını etkilemeye başlar (Özdemir, 2003).

İnanç, kabul edilmiş sürecidir. Ama bu, sadece Tanrı varlığını kabul edilmiş süreci midir? Her şey zıddı ile vardır. Ama bu, inanç için varsayılabilir bir düşünce midir? Tanrıya inanmamak da bir inanç mıdır? Bu açıdan inanç, zıddı ile var olmaz. Her ne şekilde olursa olsun Tanrı inancı, bir inançtır. Ama Tanrı varlığı inancı, zıddı ile vardır. Yani Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu... Pazarlı'ya (1972) göre inanmak bir ihtiyaçtır. Çünkü insan ontolojik olarak kendini anlamlandır-maya çalışan ve düşünen bir varlıktır. İnsan bu inanma ihtiyacını birtakım sorular ve bu sorulara vermeye çalıştığı cevaplar kapsamında gerçekleştirebilir.

İnsan bir Tanrı inancına ve bunun ardından bir din anlayışına neden ihtiyaç duyar? İnsan, kendi varlığı ile ilgili sorulara cevap veremezse belirsiz ve amaçsız bir hayat sürdürebilir. Bu belirsizlikle baş edebilmesi insana acı ve kaygı verici bir durum oluşturabilir. Bu belirsizlikle baş etmenin en rahat yolu, Bir Tanrı inancı ve o Tanrı'nın etrafında oluşan öğretiler olabilir.

İnsan; düşünen, üreten ve doğaya müdahale edebilen bir varlıktır. Bu üretme, yeni şeyler ortaya koyabilme özelliği; insanın, içinde yaşadığı çevreyi, doğayı, dünyayı ve evreni de birilerinin oluşturması gerektiği düşüncesine sahip olmasını sağlayabilir. Bu düşünce biçimi insanı Tanrı inancına ve bir dini öğretiye yönlendirebilir.

İnsanın Tanrı inancına sahip oluş ve olmayış sürecini ne etkiliyor? Bu süreç, inanç alanında çalışan bilim insanlarının devamlı merak ettiği bir konu olmuştur. Tanrı inancı, dini inanışların merkezinde olan bir konudur. Tanrı'ya verdiğimiz anlam; O'nun sahip olduğu nitelikler, onun bize buyrukları ve ödevleriyle, O'nunla olan ilişkilerimizi düzenler. Bu ilişkilerle gerçekleşen buyruklar ve ödevler dini düşüncemizi yapılandırır. Tabi Tanrı inancına sahip olan insanlar, onun insana buyruk ve ödevler sunmayacağına da inanabilir. Bu çalışmada bireylerin Tanrı inanç biçimlerini etkileyen değişkenler açıklanmaya çalışılmıştır. Tanrı inancının gelişimi karmaşık bir süreçtir. Bu süreci etkileyen birçok değişken vardır. Bunları betimlemek ve önem sırasına göre nitelendirmek bu sürecin daha iyi açıklanmasını sağlayacaktır.

BÖLÜM 1

Z KUŞAĞI

Günümüzde üniversitelerde öğrenim gören gençlerin çoğunluğunu Z kuşağı olarak nitelendirebiliriz. Z kuşağı, dijital çağın kendilerine sunduğu olanaklar içinde büyümüştür. Bu kuşak; toplumsal, kültürel ve ekonomik dinamikleri büyük oranda etkilemeye başlamıştır. Gen, Post Gen, Digital Natives gibi isimlerle de anılan bu kuşak çoğu araştırmacıya göre 1997-2012 yılları arasında doğmuştur (Francis ve Hoefel, 2018; Horovitz, 2012). Doğum yılı da dikkate alındığında Z kuşağı, dijitalleşmenin hız kazandığı, internetin ve sosyal medyanın yaşamın her alanına nüfuz ettiği bir dönemde büyümüştür de denilebilir. Bu durum, onların düşünme biçimlerinden öğrenme süreçlerine, sosyalleşme alışkanlıklarından tüketim tercihlerine kadar pek çok alanda önceki kuşaklardan farklı özellikler sergilemelerine neden olmuştur (Dimock, 2019). Z Kuşağı, bilgiye hızlı erişim sağlayan, teknolojiyi etkin kullanan ve iletişim biçimleri bakımından oldukça dinamik bir nesildir. Geleneksel eğitim anlayışları, çalışma biçimleri ve toplumsal beklentiler, bu kuşağın ihtiyaçları ve beklentileri karşısında yeniden şekillenmesi gereken kavramlar olarak değerlendirilebilir. Z kuşağı açısından esneklik, bireysel ifade özgürlüğü ve anlamlı deneyimler büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda, çevresel sürdürülebilirlik, toplumsal adalet ve cinsiyet eşitliği gibi konulara karşı hissettikleri duyarlılıklar, küresel ölçekte önemli farkındalıklar oluşturabilmiştir (Keegan, 2019). Z Kuşağı, teknolojiye hakimdir ve onu diğer kuşaklara nazaran iyi kullanabilir. Hızlı teknolojik ilerlemelerin yaşandığı bir dönemde büyüdükleri için, akıllı telefonlar, sosyal medya ve diğer dijital araçları kullanmada oldukça yeteneklidirler (Turner, 2015).

Z Kuşağı, sadece dijital dünyanın içine doğmuş ve bu dünyayı kendi kimliklerinin bir parçası olarak benimsemiştir. Sosyal medya platformları, bu neslin kendilerini ifade etme biçimlerini ve dünya ile olan etkileşimlerini şekillendiren en önemli araçlardan biri olmuştur. Bilgiye ulaşma hızları, eleştirel düşünme yetenekleri ve çoklu görev becerileri, eğitimden iş hayatına kadar pek çok alanda yeni düzenlemeleri zorunlu kılmaktadır (Dolot, 2018). Geleneksel hiyerarşik yapılar ve otoriteye dayalı yaklaşımlar, bu nesil tarafından sorgulanmakta ve daha şeffaf, demokratik yapılar talep edilmektedir. Özgürlüğe ve bireysel tercihlere verdikleri önem, kariyer seçimlerinden tüketim alışkanlıklarına kadar geniş bir yelpazede etkili olmaktadır. Geleneksel iş yapıları yerine esnek çalışma modellerini tercih eden bu nesil, aynı zamanda anlamlı ve sosyal fayda sağlayan işlere yönelme eğilimindedir. Kuşağın sergilediği bu eğilim, onları hızlı ve pratik çözümlere odaklanabilir bir yapıya kavuşturmuştur (Cilliers, 2017; Dimock, 2019). Ancak Z kuşağı bireylerin bilgiye anında erişim imkanına kendisinden yaşlı olan diğer bireylerden daha hızlı adapte olmaları onların sabır konusunda daha az tolerans sahibi olmalarına neden olmuştur. Kuşağın sabırsız olması öğrenme ve tüketim davranışlarında da gözlemlenebilmektedir. Z kuşağı, uzun metinler veya videolar yerine kısa görsel içerikleri tercih etmesi, onların bilgi edinme ve eğlenme biçiminin nasıl şekillendiğini göstermektedir (Yılmaz ve Aktürk, 2021).

Z kuşağının öne çıkan bir diğer belirgin niteliği de bireysellik ve özgün olma ile ilgilidir. Çünkü Z kuşağı yaratıcılıklarını ön planda tutabilecekleri iş fırsatlarını geleneksel bir kariyer yaklaşıma tercih etme eğilimindedir. Kuşağın bu eğilimi, onları kendilerini geliştirme ve yeni beceriler öğrenme konusunda istekli hale getirmiştir. Esnek öğrenme becerileri ile farklı ortamlarda interaktif içerikler yardımı ile kendilerini geliştirebilmektedirler. Bu yaklaşımları ile

geleneksel öğrenme metotlarına daha az ilgi duydukları söylenebilir. Z kuşağının geleneksel yöntemlere karşı mesafeli yaklaşımı, onların girişimciliğini, yeni iş fırsatlarını yakalayabilme becerilerini geliştirmiştir (Handayani ve Lubis, 2023).

***Generation Z'e girdik biz,
Senden ve benden daha bilinçli, daha farkında bir nesil.
Önlerinde yepyeni bir pankart açtılar,
Değişen dünyanın izlerini taşıyan, geleceğe dair umut-
larını sergileyen
(ROTMS)***

Teknolojinin yaygınlaşması ve Z kuşağının da bu yaygınlaşma sürecinin tam içinde olması ile kuşağın sahip olduğu yüksek dijital okuryazarlık, çalışma ortamlarının elde edilmesinin yanı sıra sanat ile ilgili zevklerini duyurma, yeni arkadaşlıklar edinme, kişisel zevklerine yönelik gruplarla etkileşim kurma ve dünya genelinde sosyopolitik konular ile ilgili söz söyleyebilme gibi avantajlar sunmaktadır (Turner, 2015; Miller, 2019). Z kuşağının sahip olduğu bu avantajlar, onların aidiyet duygularına ve bireysel kimliklerine katkıda bulunmaktadır. Z kuşağı, ırk, cinsiyet, cinsellik ve sınıf gibi faktörlerin bir araya gelerek bireylerin deneyimlerini ve fırsatlarını nasıl etkilediğinin farkındadır. Sosyal adalet konularına ilişkin bu incelikli anlayış, bu kuşağın sosyopolitik katılım yaklaşımını karakterize eden daha geniş bir kapsayıcılık ve empati eğilimini yansıtmaktadır (Parker vd., 2019; Yi ve Todd, 2021). Çünkü Z kuşağının sahip olduğu değerler düşünüldüğünde diğer insanların din, eğitim durumu, politik tutumu gibi farklılıkları bünyetecek yönelimler yerine evrenselliği, özgürlüğü daha çok önemsendiği görülmektedir (Yılmaz ve Aktürk, 2021).

***Z Kuşağı şimdiye kadarki en çe-
şitli, en bağlantılı ve en sosyal bilinçli ne-
sil. Yeni bir dünyanın mimarları onlar.
(Pew Research Center)***

Z Kuşağı'nın bir diğer belirgin özelliği, çeşitlilik ve kapsayıcılığa verdikleri önemdir. Parker ve Igielnik'e (2020) göre, Z Kuşağı tarihteki en çeşitli ırksal ve etnik yapıya sahip nesildir. Savaş, kıtlık, siyasi baskı, gelir adaletsizliği, iş olanakları, küreselleşme gibi sebeplerden dolayı gerçekleşen göçler aracılığı ile daha heterojen toplumsal yapılarda büyümüşlerdir. Bu çeşitlilik içinde büyümeleri onlarda, güçlü bir sosyal adalet anlayışını geliştirmiştir. Onlar için eşitlik ve temsil önemlidir. Bu yüzden Z kuşağı, sosyal adalete, sürdürülebilirliğe, çeşitliliğe ve etik iş uygulamalarına daha fazla önem vermektedir. Z kuşağı; pandemi, ekonomik ve siyasi krizler gibi birçok olumsuz durumu yoğun bir şekilde hissetmişlerdir. Onlar birçok zorluklar içinde bulunmuş ve bu zorluğu deneyimlemişlerdir. Bu yüzden onların mental sağlıkları diğer kuşaklara göre iyi değildir. Araştırmalar, sosyal medya baskısı, akademik stres ve ekonomik belirsizlik gibi faktörlere bağlı, Z Kuşağı'nın önceki nesillere kıyasla daha yüksek düzeyde kaygı ve depresyona sahip olduklarına göstermektedir (Twenge vd., 2019).

Z kuşağı diğer kuşaklara nazaran daha kendileri odaklı bir manevi dünya oluşturmuşlardır. Kuşağın bireyselleşerek maneviyatı keşfetmesi, kaotik ve belirsiz hissettiren bir dünyada kişisel anlam arayışına girmesine olanak tanımaktadır (Wang vd., 2024). Kültürel değerlerin etkisiyle şekillenerek farklılıklar barındıran bu arayış sürecinde, aile dinamikleri ve akran etkileşimleri büyük önem taşımaktadır. Z kuşağının bireyselleşme arzusu, inanç eksenini de etkilemektedir. Bu etki sonucu birçok Z kuşağı genç; belirli dinlerden uzaklaşarak, geleneksel olmayan inanç sistemleri içinde maneviyatı arayabilmektedir. Başka bir ifade ile genç bireyler, geleneksel dini yönelimlerin yerine farklı dini yönelimleri benimsemektedir. Z kuşağının eğilimleri; daha çok farklı bir dini benimsemek, meditasyon, kendini bulma gibi akımlara yöneliktir (Wang vd., 2024; PEW, 2020; Burge, 2021). Çünkü Ay' a (2021) göre Z kuşağı dini; daha çok kendilerine fayda sağlayan, kendilerini iyi hissettiren bir olgu olarak algılamaktadır. Bu algılama nedeni, otoriter bir din yerine içsel bir inancı tercih etmeleridir. Gençlerin dini ritüelleri düzenli olarak yeri getirme ve günlük yaşamlarını dini olgulara göre şekillendirme konusundan eksik kalmalarına rağmen, dini değerleri veya bir şeye karşı inancı önemsemesi (Gökçe ve Tekin, 2021) bu davranışlarına temel oluşturmaktadır.



Z kuşağı ve inanç (Oluşturan: Gemini)

Z Kuşağı değişim için beklemiyor; onu talep ediyor, öncülük ediyor ve yaşıyor.

(Dr.Rüştü YILDIRIM)

Z kuşağının günümüzde sergilediği inanç eğilimlerinin oluşmasında sosyal medyanın yaygın kullanımı da önemli bir etkiye sahiptir. Instagram ve TikTok gibi platformlar, gençlerin farklı bakış açıları ve topluluklarla etkileşime girmesine olanak tanıyarak dini inançların keşfedilmesi ve ifade edilmesi için ortamlar oluşturmaktadır. Bu platformların çeşitli dini inançlar açısından toplumsal baskılardan uzak, güvenli bir liman olarak görülüp kullanılması da bu yaklaşımın bir nedeni olarak görülmektedir (Ferguson vd., 2021). Sosyal medyanın bu işlevi sayesinde bireylerin çeşitli dini ve dini olmayan geleneklerden unsurları harmanlayarak benzersiz bir kişisel inanç sistemi oluşturdukları daha geniş kapsamlı melez bir kimlik eğilimi sergiledikleri düşünülmektedir (Kertamukti, 2022). Z Kuşağı, internet ve sosyal medya, Z Kuşağı'nı çeşitli dünya görüşlerine maruz bırakmış ve geleneksel inançları sorgulayarak alternatif manevi uygulamaları keşfetmelerine olanak tanımıştır (Twenge, 2017). Bu bilgiye erişim, dine karşı daha şüpheci ve sorgulayıcı bir tutum geliştirmelerine neden olmuştur. Z Kuşağı, tarihteki en çeşitli ırksal ve etnik yapıya sahip nesildir (Parker ve Igielnik, 2020). Bu çeşitlilik, maneviyata daha çoğulcu bir yaklaşımı teşvik etmiştir.

Birçok Z Kuşağı bireyi, hoşgörü ve sosyal adalet gibi evrensel değerleri vurgulayan dinlere yönelmiştir. Onlar arasında sosyal adalet, çevre sorunları ve insan hakları gibi konular, dini inançların önüne geçebilir (Pew Research Center, 2019). Ayrıca, bilim ve teknolojinin yükselişi, Z Kuşağı'nın dünya görüşünü etkilemiştir. Bazıları bilim ve dinin uyumlu olduğunu düşünse de,

diğerleri evreni anlamak için bilimsel açıklamaların yeterli olduğuna inanmakta ve bu da Tanrı inancına olan ihtiyacı azaltmaktadır (Baker ve Smith, 2015).

Z kuşağının inançlarını etkileyen yapılardan birisi de aile ortamıdır. Gemar' a (2023) göre dini inançların nesiller arasında aktarımında, ergenlik ve yeni yetişkinlik döneminde dini bir kimliğin oluşturulmasında aile önemli bir etken olarak görülmelidir. Z kuşağının ailesi ile geçirdiği zamanın diğer üst kuşaklara göre daha fazla olması, bunun bir sonucu olarak aile bireylerinin davranışlarını ve kişiliklerini kendilerine idol olarak seçebilmesine yol açmıştır. (Broadbend vd., 2017; Yılmaz ve Aktürk, 2021). Dijital dünyanın yerlisi olan Z Kuşağının dini inanışlarının gelişiminde aile ortamının etkisi merak ve heyecan verici bir sorudur. Bu çalışmada Z kuşağının ailesel faktörlerin onların Tanrı inanç biçimlerini nasıl etkilediği de açıklanmaya çalışılacaktır.

BÖLÜM 2

İNANÇ

*İnanmak, ümit etmektir.
Bugün ve yarını güven ve güvenceye al-
maktır.
İnanmak; var olmanın, tadı ve tuzudur.
İnanmak; yeniden başlamak,
her an var olma azminde olmaktır.
İnanmak sonsuzluğa, sonsuz güce
kendimizi emanet etmektir.
Sonsuzca var olmak, sonsuzca yaşamak-
tır.*

Gürbüz DENİZ (2016)

İnanç tartışılan bir kavram olmaktan kendini kurtaramamıştır. İnanç, İngilizce'deki "faith" ve "belief" kavramlarından gelir ve çoğu zaman bu kavramlar birbirleriyle karıştırılır. İnanç, kullanıldığı bağlama bağlı olarak çeşitli şekillerde, farklı anlamlar kazanabilir. İnanç, bir kanaat olmaksızın bir dini öğretiye güvenmek ve inanmak anlamında kullanılabilir. Yine inanç bir varlığa ve onun niteliklerine güvenmektir. İnanç, bir ilkeye, fikre veya hedefe olan kesin bir kanaati de ifade edebilir. Bazı zaman inanç, kişinin eylemlerini ve kararlarını yönlendiren bir dizi etik veya ahlaki değerlere olan bağlılığı yansıtabilir.

Türkçe anlamında ise inanç, inanmak kavramından gelir. İnanmak, bir şeyi doğru, gerçek olarak kabul etmektir (TDK, 2025). İnanç bir kabul edıştır. İnanç, inanmak ile başlar. Günlük yaşantımızda çoğu zaman gerçekleştirdiğimiz bir eylemdir. Örneğin yolda adımlarken çoğu zaman çevremizdeki insanların bize zarar vermeyeceğine inanırız. Güvendiğimiz bir şarküteriden peynir alırken o peynirin sağlıklı ve kaliteli olduğuna inanırız. Öğrencilik hayatımızda öğretmenlerimizin sınavımızı objektif bir şekilde değerlendirdiğine inanırız. Kısacası inanç; bir düşünceye gönülden bağlı bulunmadır (TDK, 2025). Bu bağlılık, günlük yaşantımızı da şekillendirmektedir. Birey, rutin işlerini yerine getirirken bile, kendisini gönülden bağlı hissettiği düşüncelere uygun davranış kalıplarını benimser. Bir diğer ifadeyle, insan, inandığı düşünce doğrultusunda hareket eder. İnsanın bir konuda inancı, başka konulardaki düşüncelerine ve eylemlerine yansır.

İnanç kavramı, yalnızca dini alandaki inanç ile ilgili değildir. İnanç, başkalarına, kendimize ve yaşamın genel ilerleyişine duyduğumuz güveni de kapsar. Bu sebepten dolayı inanç, insan hayatında önemli bir güce sahiptir. Çünkü insanlar inanç sistemi ile kendi iç dünyalarındaki ve sosyal yaşantılarındaki dengeleri kurmaya çalışır. İnanç, insanın psikolojik bir ihtiyacıdır. Fromm'a (1990) göre insan, inanarak; umutsuzluğundan, yalnızlığından ve korkularından kurtulmaya çalışır. Bu süreçte insan iki tür inanca sahip olabilir. Bunlar; akılcı ve akılcı olmayan inançlardır. Akılcı inançları, insanın, düşünsel ya da duygusal açıdan, içsel yönden etkin olma durumunun bir sonucuyla ortaya çıkar. Akılcı olmayan inanç ise insanın, doğru olup olmadığına bakmaksızın doğru kabul etmesiyle oluşur. Aslında Fromm'a (1990) göre bu "kesin olmayışın kesinliği"dir. Psikologlar inancı daha geniş bir ruhsal refah çerçevesinin bir bileşeni olarak in-

celer. Pargament (2001), inancın, bireylere bir anlam duygusu sağlayabileceğini, hayatın zorluklarıyla başa çıkmalarına yardımcı olabileceğini ve dayanıklılığı besleyebileceğini varsayar. Bu psikolojik boyut, kişilerin, stres gibi bazı olumsuz duygularla baş etmesini sağlar.

Dini geleneklerde inanç, genellikle ilahi ilkelere inanmayı ve onlara güvenmeyi ifade eder. Hristiyanlar için inanç, İncil'in öğretilerine; İslam'da inanç, Allah'a ve O'nun iradesine olan inancı yansıtır ve bu inançla uyumlu eylemleri kapsar (Esposito, 2004). Özünde, inanç, insan ruhunun vazgeçilmez bir parçası olmaya devam etmektedir. İster dini bağlılıkla, ister kişisel kanaat veya sosyal sistemlere güven yoluyla olsun, inanç dünyaya ilişkin anlayışımızı şekillendirir ve eylemlerimizi etkiler.

İNANCIN GELİŞİMİ

*İnsan olmak, hayatı anlamlandır-
mak gibi dinamik bir süreci içerir.*

(J.W.Fowler)

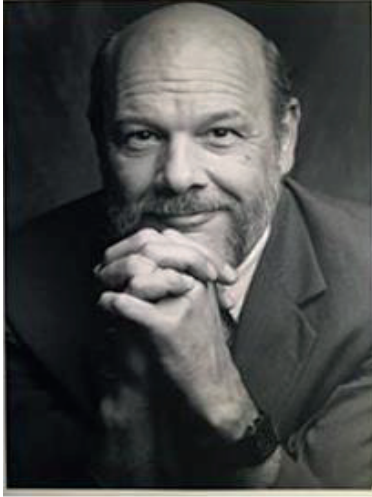
İnanç, ilk aşamada düşünsel bir eylem ve tasdik etmedir. İnanç ilk önce düşünsel bir süreci kapsarken daha sonra duygusal ve davranışsal bir yapıya dönüşür. İnanç, insanın kendi varlığını anlamlandırma sürecidir. İnsan, kendi anlamlandırma sürecini; Tanrı varlığıyla, dini öğretilerle, bilimsel bilgilerle vb. ilişkilendirerek gerçekleştirir. İnanç sadece anlık bir olayı değil gelişimsel bir süreci ifade eder. İnancın psikolojik, sosyolojik ve teolojik boyutları vardır.

İnsan psikolojik açıdan inançla, yaşam olaylarını yorumlama ve zorluklarla baş etme konusunda bir çerçeve oluşturmaya çalışır. İnsan, inançlar vasıtası ile dünyanın işleyişiyle ilgili varsayımlar geliştirir ve bu varsayımları test eder. Bu varsayımlarla yaşamı anlamlandırmaya çalışır. Bu anlamlandırma sürecinde ise bilişsel çerçeveleri oluşturur (Beck, 1976). Bu düşünce ile oluşan yapılar; düşünce kalıpları (Ellis, 1993), şemalar (Young vd., 2005), özyeterlilik inancı (Bandura, 1977), stresle başa çıkma stratejileri (Lazarus ve Folkman, 1984), sosyal normlar (Tajfel ve Turner, 1986) denebilir. Bunların tamamı insanın psikolojik açıdan inançlarıyla ilişkilidir.

Sosyolojik açıdan inanç; insan için onun aracılığı ile grup olma, toplumsal uyum sağlama, sosyalleşme, kültürlenme süreçleri ile ilişkilidir. İnanç, sosyolojik açıdan kolektif uygulamaları, sosyal yapıları ve kültürel normları içerir. İnanç bu anlamı ile sosyal yapı (Durkheim, 1912), paylaşılan bir kimlik ve ortak değerler (Tajfel ve Turner, 1986; Putnam ve Campbell, 2010), normlar ve ahlaki kurallar (Berger, 1967) olarak açıklanabilir.

Teolojik olarak inanç; kutsal olana, metafizik varsayımlara yönelik gelişen güven ve bu varsayımlara bağlılık ile teslimiyeti ifade eder. Bu bağlamda inanç, insanın anlam arayışına, ahlaki değerlere ve nihai gerçekliğe ilişkin sorulara cevap verme çabasıdır (Smith, 2017). Yine teolojik anlamda inanç, belli dini veya metafizik kural ve esasları kabul etme, onaylamadır (Osmanoğlu, 2014). Örneğin Kuran-ı Kerim'e inanmak, meleklere inanmak, kutsal ruha inanmak gibi...

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi inancı tek boyutla açıklamak mümkün değildir. Çünkü insan sosyal ve psikolojik bir varlıktır. Sadece metafizik varsayımları dikkate alarak insanın inanç yapısını açıklamak yetersizdir. İnanç gelişimini ve yapılanmasını bir süreç olarak değerlendirmek daha gerçekçi bir yaklaşım olabilir. Bu süreçte insanın sosyal yönü, psikolojik yapısı ve metafizik öğretilerin insan üzerinde etkileri bütüncül bir şekilde değerlendirilmelidir.



James Fowler

İnanç gelişimine bir süreç olarak bakan ve yukarıda söz edilen değişkenlerin inanç oluşumu üzerindeki etkilerini varsayan Fowler bir kuram geliştirmiştir. Fowler inanç gelişimi ele aldığı kuramda; teolojik gelenekleri, psikolojik ve sosyolojik bakımdan gelişimi ele alan kuramlarla (Piaget’in “Bilişsel Yapısal Gelişim Teorisi”, Erikson’un “Psikososyal Gelişim Dönemleri” ve Kohlberg’in “Ahlaki Gelişim Teorisi”) ilişkilendirmiş ve bu kuramlara dayalı cevaplar vermiştir (Ulu, 2016). Fowler’ın İnanç Gelişim Kuramı’nda inanç, sadece dini inançla sınırlı değildir. İnanç; kendi içinde kapsamlı, dinamik bir yapıya sahiptir. Bu kapsamlı ve dinamik süreçte; bireyde sosyolojik, psikolojik ve metafizik öğretilerin deneyimleriyle gerçekleşen bilişsel süreçlerle açıklayabileceğimiz inanç oluşumu da vardır. Bu süreç, insanın kendini anlamlandırma çabalarını içermektedir. Bu çabalar; kendini bilme ve tanıma, kendi değerlerini oluşturma, kendi varsayımlarını inşa etme gibi eylemleri içerir.

Fowler’a göre inanç, metafizik dinler kapsamında gerçekleşen inançtan daha kapsamlı bir yapıya sahiptir. Yani inanç, dini inancın ötesindedir. Bu inanç; insanların yaşamlarına tutarlılık ve yön verir. İnsanları, kendisi dışındaki diğer insanlarla ortak güven ve sadakat ortamında buluşturur. Kişisel duruş sağlar. İnsanda, yaşadığı topluma ve mensubu bulunduğu gruba yönelik bağlılık duygusunun yanı sıra insanlarda sahip olması ve ulaşması gereken niteliklerle ilgili bilinç oluşturur. En sonunda inanç, insanların, hayatın ve ölümün zorluklarıyla yüzleşmelerini ve mücadele etmelerini sağlar. (Fowler ve Dell, 2006). Fowler’a (1995) göre inanç gelişimi, ardıl bir şekilde periyotlardan oluşur. Bu periyotların her birisi, insanların gerçekleştirdiği sorgulama ve şüphe faaliyetleri ile kendi içinde özelliklere sahip psikososyal değişimlerden meydana gelir. Fowler İnanç Gelişim Teorisi’ni geliştirirken insanların inanç alanındaki gelişim ve değişim süreçlerini, yüzlerce insan üzerinde araştırma yaparak incelemiştir. Bu incelemeler sonucunda insanların gelişim süreçlerini altı evreye ayırmıştır.

Bunlar;

1. Temel İnanç
2. Sezgisel-Yansıtıcı İnanç
3. Öyküsel-Lafzi İnanç
4. Yapay-Geleneksel İnanç
5. Bireysel-Tefekkürî İnanç
6. Paradoksal-Birleştirici İnanç
7. Evrenselleştirici İnanç

1. Temel İnanç

İlk aşama olarak nitelendirilmeyeceğimiz bu dönem, insanın anne karnındaki sürecini ve doğduktan sonraki ilk aylarını kapsar. Fowler'ın öne sürdüğü bu aşama güvene dayanır. Her insanın doğuştan gelen güvene dayalı bir ilişki kurmak kabiliyeti vardır (Fowler, 1995). İnsanın güven kurma kabiliyeti zamanla belli öğretilere, belli normlara, belli varsayımlara, belli değerlere güvenmeyi sağlayabilir. Anne karnındaki ve yaşamın ilk aylarındaki dönemde, bebekler henüz bilişsel olarak inanca sahip değildirler. Ama bu aşamada insanın ihtiyaçlarının karşılanması ve bağlanma durumu, ilerideki inanç yapısını etkiler. İnsanın yaşamının ilk aylarında doğuştan getirdiği güven duygusu, çevresindeki insanlara karşı (anne, baba vb.) güvenmelerini sağlayabilir. İnsanın çevresindekilere güvenmesi, temel ihtiyaçlarının (yeme, içme, uyku, sevgi, ilgi, şefkat, öngörülebilir ve güven dolu bir çevre vb.) karşılanmasına bağlıdır. Erikson'a (1959) göre, insan yaşamının ilk yıllarında bu ihtiyaçlarının karşılanması; temel güven duygusunun kazanılması, ileriki yaşamda sağlıklı ilişkiler kurma, kendine ve başkalarına güvenme yeteneği açısından kritik öneme sahiptir. Fowler, Erikson'un bu varsayımlarını merkeze alarak, insanın bu dönemde, bağlanma ve temel ihtiyaçlarının karşılanması gibi unsurların, ilerideki inanç gelişimini etkileyeceğini öne sürmüştür. Aynı zamanda anne-baba ile kurulan duygusal bağ ve güvenli bir ortam, insanın sonraki yaşantısında inanç gelişiminde önemli bir rol oynar (Fowler ve Keen, 1985).



Anne ve çocuk

Örneğin; insan, yaşamının ilk yıllarında, ağladığında onunla ilgilenilmiyorsa, görmezden geliniyorsa, açlık ihtiyacı karşılanmıyorsa dünyanın güvenilmez bir yer olduğunu hissedebilir. Bu durumda temel güvensizlik duygusu geliştirir. İnsanın dünyaya geldiği ilk aylarda ve dönemde bebek bakımının niteliği, karşılıklı ilişkilerinin yapısını etkiler. Yaşamın ilk dönemleri inanç için gerekli olan güven ve bağlanma potansiyelinin oluşturulduğu dönemdir. Bu sebepten dolayı bu dönemi temel dönem olarak isimlendirmek mümkündür. Bu yıllar, yaşamın sonraki dönemlerinde inanç gelişiminin temellini oluşturur (Neukrug, 2012). Bu dönem sonraki inanç gelişimi sürecini etkileyebilir. Bu aşamadaki inanç gelişmemiş ise ya bir sonraki aşamada ya da daha sonraki aşamalarda, bu aşamaya ait nitelikler gelişmelidir.

Fowler'ın teorisine göre, inanç gelişimi sadece bilişsel bir süreç değil, aynı zamanda duygusal ve ilişkisel bir süreçtir (Fowler ve Keen, 1985). Yaşamın ilk aylarında güven, umut ve sevgi; çevresel tutarsızlıklarla veya terk edilme tehditleriyle rekabet eder. Bu dönemde insanın bakımını yapan kişiye yönelik temel güven ve karşılıklılık etkileşimlerinin kalitesi, bireyin gelecekteki tüm inanç gelişiminin temellini oluşturur.

2.Sezgisel-Yansıtıcı İnanç

Sezgisel-Yansıtıcı İnanç evresi, 2-7 yaş aralığını kapsar. Bu evre, inanç gelişiminin ilk aşaması olarak tanımlanır. İnsanın bu çocukluk dönemindeki hayal gücü ve duygularının, inançlarına ilişkin anlayışını şekillendirmede güçlü etkisi, bu dönemdeki inancın gelişimini yapılandırır. Çünkü bu dönemde duyguların gücü, çocuğun dünyayı algılama biçimini ve çevresiyle kurduğu ilişkileri doğrudan etkiler. Çocuk bu dönemde duygusal yoğunluk yaşar. Örneğin öfke nöbetleri geçirebilir. Duygularında hızlı değişimler gerçekleşebilir. Bu yıllar empati becerisinin gelişmeye başladığı yıllardır. Aynı zamanda, duygularını sözlü olarak ifade etme becerisi kazanır. İnsanın bu döneminde, korku, sevgi ve bağlanma, öfke ve hayal kırıklığı duyguları; davranışlarını ve karar verme süreçlerini önemli bir şekilde etkileyebilir.

Sezgisel-Yansıtıcı İnanç evresi; insanın, dili öğrendiği ve kendisinin farkına vardığı evredir. İnsan bu dönemde büyük bir hayal dünyasına sahiptir (Parker, 2006). Düşünmesi mantıklı olmayabilir. Bu dönemde insan; yetişkinlerin düşüncelerinden, davranışlarından, tutumlarından, tepkilerinden, dile getirdiklerinden ve inançlarından etkilenir (Fowler, 1995). Günümüzde bu evredeki insanlar dijital bir kültürün içinde yaşamaktadırlar. Gerek TV, gerek internet, gerek sosyal medya ile birlikte büyük çoğunlukla sanal dünyada büyümektedirler. Aynı zamanda erken yaşta eğitim kurumlarına devam etmektedirler. Mesleklerini profesyonel bir şekilde yapan öğretmenler, eğiticiler veya bakıcılar tarafından oluşturulan çevre, çocuğun gelişimini şekillendirmektedir. İnsanlar bu çocukluk dönemlerinde daha çok deneyimleriyle öğrenirler. Keşfetme yoluyla bilgi edinme becerileri daha fazladır. Çocukların, bu aşamada, inançlarının gelişiminde hayal gücü, güçlü imajlar, içgüdüsel veya doğrudan bir kavrayış ve duygular etkilidir.

Bu evrede çocuk; sezgisel-yansıtıcı becerilerinin yansımaları ile mantıklı düşünmeden, bilinçli muhakeme etmeden, doğal akışkan halinde gerçekleşen deneyimlerinden öğrenir. Bu şekilde deneyimler, semboller, hikayeler ve duygusal tepkilerle inançlarını yapılandırır. Yine, bu evredeki çocuk; iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlış, güzeli ve çirkin somut örneklerden sezgisel yolla öğrenir. (Fowler, 1995). Örneğin; bir çocuk, babasının yardımsever davranışlarını gözlemleyerek "yardım etmenin iyi bir şey olduğu" inancını geliştirebilir. Öğretmenin yeşil alandaki çöpü, çöp kutusuna attığını ve bununla ilgili açıklamalarını deneyimleyerek çevreye saygı duyma inancını benimseyebilir (**Deneyimler**). Yine törenlerde okunan Milli Marş ve insanların bayraklara gösterdiği önemi gözlemleyerek kimlik inancı geliştirebilir (**Semboller**). Aile veya dini konularla ilgili hikayeler üzerinden aileye bağlılık inancı güçlenebilir (**Hikayeler**). Yaşanan bir deprem felaketi sonrası yardım çalışmalarına katılarak yardımseverlik inancını pekiştirebilir (**Duygusal Tepkiler**).



Çocuklukta inanç

Bu aşamadaki çocuk uysaldır, çevresindeki insanları taklit eder. Bu özelliği, inanç gelişimini olumlu yönde etkileyebilir. Öte yandan çocuk için korkunun hâkim olduğu bir ortamda ise inanç gelişimi kısıtlanabilir (Neukrug, 2012). Sonuç olarak bu dönemde, hayal gücü ve fantezi

düşünceler ağırlıklıdır. Çocuklar dini veya manevi kavramları anlamlandırmak için hayal güçlerini kullanırlar ve genellikle fanteziyi gerçeklikle harmanlarlar. Çocuklarda bu dönemde duygusal etkiler güçlüdür. Duygusal etkilerle inanç anlayışları; özellikle hikayeler, ritüeller ve semboller tarafından uyandırılan duygulara derinden bağlıdır. Çocuk, yine bu dönemde, otoriteye bağımlıdır. Bu sayede çocuk; inançlarına yapı ve anlam kazandırmak için ebeveynlerine, bakıcılarına veya dini figürlere büyük ölçüde güvenir. Çocukta mantıksal muhakeme eksikliği vardır ve benmerkezcidir. Bu aşamadaki çocuklar, henüz, maruz kaldıkları inançları eleştirel bir şekilde analiz etme veya sorgulama bilişsel yeteneğine sahip değildir (Fowler, 2001). Ebeveynlerinin din ve maneviyat hakkındaki davranış ve tutumlarını taklit ederler. Manevi kavramlar hakkında gerçek bir anlayışa sahip değildirlir.

3.Öyküsel-Lafzi İnanç Evresi

İnsanın inanç gelişiminin üçüncü aşaması olan bu dönem aynı zamanda mantıksal düşünme yeteneğinin gelişmeye başladığı süreci ifade eder. Bu evre çocukların 7-11/12 yaş aralığını kapsar. Aynı zamanda Piaget'nin görüşüyle, somut işlemlerin başladığı süreçtir. İnsan, çocukluğun bu döneminde, korunum (miktarın, şekil veya görünüm değişse bile aynı kaldığını anlama), sınıflandırma (nesneleri ortak özelliklerine göre gruplama yeteneği) ve sıralama (nesneleri boyut veya ağırlık gibi mantıksal bir düzende sıralama yeteneği) gibi bilişsel işlemleri yapabilir, buna karşın hala soyut veya varsayımsal düşünmede zorlanabilir (Piaget, 2013).

Yine insan bu dönemde; odaktan uzaklaşma (çocukların bir durumun birden fazla yönünü aynı anda düşünebilmesi) ve geriye dönebilirlik (eylemlerin tersine çevrilebileceğini anlama) gibi bilişsel işlemleri gerçekleştirebilir (Wadsworth, 1996). İnsanın, gelişen bu bilişsel becerileri, inançlarını, daha mantıksal ve sistematik bir şekilde yapılandırmasına olanak tanır. Örneğin korunum yani aynı miktardaki maddenin, şeklinin değişse bile miktarının değişmeyeceğini düşünebilmesi sayesinde kişi, inançlarının temel ilkelerinin değişmez olduğunu idrak edebilir. Aynı zamanda, dini inançlarda belirli ritüellerin veya değerlerin, zaman ve mekana göre değişmediğini kavrayabilir. Bu, inançların tutarlılığını ve sürekliliğini anlamasına yardımcı olur (Woolley, 1997). Bu sınıflandırma, inanç sistemlerini daha organize bir şekilde yapılandırmasına fırsat verir. Çocuk, geriye dönebilirlik becerileriyle belirli bir inancın nedenlerini sorgulayabilir ve bu inancın geçerliliğini sınavabilir. Bu, inançların daha esnek ve dinamik bir şekilde gelişmesine katkıda bulunur (Kuhn, 2014). Çocuk bu dönemde gelişen mantıksal düşünme yeteneği ile inançlar kapsamında edindiği bilgiyi, bilişsel olarak sistematik bir şekilde yapılandırabilir. Örneğin; bu dönemdeki bir çocuk, dini öğretilerdeki neden-sonuç ilişkilerini anlamaya başlar. "İyi davranışların ödüllendirileceği" veya "kötü davranışların sonuçları olabileceği" gibi kavramları mantıksal bir çerçevede değerlendirebilir (Boyatzis, 2005). Çocuk, sınıflandırma becerisi ile nesnelere ve kavramları sınıflandırma yeteneği kazanır. Bu beceri,



Jean Piaget

inançlarını kategorize etmesine de yardımcı olur. Örneğin; inanç sistemindeki "iyi" ve "kötü" davranışları, "doğru" ve "yanlış" inançları sınıflandırabilir (Nucci ve Turiel, 2009). Bu dönemde, iyiliğin ödüllendirildiği, kötülüğün ise cezalandırıldığı kozmik düşünceye sahip olabilirler (Fowler ve Dell, 2006).

En son odaktan uzaklaşma yani bir durumun birden fazla yönünü aynı anda düşünebilme ile inançların karmaşıklığını anlayabilir. Örneğin; dini kurallar ile toplumsal ahlak düzeyini aynı anda değerlendirebilir. Sonuç olarak çocuk bu dönemde, Piaget'ye göre somut işlemler evresinde, inanç oluşumunu destekleyen bilişsel becerilere sahip olmaya başlar.

Çocuklar bu dönemde gelişen bilişsel becerileri ile yetişkinlerden gelen lafzı (söz ve kelimeler vasıtasıyla gelen uyarıcılar) anlayabilir, yorumlayabilir ve değerlendirebilir. Yine, çocuk, gerçeği hayalden ayırabilir. Gelişen bilişsel becerileriyle, çevresindeki insanların bakış açılarını fark edebilir. Bu, çocuğun doğruluk, dürüstlük değerlerini geliştirebilir (Fowler, 2000). Çocuk, gelişen bilişsel beceriler sayesinde çevresinde gerçekleşen tutarsız ve farklı davranışların, durumların farkına varabilir. Bu farkındalık onda inanç sisteminin gelişimini destekler (Fowler ve Keen, 1985). Çocuk çevresinden öykü çözümlmeye başlar, öykü içindeki fikirleri analiz ederek bunu bir inanç sistemi ilişkilendirebilir. Yine dini sembollerin farkına vararak, bunu, inanç sistemleriyle ilişkilendirebilir. Çocuk, öyküsel-lafzî aşamada Tanrı gibi soyut bir kavramı anlamlandıramaz. Çevreden gelen Tanrı'ya atfedilen nitelikleri yorumlayamayabilir. Tanrı, ona göre bir hükümdar ya da ata olarak algılanabilir.

4.Yapay-Geleneksel İnanç

*Kesin bir şey var.
Bir şeyin doğruluğundan şüphe etmek.
Şüphe etmek düşünmektir.
Düşünmek de var olmaktır.
Öyleyse var olduğun şüphesizdir.
Düşünüyorum, o halde varım.
İlk bilgim bu sağlam bilgidir.
Şimdi bütün öteki bilgileri
Bu bilgiden çıkarabilirim.
İyi bir akla sahip olmak yeterli değil,
Önemli olan akli iyi kullanmaktır.
Düşünüyorum, öyleyse varım.
Gerçeği aklın ışığı ile ara
Akıllı olmak da bir şey değil,
Mühim olan o akli yerinde kullanmaktır.*

(Rene Descartes)

İnsanın inanç gelişiminin Yapay-Geleneksel İnanç evresi, 11/12-17/18 yaş aralığına denk gelir. Bu dönem, Piaget'ye göre soyut işlem dönemidir. İnsanın, bu yaş aralığında; soyut düşünme, mantıksal akıl yürütme, hipotetik ve tümdengelimli düşünme becerileri gelişir. Bu, inanç gelişimi açısından çok önemlidir. Bu evredeki insan, soyut fikirleri, öğretileri ve görevleri (dini öğreti); mantıksal akıl yürütme, hipotetik ve tümdengelimli düşünme becerileriyle değerlendirir, anlamlandırmaya başlar.

İnsan bu ergenlik döneminde mantıksal akıl yürütme ile bazı inançlara sahip olabilir. Örneğin; "Evrende her şey kendi içinde bir düzen dahilinde gerçekleşmektedir. Makine gibi işlemektedir. Makineyi yapan ve bir sistem dahilinde işlemlerini sağlayan insandır. Evrende de makineler gibi sistemi kuran bir yüce bir varlık vardır." gibi... Mantıksal akıl yürütme, doğru ve tutarlı düşünme süreçleriyle inancın oluşmasında kritik öneme sahiptir.

Hipotetik düşünme "**Eğer... ise, o zaman...**" yapısına göre gerçekleşen bir düşünme biçimidir. **Örneğin; "Eğer cennet-cehennem varsa bu dünyada nasıl yaşam sürmeliyim? Eğer cennet-cehennem varsa dini kurullara uygun hayat sürmeliyim."** İnsan bu vb . sorular ve cevaplarla kendi inanç sistemini inşa edebilir. Hipotetik düşünme, dini inançların sorgulanması, derinleştirilmesi ve anlaşılması açısından önemli bir süreçtir.

Tümdengelimli düşünme, genel kurallardan yola çıkarak özel sonuçlar çıkarma sürecidir. Tümdengelimli düşünme, soyut kavramların ve genel ilkelerin anlamlandırılmasında ve inanç sistemlerinin inşasında önemli bir düşünme becerisidir. **Örneğin; "Adalet mülkün temelidir. Haksız kazanç gelir adaletsizliğine sebep olur. Hak ederek gelir elde etmeliyim."** Genel ilkelerden yola çıkarak özel durumları değerlendiren bireyler, inançlarını güçlendirebilir. Tümdengelimle düşünme biçimi, soyut kavramların (adalet, hak, Tanrı, vb.) anlamlandırılması açısından elzemdir.

Fowler'ın inanç gelişim kuramında "yapay" terimi; insan yapımı veya dışarıdan oluşturulmuş, doğal olmayan anlamına gelir. Yapay inanç; toplum, kültür, propaganda, eğitim sistemi vb. tarafından inşa edilen inanç sistemidir. Bu, insana göre yapaydır. Çünkü yapay inanç, insanın kendi içsel sorgulaması veya deneyimleriyle anlamlandıramadığı bir inanç sistemidir. Yapay inanç, insanın özgün düşüncesine dayalı olmayan, dışarıdan empoze edilen fikirler veya normlardır. İnsan, bu ayık öğelerden oluşan inançlar arasında yaşamını sürdürmeye çalışarak kendi inanç sistemini oluşturmaya gayret eder (Fowler, 1995). Fowler'ın inanç gelişim kuramında "geleneksel" terimi ise kuşaktan kuşağa aktarılan, köklü ve yerleşik olan anlamına gelir. Geleneksel inanç; kültür veya dinin inançlarını ifade eder. Bu tür inançlar, genellikle tarihsel, kültürel veya dini kökenlere dayanır ve bireyler tarafından sorgulanmadan kabul edilebilir.

İnsanın kendi inanç gelişimi sürecinde, dış kaynaklı yapay inanç sistemi ile gelenek haline gelmiş kültürel ve dini inanç sistemi karşı karşıya gelir. Yapay inanç sistemi bir kimlik oluşturmada önemli bir güce sahiptir. Çünkü bireye eğitim, kültür, sanat hatta sosyal medya gibi unsurlar tarafından bir kimlik dayatılabilir. Ya da kimlik, dini inançlar tarafından dayatılabilir. Fowler'a (1995) göre insan yapay ve geleneksel inançları çoğunlukla sınımadan kabul eder ve bu inançlar, insanın sahip olduğu değerleri ve inançları gösterir. Bu aşamada insanlar; bu inanç sistemlerine kısmen bağlanır ancak inanç sistemlerinin, birçok sistemden bazıları olduğunun farkında değildirler (Gottlieb, 2012). İnsanlar yapay ve geleneksel inançlardan oluşan bir ideolojiyi benimsemiş olabilir. Fakat çoğu zaman böyle bir ideolojiye sahip olduğundan habersizdirler. Bu inanç sorgulanmamış, somutlaştırılmamıştır (Fowler, 1995).

İnsan, Yapay-Geleneksel İnanç evresinde soyut düşünme becerisi geliştiği için Tanrı'yla daha bireysel bir ilişkiye girmeye çalışır. İnsan aynı zamanda bu süreçte aceleci davranır. Bu dönemde inançlarını özgün bir şekilde değerlendirmeden ve sorgulamadan hızlı bir şekilde kabul edebilir (Fowler, 1995). Bu dönemde inanç daha çok konformist veya uymacı yani mevcut duruma, sisteme veya otoriteye uyum sağlayarak, itaat ederek gerçekleşir. Bu uyum ihtiyacını Fowler, daha çok Kohlberg'in "Kişilerarası Uyum" dönemi ile açıklar. Kohlberg'e (1981) göre

insan bu dönemde "iyi çocuk" olma eğilimindedir; başkalarının onayını almak, ilişkileri sürdürmek ve sosyal normlara uyum sağlamak onun açısından önceliklidir. Bu dönemde inanç anlamında ahlaki kararlar; başkalarının beklentileri ve toplumsal roller çerçevesinde şekillenir. Örneğin, bu evredeki genç bir insan, yardımseverlik ve hoşgörü gibi değerleri benimseyebilir. Bu değerler, kişilerarası ilişkilerde uyum sağlamayı kolaylaştırırken, aynı zamanda bireyin toplumsal beklentilere uygun davranmasını teşvik eder (Gibbs, 2019). Yapay-Geleneksel İnanç evresinde insan, konformist veya uymacı tutumu, çevreden gelen inançları sorgulamadan benimsemesinden dolayı kendisini kapana kısılmış hissedebilir (Fowler ve Dell, 2006).

Yapay-Geleneksel İnanç evresindeki insan Fowler'a (1987) göre iki strateji izler. Bunlar; "Otoritelerin Hiyerarşisi" ve "Yoğun Düşünme"dir. Fowler'a göre, inanç gelişimi sürecinde bireyler, otoriteden (ebeveynler, öğretmenler, dini liderler vb.) gelen inançları hiç sorgulamadan kabul eder. Yoğun düşünme ise inançları, değerleri ve deneyimleri derinlemesine analiz etme sürecidir. Bu süreç; inançların sorgulanması, yeniden değerlendirilmesi ve kişisel olarak anlamlandırılması ile sonuçlanır. Örneğin Orkun dini ritüelleri (namaz kılmak, dua etmek gibi) babasının ona öğrettiği şekilde uygular, ancak bunların derin anlamını henüz düşünmez. Daha sonra babasının öğrettiği dini kuralları neden uyguladığını düşünmeye başlar. Örneğin; "**Neden namaz kılıyorum? Bunu gerçekten ben mi istiyorum yoksa sadece ailem öyle dediği için mi yapıyorum?**" gibi sorular sorar. Orkun böylece otoritelerin hiyerarşisi ve yoğun düşünme stratejilerini uygulamış olur.

5. Bireysel-Tefekkürü (Yansıtıcı) İnanç

*Ben, başı ağır gelmiş, boşlukta düşen fikir;
Benliğin dolabında, kör ve çilekeş beygir.
Ben, Allah diyenlerin boynunda vebal;
Ben, bugünküne mazi, yarinkine istikbal.
Ben, ben, ben; haritada deniz görmüş, boğulmuş;
Dokuz köyün sahibi, dokuz köyden kovulmuş.
Hep ben, ayna ve hayal; hep ben, pervane ve mum;
Ölü ve Münker-Nekir; baş dönmesi, uçurum...*

(Necip Fazıl Kısakürek)

Bireysel-Tefekkürü dönem, 17/18-30 yaş aralığını kapsar. Bu evre; insanın kendi kendine, bağımsız düşünmeye başladığı süreci kapsar. İnsan, dış otoritelerden bağımsız bir şekilde, inancını özgürce yeniden yapılandırmaya başlar. Karşılaştığı ve kabul ettiği inançları daha özgürce değerlendirmeye başlar. Sembollerden ve efsanevi düşüncelerden daha az etkilenir (Seyhan, 2023); sembollerin, hikayelerin ve mitlerin kavramsal anlamlara dönüştüğü bir mitolojiden arınır (Gottlieb, 2012). İnsan bu evrede derin bir yüzleşme içerisine girer. Bu yüzleşme; grubun bir üyesi olmaya karşın birey olma, nesnellik eğilimine karşın öznelleşmeye doğru bir eğilime yönelme, sabit fikirliliğin varoluş imkanına karşı göreceliliğe inanma şeklinde gerçekleşebilir (Eşer, 2005). İnsan bu yüzleşmeyi yaparken, o zamana kadar kabul ettiği inançlara karşı da yabancılaşabilir. İnsan artık kendi inanç gelişiminin sorumluluğunu almaya başlar. İnsan, içinde bulunduğu sosyal yapının değerlerinden vazgeçebilir, iç sorgulama aracılığı ile yeni anlamlandırmalar yapabilir (Ulu, 2016).

Bireysel-Tefekkürî döneme, kişinin, inanç açısından kendini yeniden var etmeye çalıştığı bir süreç denebilir. Çünkü insan, bu evrede, o zamana kadar biçimlendirdiği değerleri ve inançları sorgulayarak değerlendirmeye başlar. İnsanın o zamana kadar bağlı kaldığı inanç sistemi bilinçli bir şekilde inşa edilmiş olmayabilir. Fakat bu dönemle beraber insanın inanç sistemi bilinçli bir şekilde belirlenmiş, seçilmiş bir yapıya evrilmeye başlar (Fowler, 1995). İnsan dışarıdan gelen otoriteye karşı kendi içsel otoritesini oluşturur ve bu içsel otoriteye dayalı olarak inanç ve değerlerini yeniden inşa eder.

Fowler (1995) bu otoriteyi, “Yönlendirici Ego” diye adlandırmaktadır. İnsan, bu evrede, yönlendirici egosunu oluşturmalıdır. Bu, kendisinin, yaşamının sorumluluğunu alabilmesi açısından önemlidir. Yönlendirici ego, eleştirel düşünme biçimi ile inanç ve değerlerin yeniden inşa edilmesinde bilinçli bir otoritedir. Yani yönlendirici ego, insanın kimliğinin oluşmasında önemli bir değişkendir. İnsan bu evrede kendisine özgü bir kişidir yani “ben”dir. İnsan, kendi inanç sistemini oluşturdukça başkalarının inanç sistemine de saygı duymaya başlar. Bu; farklılığı, gerçeklikte göreliliği kabul etmesi anlamına da gelir. İnsan, bu evrede; farklı dini görüşler, etnik yapılar, dünya görüşleri, ideolojiler gibi diğer grupların bakış açılarını ve varsayımlarını öğrenmeye ve bunların farkına varmaya çalışır (Fowler ve Keen, 1985).

6. Paradoksal-Birleştirici İnanç

*Derslerimde de, konuşmalarımda
da tekrarladığım ve darağacına kadar
tekrarlayacağım tek hakikat: her düşün-
ceye saygı.*

(Cemil Meriç – Jurnal)

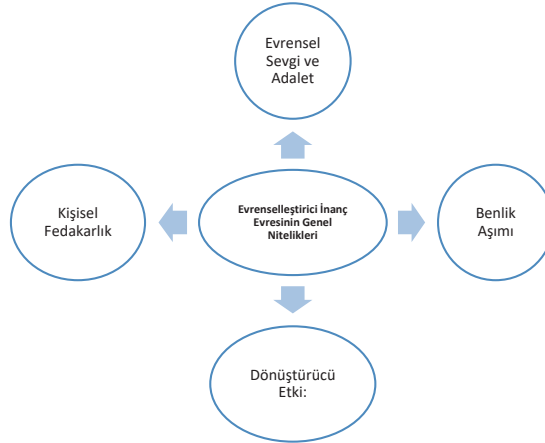
İnsanın inanç gelişiminin Paradoksal-Birleştirici İnanç evresi 30-38 yaş aralığındaki dönemi kapsar. Bu dönemi en iyi açıklayan eylem “Diyalektik Bilme”dir. Diyalektik bilme, gerçekliğin dinamik ve sürekli değişen bir yapıda olduğu, gerçekliği statik bir şekilde değil de çelişkiler ve çatışmalar üzerinden anlamayı varsayan bir düşünme biçimidir (Marx, 1890). Diyalektik bilme göre gerçeklik, çelişkilerin ve karşıtlıkların analizine dayanır.

İnsan, bu evrede, diyalektik bilme düşünme biçimi ile önceden sahip olduğu parçalı inanç yapısındaki zıtlıkları, çelişkileri gidermeye başlar ve inançlarında birlik sağlamaya çalışır. İnsan, inanç sistemindeki karşıtlıkları gidermeye çalışarak inanç sistemiyle daha derin ilişkiler kurmaya çalışır (Mehmedoğlu, 2013). Örneğin Arat “**Tanrı inananları korur ve onları affeder**” (tez) inancına inanmaktadır. Güçlü bir ülke tarafından, Arat ve yakınları, Tanrı’ya ve o Tanrı’nın ilettiği dine inandıkları için zulme uğramaktadırlar. Bu durumda Arat “**Eğer Tanrı inananları koruyorsa niçin biz inananları bu zalimlerden korumuyor, bu zalimleri engellemiyor?**” (anti-tez) gibi sorular sorabilir. Bu aşamada Arat’ın inancı sarsılabilir. Arat, diyalektik bilme düşünme biçimi ile bu teze antitez üretmek senteze ulaşır. Arat’ın ürettiği sentez “**İnsanların özgür iradesi, yaşadıkları sorunları etkileyebilir**” olabilir. Bu şekilde, diyalektik bilme ile insanlar, inançlarını daha derin hale getirebilirler.

İnsan, inanç gelişiminin bu evresinde; inançları, değerleri ve deneyimleri arasındaki çelişkileri fark ederek ve uzlaştırarak zıtlıklarını bütünleştirir. Dini ve kültürel çeşitliliğe karşı anlayış ve saygı geliştirerek başkalarının gerçeklerine açık hale gelir. Sembollerin, mitlerin ve ritüellerin gücünü ve bunlar arasındaki ilişkileri keşfeder. Sınırlamalarını kabul etme ve cevapsız sorularla yaşama isteği artar (Fowler, 1987). Sonuç olarak Paradoksal-Birleştirici İnanç evresi; çelişkileri ve zıtlıkları kucaklamayla, farklılığı takdir etmeyle ve varoluşun gizemlerinin yüzleşmesiyle karakterize edilen bütünleştirici bir inanç düzeyidir. Tüm insanlar bu evreye ulaşmazlar. Ama bu evreye ulaşan insanlar, inançlarında derinlemesine tatmin edici deneyim elde ederler.

7.Evrenselleştirici İnanç

İnsanların inanç gelişiminin yedinci evresini oluşturan Evrenselleştirici İnanç süreci, “bütün toplulukları içermek” “adalete ve sevgiye olan radikal bağlılık” ve “değişmiş bir dünya için benliksiz bir tutku” ilkelerinden oluşur (Acar, 2006). İnsan, Evrenselleştirici İnanç evresinde dünyanın içinde bulunduğu önemli sorunları çözmeye yönelik girişimlerde bulunur. Bu durumdan bazı insanlar veya toplumun önemli bir kısmı rahatsız olsa bile bu girişime devam eder (Ulu, 2016). Evrenselleştirici İnanç evresi daha çok orta yaşlara tekabül eder. Fowler'a göre bu evreye herkes ulaşamaz. Fowler, bu aşamaya ulaşan insanları, “istisna insanlar” olarak nitelendirir. Çünkü bu evre; insanlarda geleneksel dini veya ideolojik çerçevelerin dışına çıkarak inançlarda etik ve eylem bütünleşmesi gerektirir (Fowler, 1987).

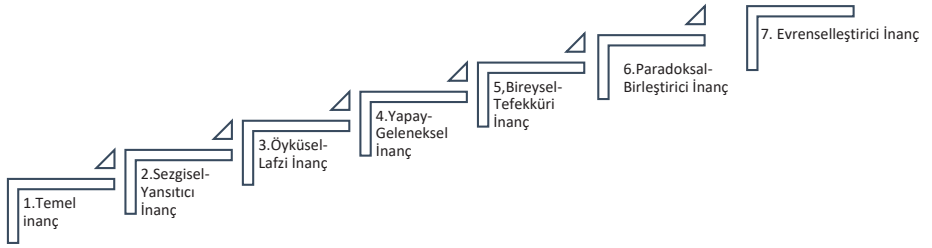


Şekil 1. Evrenselleştirici İnanç Evresinin Genel Nitelikleri

Bu evre, manevi olgunluğun en üst düzeyidir. İnsan bu evreye ulaştığında kendi inanç sistemlerinin ve kültürel bağlamlarının sınırlarını aşarak adalete, sevgiye ve tüm insanlığın refahına yönelik bir tutum sergiler. İnsan; benmerkezcilikten uzaklaşarak evrensel değerleri, insanlığın ortak iyiliğini, adalet, merhamet ve eşitlik gibi evrensel ilkeleri yaşamının merkezine koyan ve bu değerler uğruna kişisel fedakarlıklarda bulunmaktan çekinmeyen bir inanç sistemine sahip olur. Evrensel inançta evrenin en temel özelliği, kişinin arınma sürecini tamamlamasıdır. İnsan daha önceki aşamalarda çok fazla derinleştirmede olduğu inançlar arasında çatışma

yaşayabilir. İnsanın, inanç yolculuğunda içsel çatışmalarla baş etmesi gerekir. İnsan bu çatışmalarla baş etmeye çalışırken sürekli gelişen ve değişen bakış açısıyla daha yüksek bir anlayışa doğru ilerleme sürecine girer (Kayıklık, 2005).

İnsan, inanç gelişimi açısından Evrenselleştirici İnanç aşamasına ulaşırsa tüm insanlığı kapsayan bir sevgi ve adalet anlayışına sahip olur. Örneğin; Mahatma Gandhi veya Martin Luther King gibi... Bu kişiler; evrensel değerler uğruna mücadele etmiş ve bu aşamaya ulaşmışlardır. Yine bu evreye ulaşan insanlar, kendi çıkarlarını aşarak başkalarının iyiliği için çalışır. Bu, kişinin kendi kimliğini evrensel bir bilinçle bütünleştirilmesi anlamına gelir. Örneğin; hayatını yoksullara ve hastalara adanmış Rahibe Teresa gibi... Bu insanlar aynı zamanda dönüştürücü bir etkiye sahip olabilirler. İnançları ve eylemleriyle oluşturduğu etki üzerinden insanları etkileyebilirler. Örneğin; uzlaşma ve barışa yönelik çabaları ile Nelson Mandela gibi... En sonunda bu evreye gelmiş insanlar, inançları uğruna büyük riskler alabilir ve kendi hayatlarını feda edebilirler. Örneğin; insan hakları savunucusu Malala Yousafzai gibi...



Şekil 2. Fowler'ın İnanç Gelişim Evreleri

Genel olarak, Fowler'ın inanç gelişim kuramına göre, insanlar, açıklanan bu inanç evrelerini tamamını tamamlayamazlar. Fowler'a (1995) göre insanların çok azı, beşinci aşamadan altıncı aşamaya geçer. Nadir insanlar altıncı aşamadan son aşama olan yedinci aşamaya geçer. Daha alt seviyelerde de bulunan inanç aşamaları, daha koyu muhafazakâr ve sert/katı inanç aşamalarını ifade eder.



Evrenselleştirici inanç

BÖLÜM 3

TANRI İNANCI

İnsanlarda Tanrı inancı, inanma ihtiyacı ile başlar. Tanrı inancı aynı zamanda insan açısından problemleri bir durumu da ifade eder. **Nasıl bir Tanrı'ya inanılacak? Bu Tanrı hangi niteliklere sahip olacak? İnanıldığı din mi Tanrı algısını oluşturacak? Yoksa Tanrı inancı mı dini inanç biçimini oluşturacak? Bu Tanrı, çevreden öğrenilen özelliklere mi sahip olacak?** Bu gibi cevap verilmesi gereken sorular, insan açısından sorunsal bir yapıyı işaret eder. Ama insan bu sorulara bir şekilde cevap verir ve kendi Tanrı inancını oluşturur. Aynı zamanda insanın Tanrı ile ilişkisi, bu sorulara verdiği cevaplar üzerinden gerçekleşir.

Tüm düşüncelerim, güneşin etrafında dolaşan gezegenler gibi Tanrı'yi merkez alıyor. Bu çekim gücünü reddedersem, en büyük günahı işlemiş olurum.

(Jung)

Tanrı kavramı, karmaşık ve çok yönlüdür; bireyler ve kültürler arasında önemli ölçüde farklılıklar gösterir. Genel olarak Tanrı, evrenin yaratıcısı ve sürdürücüsü olduğuna inanılan üstün varlık olarak kabul edilir. Bunun dışında Tanrı kavramı birçok şekilde tanımlanmıştır. Bu tanımların bir kısmı şöyledir; “Tanrı abartılmış bir baba figüründen başka bir şey değildir (Freud, 2003)”, “Tanrı, kişiye Tanrı hakkında öğretilenler ve kişinin Tanrı hakkında öğrendikleridir (Hoffman vd., 2014)”, “Tanrı; bir, yetkin, aynı zamanda da aşkın bir varlıktır; kendi dışındaki her şeyden bağımsızdır, kendi başınadır, kendine yeterdir (Plotinus’dan akt. Kılıç, 2009)”.

BİR ALLAH
*Kün emriyle yaratan
Bir Allah'tır bir Allah
Nûru ile donatan
Bir Allah'tır bir Allah
Semâları ref'eden
Belâları def'eden
Kullarını affeden
Bir Allah'tır bir Allah
(Ziyetü'l Kulûb)*

Kitabi dinlerde, birbirinden farklı Tanrı düşünceleri görmek mümkündür (Ay, 2005). En yaygın dinlerde, Tanrı farklı şekillerde tanımlanmıştır. Hristiyan ve Müslüman teolojileri arasındaki en çarpıcı fark, Hristiyanlar için Tanrı bir kişi iken Müslümanlar kişisel olmayan bir Tanrı'ya inanmalarındadır. Bu fark; birçok teolojik öneme sahip olmasına rağmen Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından büyük ölçüde fark edilmemektedir. Yine de herhangi bir yerdeki Hristiyan, Tanrı'nın bir kişi olduğunu onaylarken ortalama bir Müslüman bunu kolayca reddedecektir (Legenhausen, 1986). Hristiyanlıkta Tanrı inancı, Teslis (Trinity) doktrini ile ifade edilir. Bu kavrama göre Tanrı üç kişide fakat tek bir varlıkta bulunur: Baba, Oğul (İsa Mesih) ve Kutsal

Ruh (MacCulloch, 2010). İslam'da ise Tanrı'nın adı Allah'tır ve bu inanç, mutlak tektanrıcılığı savunur. Allah'ın yüce, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir varlık olduğuna inanılır (Espósito, 2002). Bu doğrultuda, Hristiyan ve Müslüman teolojileri, Tanrı'ya kişilik atfetme bakımından kesin biçimde ayrılır. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, geçmişten bugüne farklı inanışlarda, Tanrı'ya ilişkin farklı tanımlamalar yapılmıştır. İnanılan Tanrı, farklı teolojilerde, birbirinden farklı özellikler atfedilerek kavramsallaştırılmıştır. Tanrı'ya ilişkin farklılaşan tanımlar; teolojilerin öne çıkan özelliklerinin ve dini ritüellerin de farklılık göstermesini sağlamıştır.



Şekil 3. Hinduizm ve Tanrılar (Bilgioloj, 2025)

Çok tanrılı dinlerde ise Tanrı tasavvuru farklılaşabilmektedir. Örneğin Hinduizm'a göre çok Tanrı vardır. Bu tanrılar arasında Brahma, Vişnu ve Şiva'dan oluşan Trimurti tanrısı ön plana çıkar. Brahma, evrenin yaratılışından sorumludur. Vişnu, evrenin düzenini ve dengesi sağlar. Şiva ise yok edici ve yeniden yaratıcıdır (Flood, 1996). Bu açıdan çok tanrılı dinler, tek tanrılı dinlere göre farklı misyonlara sahip birden fazla tanrı tasavvuruna sahiptir. Çok tanrılı dinlerin, farklı misyonlardan sorumlu tanrılara, insana dair özellikler atfedebildiği görülmektedir. Çok tanrılı bir dini inanışa sahip olan birey, dini ritüellerini yerine getirirken, kendisini, inandığı tanrılardan birine, birkaçına ya da tümüne karşı sorumlu hissedebilir.

İnanç sistemlerinde Tanrı anlayışını yekpare bir şekilde açıklamak mümkün değildir. İnsanlar Tanrı'yı farklı şekillerde tasavvur etmekte ve ona göre inanç sistemlerini yapılandırmaktadırlar. Ama sonuç olarak insanın Tanrı ile kurduğu her türlü ilişki, temelde Tanrı'nın bir tasavvuru aracılığıyla meydana gelir. Tanrı tasavvuru, kişinin kabul ettiği Tanrı öğretileriyle ve görevleriyle gerçekleşebilir ya da kişi kendi düşünceleri ve varsayımlarıyla tasavvurunu oluşturabilir (Ay, 2005). İnsan bu süreçte hem etken hem de edilgendir.

Tanrı İnancının Rasyonelliği

“Yetersiz delile dayanarak bir inancı kabul etmek rasyonellik değil, tam tersine anormallik, gayri ahlâkîlik ve kabalıktır.”

W. K. Clifford (1845-1879)

Tanrı inancının rasyonelliği; filozofları, teologları ve bilim insanlarını daima merak ettirmiştir. Tanrı'nın varlığını kabul etmek; inanç ile akıl arasındaki uyumu sağlayacak mantıksal bir yapı gerektirir. Pojman'a (2008) göre insan; inançlarını, akli gerekçelerle desteklemek ihtiyacındadır. Çünkü dini alanda sorgulamanın en temel sorunlarından biri Tanrı'ya ve bir vahye

inanmanın akla ve rasyonelliğe uygun olup olmadığıdır (Kenny, 1992). İnancı rasyonel bir şekilde kabul etmek, o inancı; tutarlılık içinde gerekçelendirmek, kanıt ve akılla desteklemektir (Audi, 2001). Akıl yürütme ile gerçekleşen rasyonellik, doğru inancın en önemli kriteridir (Çetin, 2002). Rasyonellik; bir inancın, temellendirilebilir veya doğrulanabilir bir yapıya getirebilir. Mantıklı gerekçelere dayanan inanç, rasyonel bir inançtır. Yani, temellendirilebilir veya doğrulanabilir inançtır. Bu anlamda makul ve mantıklı gerekçelere dayanan inanç, rasyonel bir inançtır. (Pojman, 2008). Tanrı inancının rasyonelliği, bu inancı mantıklı bir çerçevede açıklayabilmesi, ikna edici bir şekilde tartışılabilir. Ya da en basit tanımı ile Tanrı'nın varlığı hakkındaki inançlarını mantıklı bir çerçeveye getirme çabasıdır (Swinburne, 1986). Bu bakımdan kişinin, kendi Tanrı inancı hakkında makul ve mantıklı gerekçeler sunması, inancını rasyonel bir zemine yapılandırdığını gösterebilir. Başka bir ifadeyle, kişi, Tanrı'ya inanç duymak konusunda kanıtlara ve rasyonel gerekçelendirmelere gereksinim duyabilir. Böylesi bir gereksinim, kişinin, Tanrı inancı konusunda akıl yürütmesinin bir ürünüdür. Kişi, akıl yürütmeleri sonucunda Tanrı inancına ilişkin kendisine makul gelen gerekçeleri ifade edebilir hale gelir.

İnsanın yaşadığı evrene varlık veren, o evreni idare eden ve insandan bağımsız bir "varlığın", "gücün" bulunup bulunmadığı sorusu insanlık tarihi boyunca hep merak edilmiştir. Bu merak, temelde iki yolla tatmin edilmeye çalışılmıştır: Tanrı'yı evrenin temeline "zorunlu bir neden" olarak koyup tüm süreci bu varsayımla açıklamak ya da evreni Tanrı'dan bağımsız kabul edip evrenin kendi başına ve kendi nedeni olduğunu düşünmek (Büyük, 2013). Böylelikle Tanrı, evrenin varlık sebebi veya bağımsız bir varlık olarak evrenin hükmedeni olarak iki farklı biçimde ele alınmıştır. Bu görüşler, Tanrı inancını rasyonelize edecek gerekçeleri de şekillendirmiştir. İnsanlar, Tanrı inancını, bir yanılla; evreni yaratan ve sürdüren, dolayısıyla her şeyin kaynağı olan varlık ile gerekçelendirmiştir. Öte yandan evrenin oluşumu ve varlığı Tanrı'dan ayrı ele alınmış ve Tanrı, daha dar bir kapsamda hüküm süren ve kullarca inanılan olarak ifade edilmiştir.

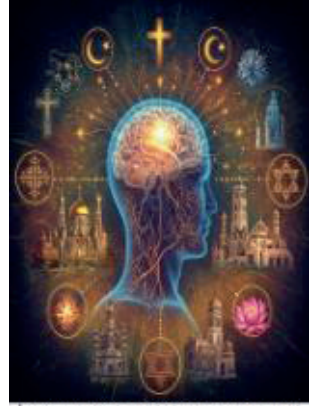
İnancın Psikolojik Alt Yapısı

Psikoloji; insanın duygu, düşünce ve davranışlarını inceleyen bir bilim dalıdır (Baymur, 1994). Psikolojinin kurucuları olarak sayılan James, Watson, Skinner, Freud, Jung, Fromm ve Maslow gibi bilim insanları inanç ve din gelişimi üzerine bilgiler sunmuşlardır. James'e (2015) göre din ve Tanrı inancı, insanların, Tanrı olduğunu düşündükleri varlık ile ilişkiye girmeleriyle oluşan duyguları, eylemleri ve tecrübeleridir. Freud, Tanrı ve dinin amacını insanların, ilk çağlardan itibaren, baba figürünü Tanrı'nın bir prototipi haline getirme ile açıklar. Freud'a göre Tanrı, insanın, çocukken aciz olduğu, korktuğu durumlarda ihtiyaç duyduğu ve ona yardım eden güçlü bir baba figürüdür: İnsanın inandığı Tanrı inancı etrafında şekillenen din, onu, hayatın korkularına karşı teselli eden bir sistemdir (Ayten, 2012). Bu tanımlara bakıldığında Tanrı inancı ve dinin, bireyin duygularını şekillendirmede önemli yer edindiği görülmektedir. İnancı bu kapsamda; bireylerde huzur yaratan ve hayatın gerçeklerine yönelik kaygıları azaltan bir unsur olarak düşünülebiliriz. Bireyler, belirsizlikten oluşan bir gelecek içerisinde, Tanrı inancını bir belirlilik ya da cevap olarak değerlendirebilmektedir. Böylelikle insan, hayatta başına gelenlerin nedenlerini, yaşam amaçlarını, varoluşsal sorularının cevaplarını Tanrı inançları yoluyla verebilir.

Jung'un, Tanrı ve din anlayışını açıklarken kullandığı kavram arketiptir. Arketip, insanların karşılaştığı durumlara yönelik gerçekleştirdiği davranışlar ve yaşantılarında zihinsel deneyimlerle edindiği atalarına benzer davranışlardır (Schultz ve Schultz, 2007). Arketipler insanın

psikişik yapısını oluşturur. Psikişik yapı; bireyin düşüncelerini, duygularını, davranışlarını ve kişiliğini şekillendiren temel unsurlardan oluşur. Bu yapı, insanın bilinçdışında yer alır. Bilinçdışı; insanın doğrudan erişemediği ancak davranışlarını ve duygularını etkileyen derin zihinsel süreçleri içerir. İnsanın Tanrı imgesi, kolektif bilinçdışında bulunur ve bu imge, bilinç alanına semboller aracılığıyla ulaşır. Tanrı arketipi, bilinçdışından bilince çıktıkça, insanın inançlarını, değerlerini ve davranışlarını etkiler. Bu süreç, insanın ruhsal gelişimine ve bireysel kimliğinin oluşumuna katkıda bulunur (Ayten, 2012). Tanrı kavramının sadece dışsal bir inanç sistemi olmadığını, aynı zamanda insanın içsel psikişik yapısında kök salmış bir gerçeklik olduğunu vurgular.

Fromm'a (2017) göre, insanın varoluş problemi vardır ve insan buna cevap vermeye çalışır. Ona göre dinlerin tek ortak yönü varoluş sorusuna yanıt vermeye çalışmalarıdır. İnsanlar, Tanrı ve din inancı ile varoluşsal soruya cevap bulmalıdır. Fromm'un insancıl din anlayışında, Tanrı figürü, insanın ulaşmak ve onun gibi olmak istediği bir durumdur. İnsan, Tanrı'nın güçlerine ve yüceliğine ulaşmak ister. Bu süreçte sahip olduğu akıl ve sevgi gücünün sahibi olarak ise Tanrı'ya kabul eder. Bu konumda kendisini aciz ve beceriksiz olarak değerlendirir; kendisini değersizleştirmeye başlar. Kendisine karşı geliştirdiği bu değersizlik duygusu ile baş edebilmek için ise Tanrı'ya ihtiyaç duyar. Tanrı'dan kendisine güç vermesini ister.



İnancın psikolojisi (Oluşturan: Gemini)

Tanrı inancı, insanın anlam arayışının bir parçası olarak görülebilir. Tanrı bunların yanında insanın kritik duygusal ve varoluşsal ihtiyaçlarını karşılar. Greenberg ve diğerlerine (1997) göre Tanrı ve din inancı, ölümle ilgili kaygıya karşı bir tampon görevi gerçekleştirir. Dinlerin ahiret vaadi, insanların ölümün kaçınılmazlığıyla başa çıkmalarına destek verir (Norenzayan ve Hansen, 2006). Araştırmalar, bireylerin zorluklarla karşılaştıklarında genellikle duaya veya dini uygulamalara yöneldiğini göstermiştir (Pargament, 1997). Bu şekilde, Tanrı'ya inanç, insanların duygularını düzenlemelerine yardımcı olur. İnsanların Tanrı'ya inancı, onları ahlaki değerler ve normlarla uyumlu hale getirerek işbirliğini ve grup bütünleşmesini teşvik eder (Graham ve Haidt, 2010). Tanrı'ya inanç; bilişsel, duygusal ve sosyal süreçlerde kök salmış çok yönlü bir olgudur. Tanrı'ya inancın psikolojik temelini anlamak, yalnızca insan doğasının temel bir yönüne ışık tutmakla kalmaz; aynı zamanda zihin, kültür ve maneviyat arasındaki karmaşık etkileşimi de vurgular.

Tanrı İnancının Rasyonelliğine Yönelik Felsefi Argümanlar

İnsan her şeyi anlamlandırmak ister. Anlamlandırma sürecinde hem kendini hem de diğerlerini ikna etmeye çalışır. Burada mantıksal bir şekilde düşünme, doğru akıl yürütme becerisi önemlidir. İnsan, akıl yürütme sürecinde, birbiriyle mantıklı ilişkiler içerisindeki kanıta dayalı önermeler ve düşünceler üretir. İnsanın bu şekilde gerçekleştirdiği akıl yürütme biçimine argüman denir. Argüman, insanın, diğer insanlarla farklılıkları üzerine akıl yürütme zinciridir (Erduran ve Jiménez-Aleixandre, 2008). Başka bir ifade ile argüman, insanın, bir konudaki iddiaları haklı kılan ya da çürüten, kabul edilebilir görüşlerle iknaya yönelik, mantığa dayalı sosyal ve sözel eylemlerdir (Van Eemeren vd., 2004). En basit tanımı ile argüman, bir iddiayı kanıtlarla destekleyerek, onu aksi görüşlere karşı savunarak doğru çıkarmaya yönelik akıl yürütme sürecidir (Finocchiaro, 2005). Tanrı'nın varlığı lehinde geliştirilen argümanlar geleneksel

olarak dört grupta toplanır: Evrenin varlığı ya da başlangıcına odaklanan kozmolojik argümanlar, Tanrı kavramı üstüne soyut düşünmeye dayanan ontolojik argümanlar, evrenin ya da canlıların tasarımı ya da onlardaki düzen örgülerine odaklanan teleolojik argümanlar ve ahlaki değerlerin varlığı ya da algısına dayanan ahlak argümanlardır. (Doko, 2013). Bunlar, insanın, Tanrı'nın varlığı ile ilgili rasyonelliğine yönelik geliştirdiği argümanlardan bazılarıdır.

Kozmolojik Argüman

Kozmolojik argüman nedenselliğe dayanır. Bu argüman; var olmaya başlayan her şeyin bir nedeni olduğunu; bu sebepten dolayı evrenin bir nedeni olması gerektiğini ve bu nedenin Tanrı olduğunu varsayar (Craig, 2008). Kozmolojik argümanlar, evrenin var olması, mümkün olması veya evrendeki hareket, değişim gibi olguların incelenmesi yoluyla Tanrı'nın varlığını açıklamaya çalışır. Kozmolojik argüman evrenin varlığı ve işleyişi gibi gözlemlenebilir gerçeklerden yola çıkarak, bunların ardında bir "ilk neden" veya "yaratıcı" olduğu fikrini savunur. (Doko, 2021).

Kozmolojik argümanların bazı ilkeleri vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- © Yeter sebep,
- © Dünyanın varlığı ve mümkün varlıklardır,
- © Mümkün varlıklar serisinin yeter sebebidir,
- © Mümkün varlıkların kendi kendine yeter sebep olmaması,
- © Var olan herhangi bir şeyin yeter sebebi, ya kendinde zorunlu veya ancak mümkün olan bir şeyde olabilir,
- © Serilerin niçin var olduğu konusundaki yeter sebep, bu dünyanın dışında var olan bir zorunlu varlıkta olmalıdır,
- © Evrenin dışında var olan bir zorunlu varlık vardır.

Yeter sebep ilkesinde iki tür varlık vardır. Birisi kendinde **zorunlu varlıktır**. Bu varlık, var olması için başka bir sebebe ihtiyaç duymaz. Kendi varlığından zorunludur, yani var olmaması mümkün değildir. Bu varlık, genellikle, Tanrı olarak tanımlanır. Tanrı, var olması için başka bir sebebe ihtiyaç duymayan, kendi varlığı zorunlu olan bir varlık olarak kabul edilir. Yeter sebep ilkesinin diğer varlığı mümkün varlıktır. **Mümkün varlıklar**; var olmaları için başka bir sebebe ihtiyaç duyan varlıklardır. Var olmaları zorunlu değildir; var olmaları veya olmamaları mümkündür. Mümkün varlıklar, yeter sebep ilkesine göre, var olmalarını açıklayan bir sebebe ihtiyaç duyarlar. Bu sebep ya başka bir mümkün varlık ya da kendinde zorunlu bir varlık olabilir. Yeter sebep ilkesine göre, eğer bir şey varsa, onun var olması için bir neden ve yeter bir sebep vardır. Örneğin kırlarda nergis çiçeği varsa, çiçeğin tohumunun toprakla buluşması, uygun koşulların sağlanması koşulları vardır. Kozmolojik argümanlar, bunun gibi örneklerden yola çıkarak her varlığın bir nedeni olduğunu varsayar.

Kozmolojik argümanın diğer ilkesi "**Dünyanın Varlığı ve Mümkün Varlıklardır**" olarak ifade edilmektedir. Yani mümkün varlık, var olması zorunlu olmayan ancak var olabilen şeylerdir. Bu varlıkların var olabilmesi için zorunluluk yoktur. Ancak belirli koşullar sağlandığında var olabilirler. Örneğin bulutların var olması; su buharının atmosferde yoğunlaşması ve belirli meteorolojik koşulların sağlanması ile oluşur. Bu koşullar sağlanmadan bulut var olmaz. Bu yüzden bulut mümkün bir varlıktır. Çünkü oluşabilmesi için sayılan koşulların sağlanması gerekir.

Kozmolojik argümanın diğer ilkelerinden birisi ise **“Mümkün Varlıklar Serisinin Yeter Sebebidir”** şeklindedir. Mümkün varlıkların bir seri halinde var olmasının da bir nedeni olmalıdır. Örneğin, tüm ağaçların varlıklarının bir nedeni vardır. Bu ağaçların varlıkları sebeplere, nedenlere dayanır. Mümkün varlıkların var olması için bir sebep gerektiğine göre, bu varlıkların tümünün (yani dünyanın) var olmasının da bir sebebi olmalıdır.

“Mümkün Varlıkların Kendi Kendine Yeter Sebep Olmaması”, kozmolojik argümanın ilkelerinden birisidir. Mümkün varlıklar, kendi varlıklarının nedenini, kendileri açıklayamaz. Örneğin; bir ağaç, kendi varlığının nedenini açıklayamaz çünkü onun var olması için tohum, toprak, su gibi dış faktörler gereklidir. Aynı şekilde, tüm evren (mümkün varlıklar serisi) de kendi varlığının nedenini açıklayamaz.

Kozmolojik argümanın **“Var olan herhangi bir şeyin yeter sebebi, ya kendinde zorunlu veya ancak mümkün olan bir şey de olabilir”** ilkesine göre yeter sebep ya kendinde zorunlu bir varlık ya da mümkün bir varlık olabilir. Örneğin; bir ekmeğin var olmasının sebebi, bir ekmeğin ustasıdır. Ekmeğin ustası ekmeğin yeter sebebidir. Ekmeğin ustasının da var olması için bir sebep gereklidir. Bu zincir, kendinde zorunlu bir varlıkta son bulmalıdır.

Kozmolojik argümanın **“serilerin niçin var olduğu konusundaki yeter sebep, bu dünyanın dışında var olan bir zorunlu varlıkta olmalıdır”** ilkesince; mümkün varlıkların var olma gereçesi, kendinden zorunlu bir varlıktır. Bu varlık, mümkün varlıklardan oluşan dünyanın dışından olmalıdır. Örneğin; bir romanın var olması yazara bağlıdır. Yazar olmadan roman olmaz. Yazar, romanın dışında olan bir varlıktır. Dünyanın var olması için de dünyanın dışında varlık gerekir.

Kozmolojik argümanın son ilkesi, **“Evrenin dışında var olan bir zorunlu varlık vardır”** ilkesidir. Bu, argümanın sonucudur. Dünyanın var olmasının yeter sebebi, kendinde zorunlu bir varlıktır ve bu varlık, dünyanın dışında olmalıdır. Bu zorunlu varlık, genellikle, Tanrı olarak tanımlanır. Tanrı; var olması için başka bir sebebe ihtiyaç duymayan, kendi varlığı zorunlu olan bir varlıktır.

Teleolojik Argüman

Teleoloji, varlıkların amaca yöneltilmiş olarak organize edilmesidir. Doğada tüm varlıkların teleolojik düzen içinde, bir amaç çerçevesinde iyiliğe hizmet ettiği bir sistem düşünülebilir. Bir sistem, akıl tarafından belli amaçlara yönlendiriliyorsa teleolojiktir (Bedau,1992). Teleolojik argüman, evrendeki düzen ve karmaşıklığın, genellikle Tanrı olarak tanımlanan amaçlı bir tasarımcının olduğunu varsayar (Swinburne, 2010). Teleolojik argüman, doğal dünyadaki durumlardan yola çıkarak akıl yoluyla, Tanrı'nın varlığını kanıtlama sürecidir (Batak, 2008). Teleolojik argümana göre dünyada bazı şeyler hareket halindedir. Bu hareket halinde olan yapılar, bir düzen kapsamında, sistem bilinci ile işlemektedir. Bu düzeni ve sistemi yönlendiren bir aklın olduğu düşünülür. Bu aklın olduğu kabulü, Tanrı inancını oluşturur.



Teleolojik argüman ve saat (Oluşturan: Gemini)

Aquinas, Summa Theologica adlı eserinde, doğal varlıkların amaçlı bir şekilde hareket ettiğini ve bu durumun bir akıllı varlığın rehberliğini gösterdiğini savunmuştur (Aquinas, 2014). Paley ise Doğal Teoloji adlı eserinde, bir saatin karmaşıklığının bir saatçiyi işaret etmesi gibi, evrenin karmaşıklığının da bir tasarımcıyı işaret ettiğini savunmuştur (Paley, 1829). Bu eserlerde de görüldüğü üzere, teleolojik argümana göre, evrendeki amaçlılık ve karmaşa, Tanrı'nın varlığını işaret etmektedir. Evrenin kusursuz işleyen düzeni, bu düzeni yaratacak bir varlığı gerekli kılmaktadır. Tüm karmaşıklığına rağmen mükemmelen işleyen bir evren tasarımı ve düzeni, kendiliğinden olabilecek bir şey değildir. Mükemmel ve eksiksiz evreni, mükemmel bir yaratıcı yaratabilir.

Teleolojik argüman, her insanın, evrendeki düzen ve amaçsallığa bakarak, Tanrı'nın varlığını, deney ve gözlem yoluyla keşfedebileceği pratik ve pragmatik bir düşünme sürecini ifade eder (Evans ve Manis, 2010). İnsan evrendeki, yaşadığı çevredeki düzene bakarak, oradaki düzenli işleyiş ve tasarımı gözlemleyerek Tanrısal bir aklın varlığını deneyimleyebilir ve Tanrı'ya minnettarlığını hissedebilir (Pay, 2018). Yani bireyin çevresinde ve genel olarak evrende gördüğü düzen ve amaçsallık, onu, görünenden daha büyük bir sebebi, bir diğer deyişle Tanrısal akıllı düşünmeye iter. İnsan, evrendeki tasarıma ve hayatın akışına bakarak bunun mümkün olması için her şeye gücü yeten daha üstün bir varlığın arayışına girebilir.

İnanma ile anlama arasındaki ilişkide, inanmak anlamının ön koşulu değildir fakat anlamak, inanmanın ön koşulu gibi görünmektedir.
(Anthony Kenny)

Teleolojik argümana göre, doğa ve evren düzenli bir yapıya sahiptir. Bu düzen hem zamansal hem de mekânsal olarak işleyen doğa yasaları sayesinde canlı ve cansız varlıkların var olmasını sağlar. Evrenin düzenli olması ve doğa yasalarının işlemesi, organizmaların düzenli bir şekilde işlemesine ve insanların düşünme, gözlem yapma ve gerçek hakkında yorum yapma yeteneğine sahip olmasına imkan verir. İnsanların varlığı ve dünyayı anlamlandırmaları hem bedenlerinin içinde hem de çevrelerinde bir düzenin var olmasına bağlıdır. Kısacası, evrendeki düzen ve doğa yasaları, yaşamın ve insan bilincinin temelini oluşturur (Barrow ve Tipler, 1986). Eğer insan "antropik ilke" ile yani evrenin temel fiziksel sabitlerinin, yasalarının ve koşullarının; insan gibi bilinçli varlıkların ortaya çıkmasına izin verecek şekilde "ince ayarlı" bir yapıya sahip oldu düşüncesi ile doğayı incelerse Tanrı varlığının farkına varabilir.

Behe'ye (1996) göre canlılardaki nitelikli düzen tam da olması gereken ölçüdedir. Bu düzen o kadar nitelikli oluşturulmuştur ki kurgu ne bir fazla ne bir eksiktir. Bu düzenin bir parçası dahi eksik olsa söz konusu yapı işleyemez hale gelir. Behe (1996) bunu "**indirgenemez karmaşıklık**" diye adlandırır. İndirgenemez karmaşıklık; birden fazla etkileşimli parçadan oluşan ve herhangi bir parçanın çıkarılmasının, sistemin işlevini durdurmasına neden olduğu bi-

yolojik sistemleri ifade eder. İndirgenemez karmaşıklık kavramı, evrenin ve canlı organizmaların belirli özelliklerini, doğal seçim gibi yönlendirilmemiş süreçlerden ziyade akıllı bir nedene dayandırır. Bu bir akıllı tasarımdır. Teolojik argüman bu fikirlerden yola çıkarak düzeni, Tanrı'nın yaratılıştaki el işçiliğinin kanıtı olarak kabul eder (Dembski, 1998). Biyolojik sistemlerin karmaşık tasarımı, onların iddiasına göre, rastgele şanstın ziyade amaçlı bir yaratıcıya (Tanrı) işaret eder.

Ahlaki Argüman

Delil olmadan bir şeye güçlü bir şekilde inanmak, hayatımızın başka herhangi bir alanında bir delilik ya da aptallık işareti olarak kabul edilirken, Tanrı'ya olan inanç hala toplumuzda muazzam bir saygınlık görüyor.

(Harris)

Ahlaki argümanda, estetik veya ahlaktan hareketle Tanrı'nın var olduğu gösterilmeye çalışılır. Ahlak argümanı Kant'a aittir. Kant; ahlaki normların nesnel olduğunu ama bunun tüm insanlık için geçerli olabilecek tarafları olduğunu, bu yüzden de ahlaki normların gerçek olarak algılanabileceğini varsayar. Teleolojik argümanda da yer aldığı üzere, bu gerçekliğin, doğada olduğu gibi bir kurgusalılık gerektirdiğini öngörür. Kant'a (1956) göre ahlaki davranışın rasyonelitesine dayanan, Tanrı'nın varlığı yönünde argüman oluşturmuştur. Ahlaki davranışlar rasyoneldir. Bu rasyonellik, bir adalet sağlandığında geçerlidir. Bu adaletin sağlanması Tanrı inancı varsa geçerlidir (Doko, 2013). Bir diğer ifadeyle rasyonel ahlaki davranışların varlığı, Tanrı'nın varlığı inancıyla da ilişkilidir. Tanrı'nın varlığı, rasyonel ahlaki davranışları mümkün kılmaktadır. Paylaşılan ahlaki normların varlığının kaynağı Tanrı olabilir. Bu normlar, Tanrı'nın varlığına delil olarak değerlendirilebilir.

Objektif ahlaka göre, insan inançlarından veya kültürel normlardan bağımsız bir şekilde ahlaki ilkeler mevcuttur. Örneğin; "başkasının malını izinsiz almak doğru değildir" kuralı objektif olabilir. Çünkü bu kural bireylerin veya toplumların bunu doğru kabul edip etmemelerine bakılmaksızın evrensel olarak doğru varsayılabilir. Ahlaki argüman, bu tür ahlaki gerçeklerin yüce bir varlığa ihtiyaç duyduğunu varsayar. Bu yüce varlığın ise Tanrı olduğunu kabul eder.

Norenzayan (2013), deneysel psikoloji çalışmalarında, gözetleyen bir Tanrı inancının, insanları daha dürüst ve cömert davranmaya yönelttiğini ifade eder. Bazı çalışmalarda Tanrısal gözetim fikri hatırlatılan katılımcıların, normal durumlara kıyasla daha adil davrandığı ve Tanrı inancının ahlaki davranış için bir motivasyon kaynağı olabileceği belirtilmektedir (Norenzayan, 2013). Bunlar; ahlaki argümanın Tanrı'nın ahlak için bir temel sağladığı iddiasıyla uyumludur.

Ontolojik Argüman

Ontolojik argümana göre ise insan zihninde zaten Tanrı düşüncesi ve temsili vardır. İnsanın zihninde, kendinden daha yüce ve mükemmel bir varlığın olabileceği tasavvuru, bu tasavvurun öngördüğü varlığın dış dünyada da gerçekten var olduğunu iddia eder (Tevfikoğlu, 2021). Tanrı inancına sahip olan insanın, Tanrı'nın varlığından kuşkullanması rasyonel değildir.

Ontolojik argümana göre Tanrı'nın varlığı apriori bir durumdur. Apriori demek; bilgi, deneyimden bağımsız demektir. Bilgi sadece akıl yoluyla veya mantıksal çıkarımlarla elde edilir. Bu şekilde elde edilen bilgi, deneyime dayanmaz ve evrensel, zorunlu olup kesin kabul edilmelidir. Ontolojik argüman; insanın, Tanrı varlığının kendinden daha nitelikli, üst ve yüce bir varlık olduğunu kabul etmesi halinde (apriori), bunun aksini ispat etmesi gerektiği ile karakterize edilen bir argümandır.

Ontolojik argüman, Tanrı'nın varlığının sadece akıl yürütme ve kavramsal çözümleme yoluyla kanıtlanabileceğini, dış dünyadan herhangi bir kanıt veya deneyime ihtiyaç duyulmayacağını iddia eder. Yani Tanrı'nın varlığını sadece kavramsal analiz ve mantık yoluyla temellendirir (Ağca, 2021). Tanrı kavramını anlayan bir kişinin, Tanrı'nın varlığından şüphe etmesi mantıklı değildir. Çünkü ontolojik argüman, Tanrı'nın varlığını ispatlamak için sadece Tanrı kavramını kullanır; deneyime veya dış dünyadaki herhangi bir olguya başvurmaz. Bu argüman, tamamen kavramsal analiz ve mantıksal çıkarımla Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışır. Bu, ontolojik argümanın en temel ve ayırt edici özelliğidir. Ontolojik argüman, evrenin varlığından yola çıkan kozmolojik argüman veya evrendeki düzenden hareket eden teleolojik argümandan farklıdır. Bu argümanlar, Tanrı'nın varlığını ispatlamak için dış dünyadaki gözlemlere veya deneyimlere dayanırken, ontolojik argüman sadece 'en mükemmel varlık' kavramı üzerinden mantıksal bir çıkarım yapar (Hick, 1988). Bu durumda ontolojik argümanın Tanrı'nın varlığı üzerindeki savunusu, dış dünyadan değil, bireyin kendi mantıksal sürecinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle ontolojik argüman, evreni temel alan argümanlardan ayrılmaktadır.

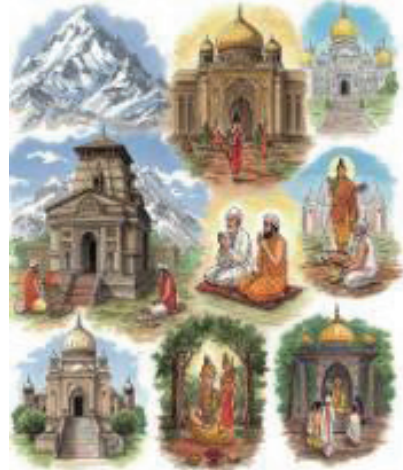
BÖLÜM 4

TANRI İNANÇ BİÇİMLERİ

Tanrı kavramı ve bu kavramı nasıl algıladığımız teolojinin ve metafiziğin önemli bir konusudur. Çünkü din, Tanrı'yı algılama biçimimize göre şekillenir (Gusdorf, 2000). İnsanın Tanrı'yı algılama biçimi; zihni, psikolojik ve sosyal boyutlardan büyük ölçüde etkilenmektedir. Tanrı inanç biçimleri; her bir bireyin, aşkın bir varlıkla ilişkisinin yönünü, niteliğini, kapsamını belirten bilişsel, duyuşsal ve eylemsel yapıya denir (Bulut vd., 2023). İnsanların Tanrıyı kavramaları ve O'na ilişkin algıları birbirinden önemli oranda farklılık gösterir. Bu farklılıklara genellikle Tanrı inanç biçimleri denir.

Tanrı inanç biçimleri, insanların Tanrı'yı nasıl algıladığı ve onunla nasıl ilişki kurduğuna yönelik farklı yollar sunar. Tanrı inanç biçimlerinin oluşmasında kültürel ve dini bağlamlar önemli bir etkiye sahiptir. Bu biçimler; psikolojik, kültürel ve dini faktörlerden de etkilenmektedir. İnsanın Tanrı'yı algılama biçimi yani Tanrı inanç biçimi; bireysel tecrübelerine, algılarına ve bilgilerine, yetiştirme tarzı ve diğer insanlarla ilişkilerine göre farklılaşabilir. Örneğin, muhafazakâr dini geleneklerde yetişen bireyler, otoriter Tanrı inancına daha yatkın olabilirken liberal veya mistik geleneklerden gelen bireyler şefkatli veya mistik bir stili benimseyebilir (Froese ve Bader, 2010). Ayrıca, bireysellik ve kolektivizm gibi kültürel faktörler, bireylerin Tanrı'yı kendine yakın ya da mesafeli bir varlık olarak algılamasını etkileyebilir (Cohen vd., 2005). Buradan hareketle Tanrı'ya inancın bireyin hem içsel süreçleri hem dışsal süreçleri olarak görülebilecek faktörlerden etkilendiği ifade edilebilir. Söz gelimi bireyin psikolojik durumunu etkileyen deneyimleri, algıları ve bilgileri içsel süreçleri ifade etmektedir. Bunun yanı sıra bireyin yaşadığı toplumun, ait olduğu kültürün ya da kültürlerin gelenekleri de dışsal süreçleri şekillendirebilir.

Tanrı inanç biçimleri, insanların ilahi olanı nasıl algıladığını, deneyimlediğini ve ilişki kurduğunu incelemeyi amaçlar. Tanrı inancı biçimi, insan düşüncesinin ve deneyiminin karmaşıklığını yansıtan birçok biçimde ortaya çıkar. Teizmden ateizme kadar her inanç sistemi, ilahi olanın doğası ve insan yaşamındaki rolü hakkında benzersiz içgörüler sunar. Tanrı kavramı çeşitli şekillerde yorumlanmış, bu da birbirinden farklı inanç sistemlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.



Tanrı İnanç Biçimleri (Oluşturan: Gemini)

Tanrı inancının başlıca türleri, psikolojik ve felsefi araştırmalardan yararlanarak incelenmektedir. Bu inanç biçimleri genellikle dört ana kategoriye ayrılmaktadır: teistik, deistik, agnostik ve ateistik biçimler. İnanç biçimlerini ifade ederken kullanılan bu sınıflandırma ile bireylerin Tanrı veya yüce bir varlık hakkındaki inançlarını ve düşüncelerini anlamak daha kolay olabilmektedir.

TEİZM

Teizm en basit anlamı ile Tanrı inancına sahip olmaktır. Teizm kavramı ilk olarak Yunan-
cada Tanrı anlamına gelen “theos”dan şekillendirilmiştir. Teizm; İngilizcede “theism”, Alman-
cada “theismus”, Fransızcada “theisme” sözcükleriyle karşılanmaktadır. Söz konusu kavram,
Türkçeye ise “tanrıçılık” olarak çevrilmiştir (Coşkun, 2011). Theos, evreni yaratan ve evrenle
ilgisini sürdüren varlık anlamına gelmektedir. Teizm, Tanrı’nın varlığını delillere dayalı biçimde
ispatlamaya çalışan düşünce ve sorgulama ekolüdür (Cevizci, 2000). Teizm bu yönü ile
Tanrı’nın varlığını akılla temellendirmeye çalışır. Teizme göre akıl, önemli bir niteliktir. Çünkü
evrenin temel unsuru Tanrı’nın aklıdır. Akıl, Tanrı’nın doğasında veya özünde bulunan, başlan-
gıcı ve sonu olmayan, zamandan bağımsız ve sonsuz bir nitelik veya özelliktir (Reppert, 2009).
İnsan, aklını kullanabilen bir varlıktır. Bu özelliğini Tanrı’dan almıştır. Akıl, insanın, başka bir
şey hakkında mantık yürütme ve düşünme kabiliyetidir.

Teizme göre Tanrı, her şeyi bilen bir varlıktır. O, evren üzerindeki egemendir ve her şey
onun kontrolindedir. Onun sahip olduğu bilginin bir sınırı yoktur. Tanrı mükemmeldir, kusur-
suzdur ve her türlü eksiklikten uzaktır. Tanrı; geçmiş, şimdiki an ve gelecek hakkında tüm bil-
gilere sahiptir (Plantinga, 1980). Teizm, Tanrı’nın, evreni matematiksel olarak mükemmel bir
tasarımla yarattığını savunmaktadır. Bu tasarımın mevcudiyetinin, Tanrı iradesi ile sürdürüldü-
ğüne inanılır. Aynı zamanda Tanrı, her şeye gücü yeten, iyiliksever ve sevgi dolu bir varlıktır
(Smart ve Haldane, 2008). Tanrı, evrenin ötesinde ve ondan bağımsız olan, yarattığı varlıklar-
dan ayrılan ve yarattığı varlıkları, kusursuz bir evrende izlemektedir.

Çok eski bir uygarlık olan Sümerler, doğal dünyanın çeşitli yönlerini kontrol ettiğine inan-
ılan bir Tanrı ve Tanrıça panteonuna tapıyordu (Kramer, 2010). Antik Mısır’da ise Ra, Osiris
ve İsis gibi tanrılar mitolojide vardı (Assmann, 2001). Bunlar, teistik inancın çok eski zamanlara
kadar uzandığının göstergesi olabilir. Zeus, Athena ve Apollo gibi Tanrıları içeren Yunan pante-
onu, Yunan kültürüne derinden entegre olmuş ve edebiyat, sanat ve felsefeyi etkilemiştir (Bur-
kert, 1985). Bu örneklerden hareketle farklı uygarlıklarda ve dünyanın farklı yerlerinde Teizmin
izlerine rastlamanın mümkün olduğu söylenebilir. Teizm, antik çağlardan beri insan topluluk-
larının hayat ve evren hakkındaki sorularına verdikleri cevaplardan biri olarak şekillenmiştir.
Antik çağ uygarlıklarına dair bilgi ve belgelerin bugüne ulaşmasında dini inançlar hakkında
oluşturulmuş kaynakların önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Teizmin yazılı metinlerdeki ilk izleri; ilk çağ filozofları arasında, “apeiron”, evren ruhu,
“Logos”, “düşünce veya akıl”, “İyi İdeası” ve” ilk hareket ettirici” kavramlarındadır.

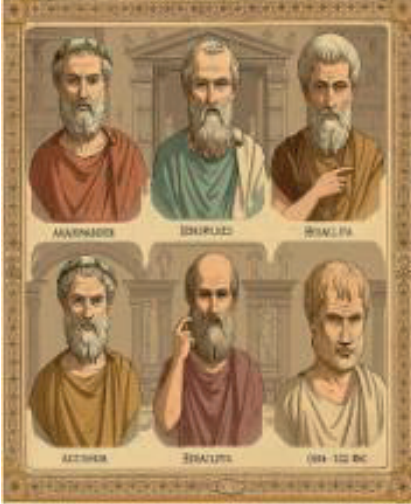
- Anaksimandros’un, sonsuzun, belirsiz ve dinamik bir kaynak olduğu, evrenin tüm var-
lıklarının bu kaynaktan ortaya çıktığı ve tekrar bu kaynağa geri döndüğüne ilişkin **apei-
ron** düşüncesi,
- Thales’in evrendeki her şeyin ruhsal bir varlığa sahip olduğuna dair **evren ruhu** görüşü,
- Herakleitos’un sürekli değişimi, karşıtların birliğini ve evrenin düzenini sağlayan, evre-
nin temel yasası olan akılcı bir ilkeyi ifade eden **Logos** görüşü,
- Ksenophanes’in, evrene hareket veren, hareketsiz bir düşünce olan Tanrı’nın, fiziksel
bir varlık değil de evrenin düzenini sağlayan ve her şeyi bilen bir **düşünce veya akıl**
olduğuna dair görüşü (Arslan, 2006),

- Platon'un dünyanın en üstünde, diğer tüm ideaların ve dolayısıyla görünen dünyanın da kaynağı olan *İyi İdeası (İyi Formu)* bulunması görüşü (Platon, 2012),
- Aristoteles'in, evrende var olan her hareketin bir nedeninin olması gerektiğini, *ilk hareket ettiricinin* Tanrı olduğunu ve Tanrı'nın, evrenin ilk nedeni olduğunu savunması (Aristoteles, 1996) bu ilk izleri açıklamaktadır.

Teizmin tek tanrı inancı hali (monoteizm), milattan önce altıncı yüzyılda Zerdüşt tarafından kurulan Zerdüştlüktür. İlk tek Tanrı olduğu varsayılan Ahura Mazda, iyilik, doğruluk ve ışığın sembolüdür. Ahura Mazda, kötülük ve karanlığın temsilcisi olan Angra Mainyu (Ehrimen) ile sürekli bir mücadele içindedir (Boyce, 2001). Tek tanrı inancı inancının bilinen bu ilk formu, ilk çağ filozoflarından Platon'un da üzerinde durduğu iyilik ve kötülük gibi kavramların, Tanrı inancıyla ilişkisine örnek sunmaktadır. Bunun yanı sıra Tanrı inancının, ahlak ve etik gibi ilk çağ felsefesinin önemli konularıyla ilişkisi de ortaya konulmaktadır. Tanrı inancı, bireylerin düşünüş sistemlerinde etki sahibidir. Bireyler, Tanrı inançları sayesinde, cevaplar aradıkları hayat-ölüm, doğru-yanlış, iyi-kötü kavramlar üzerine düşüncelerini şekillendirme fırsatına sahip olmuşlardır.

Tek Tanrıcılığın en güçlü formu Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'ten oluşan İbrahimi gelenektir. Yahudilikte, tek gerçek Tanrı Yehova (Yahweh)'dir. Hristiyanlıkta Tanrı, Üçlü Birlik (Telsis) doktrini ile tanımlanır. Tek bir Tanrı üç ayrı kişiden (Baba, Oğul ve Kutsal Ruh) oluşur (McGrath, 2011). İslam dininde ise bir tek Tanrı, Allah'tır.

Neden Teizm Düşüncesi Ortaya Çıktı?



Teizm öncüleri (Oluşturan: Gemini)

Tanrı inancının başlangıcı, insanlığın doğa olaylarını anlamaya çalıştığı zamana kadar uzatılabilir. Pettitt'e (2010) göre teizm, insanların, doğal olaylarını doğaüstü güçlerle açıklamaya çalıştığı zaman başlamıştır. Hatta bu hususta, doğadaki her şeyin ruhsal bir varlığı olduğuna değinen bir inanç sistemi olan Animizm inancı, zamanla Tanrı inancının gelişimine katkı sağlamış olabilir. İnsan; doğa olaylarını anlamlandırabilmek, ondan korunabilmek ve ondan umut beklemek için kendisinden daha yüce bir varlığın olması gerektiği düşüncesine sahip olabilir. Bering'e (2012) göre tanrılara olan inançlar, yaşam olayları ve varoluşsal ikilemler için açıklayıcı olabilir. Bu açıklamalar; bireye varoluşsal rahatlık sağlayabilir ve bireyin psikolojik ihtiyaçlarını karşılayabilir.

Teizm, ölüm korkusu ve anlam arayışı gibi varoluşsal kaygılarla başa çıkmak için bir yol olarak ortaya çıkmış olabilir. Bu kaygıyı yönetmek için, insanlar kültürel dünya görüşleri (değerler, inançlar, anlam sistemleri) geliştirirler. Bu dünya görüşleri, anlamlı bir varoluş ve ölümsüzlük hissi sağlar (Pyszczyński vd., 2003). Teizm, insanlara ölümün ötesinde bir amaç ve süreklilik duygusu sunarak, insan doğasında var olan varoluşsal korkuyu hafifletebilir.

Antropolojik bulgulara göre, dini inançlar, grup üyeleri arasında sosyal uyum ve iş birliğini artırmaktadır (Durkheim, 2016). Tanrı inancına dayalı paylaşılan ritüeller ve mitler, grup kimliğini oluşturabilir. Teizm de dahil olmak üzere dini sistemler, grup dayanışmasını ve işbirliğini artıran tutarlı dünya görüşleri sundukları için yaygınlaşmış olabilir (Boyer, 2007). Din ve Tanrı inancı bireylerde ortaklık duygusu yaratarak ortak hareketi teşvik eder. Böylelikle bireylerin amaçlı biçimde bir araya gelmesi sağlanabilir. Tanrı inancına dayalı dini ritüeller, bireylerin bir arada oluşlarının sürdürülmesini kolaylaştırabilir. İnsan toplulukları, ortak bir Tanrı inancı etrafında birleşebilir. Ortak Tanrı inançları, yaşam amaçlarından gündelik işlerine dek pek çok konuda paylaşılan bir alan oluşturabilir. Bu ortak inanç, aynı zamanda, topluluk üyelerine, birbirinin hal ve hareketlerinden sorumlu olma duygusu da verebilir. Böylelikle kişi, kendisi üzerinde, ait olduğu grubun kontrolünü hissedebilir.

Teizm ve tek Tanrı inancı; ahlaki çerçevelerle insan davranışlarını düzenleyerek toplumsal düzeni sağlayabilir. Bu düzen içinde ilahi ödül veya ceza vaadi, toplumsal normlara uymak için güçlü bir motivasyon kaynağı oluşturabilir (Stark ve Finke, 2000). Bu yapı, insanların tek Tanrı inancına sahip olmasını sağlayabilir.

Teizmin Genel İlke ve Özellikleri

Teizm, yüce güç ve bilgelige sahip bir veya daha fazla Tanrısal varlığa olan inançtır. Bu Tanrılar genellikle her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve mutlak iyi olarak kabul edilir (Swinburne, 2016). Teistik birçok inanç sisteminde Tanrı; evreni yaratan, sürdüren ve bunu fiziki yasalar aracılığı ile gerçekleştiren bir varlıktır.

Teistik inançlar, genellikle ilahi emirler ve öğretilerle insan davranışını yönlendiren bir ahlaki çerçeve sunar. Yani Teizm inancı, çoğu zaman kurallar ve görevler yapısına sahiptir. Bu kurallar ve görevler; insan yaşamı üzerindeki derin etkileriyle sosyal yapıları ve kişisel kimliği şekillendirir.

Teizme göre Tanrı içkindir ve aşkındır. Tanrı içkinlik sıfatı ile dünyanın her yerinde vardır. Aşkınlık sıfatı ile fiziksel evrenin ötesindedir ve doğa yasalarıyla sınırlı olmayan üstün bir varlıktır. Tanrıların hem içkin (dünyanın içinde var olan) hem de aşkın (onun ötesinde var olan) olmasını sağlayan bu ikilik, birçok teistik dinin merkezinde yer alır (Eliade, 1959). Böylelikle Teistik bir dine mensup kişilerde Tanrı tasavvuru; hem dünyanın içinde ve dünyevi olana hâkim hem de dünyanın ötesinde, her şeye hâkim olan şeklindedir. Teizmi esas alan inançlarda Tanrı, her şeyin üzerinde ve/veya her yerde gibi anılmaktadır.

Teizm, insanlara bir amaç ve anlam duygusu sunar. Tanrı'nın büyük bir güce sahip olması, adaletten yana olacağı ve iyilik yönü; O'nun, insanların zor zamanlarında yanında olacağı hissini oluşturabilir. Yine, insanın, Tanrı'nın verdiği görevleri gerçekleştirmeye çalışması, kendi eylemlerinden sorumluluk duyma becerisini geliştirebilir. Çoğu zaman, teistik inançlarda var olan ahiret inancı, insana, adalet umudu sağlayabilir (Frankl, 1985). Teizmin insanlara sunduğu kurallar, görevler, ödüller ve öğretiler; insana yaşam, ölüm ve varoluşun doğası hakkındaki temel sorularına ilişkin cevaplar verir.

Teist inançlarda, Tanrı her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilir. Onun kudreti ve hakimiyeti, evrende var olan her şeyi kuşatmıştır. Her şey onun kontrolü altındadır (Polat, 2021).

Böylelikle Tanrı, insanın yaşamda sorumlu olduğu yüce güçtür. Teistik inanca sahip bir kimse, yaptığı ve yapmadığı eylemler hususunda Tanrı'nın bilgisi veya Tanrı'ya hesap verme üzerine düşünür. Ayrıca, Tanrı, insanın yaşamda karşısına çıkan olay ve durumlara geliştirdiği bakış açısını şekillendirmede etkilidir. Birey, hayatta başına gelen şeylerin nedenini sorgularken bunları Tanrı'nın iradesi olarak ele almaktadır.

Teizmin Türleri

Teizm, farklı biçimlerde ortaya çıkar ve her birinin kendine özgü özellikleri ve teolojik sonuçları vardır. Başlıca teizm türleri arasında monoteizm, politeizm ve panteizm bulunur.

Monoteizm, tek ve her şeye gücü yeten bir tanrıya inanmayı ifade eder. En öz ifade ile monoteizm, tek bir Tanrı'ya inanmadır. Monoteizmin kökenleri, Eski Mısır'daki Atonculuk hareketi ile başlamıştır. Bu hareket, Aton isimli tek bir Güneş Tanrısı olduğunu öngörmektedir (Hornung, 1999). Monoteizmin daha kalıcı etkisi Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerle sağlanmıştır. Yahudilikte Yehova, Hristiyanlıkta Üçlü Birlik (Teslis) kavramı, İslamiyet'te ise Allah'ın birliği inancı, monoteizmin en yaygın halidir (Esposito, 1998). Monoteizmde, tek bir tanrının varlığına ve onun tüm evreni yarattığına dair kesin bir inanç söz konusudur. Bu tanrı, genellikle, her şeye kadir, her şeyi bilen ve her yerde hazır bulunan olarak tanımlanır (Armstrong, 1994). Monoteistik inançlara göre; ahlaki ve etik kurallar, Tanrı tarafından belirlenir. Bu yapı bireylerin yaşamını yönlendiren dini emirler ve yasaklar yoluyla kendini gösterir (Wright, 2008). Monoteizme dayalı dinlerin, inanan bireyler üzerindeki ödevi; ifade edilen tek Tanrı'nın, sorumlu olunan tek yüce makam olduğu ve yalnızca O'nun kurallarının hükmünün mümkün olduğu şeklindedir.

Politeizm, her birinin, belirli alanlara ve özelliklere sahip olduğu birden fazla Tanrıya tapınmayı içerir. Örneğin; Antik Yunan'da çoktanrıcılık, kültürel ve sosyal yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Zeus'un liderliğindeki Yunan panteonu; Athena (bilgelik), Poseidon (deniz) ve Afrodit (aşk) gibi çeşitli alanları yöneten Tanrı ve Tanrıçaları içermektedir (Burkert, 1985). Politeizm inancı; ait olduğu kültürlerin değerlerini, mücadelelerini ve arzularını yansıtır. Örneğin; Eski İskandinav halklarının inandığı Tanrı ve Tanrıçalardan oluşan zengin bir mitolojik sistem olan İskandinav panteonunda Odin, Thor ve Freya gibi tanrılar vardır. Bu Tanrılarla oluşan İskandinav panteonu, İskandinavya'daki yaşamın zorlu gerçeklerini yansıtarak cesaret, kader ve direnç temalarını vurgulamaktadır (Lindow, 2002). Politeizm inancı, aynı zamanda, siyasi ve sosyal yapıların şekillenmesinde de önemli etkiye sahiptir. Birçok eski toplumda, yöneticiler, genellikle ilahi varlıklar ya da Tanrılar ile insanlar arasında aracılık yapan kişiler olarak değerlendirilmiştir. Örneğin; Antik Mısır'da firavunlar, Horus adlı Tanrı'nın dünyadaki hali olarak görülmüştür. Bu sayede firavunlar, halkın gözünde daha güçlü ve saygıdeğer olmayı başarmışlardır (Wilkinson, 2003). Çoktanrıcılık, dünyanın bazı bölgelerinde hala yaygın olarak görülmektedir. Örneğin; Hinduizm, dünya genelinde milyonlarca inananıyla en büyük çoktanrı dinlerinden biri olma özelliğini korumaktadır (Flood, 1996). Aynı şekilde, Japonya'nın yerel dini Şinto da çok sayıda ruh veya Tanrıya tapınmayı içerir ve Japon kültürünün önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir (Breen ve Teeuwen, 2010). Bu gibi örnekler, politeizme dayalı inanç sistemlerinin, halen, etkisini koruduğunun bir göstergesidir. Dünyanın farklı yerlerinde, özellikle yerel dinlerde, birden fazla Tanrı'ya veya başka bir ifadeyle kutsal varlığa önem atfedilmektedir. Bireyler, gündelik hayatlarında dini inançlarına dair sembolleri yoğun biçimde sergilerler. Kutsiyet atfettikleri bu tanrılara, çeşitli ritüeller aracılığıyla yakarır ve dua ederler.

*Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır.
(Spinoza)*

Panteizm, tanrısal olanı evrenle özdeşleştirir ve Tanrı ile doğanın bir ve aynı olduğunu savunur (Spinoza, 2014). Spinoza'nın **Deus sive Natura** (Tanrı ya da Doğa) kavramı, Tanrı ve evrenin bir ve aynı olduğunu savunmaktadır (Nadler, 2018). Panteizm, özünde, evrenin birliğini ve kutsallığını vurgular. Panteizm; kişisel, antropomorfik bir Tanrı fikrini reddeder. Bunun yerine ilahi olanın, var olan tüm varlıklarda bütünlük gösterdiğini öngörür. Bu bakış açısı, doğaya derin bir saygı ve ekolojik bir etik anlayışı besler. Çünkü doğal dünya, ilahi olanın bir tezahürü olarak görülür (Levine, 2002). Yani panteizm, ruhsal olanı maddi olandan ayıran ikili düşünce yapısına meydan okuyarak, fiziksel ve metafizik olanın iç içe geçtiği bütüncül bir gerçeklik anlayışını savunur (Davies, 2008). Panteizme dayalı inanç sistemini benimseyen bireylerde Tanrı tasavvuru, evrenden ayrı değildir. Evren, fiziksel ve metafiziksel boyutta, Tanrı'nın kendisidir. Bu bakımdan, insanın içinde yaşadığı evren, aynı zamanda Tanrı'nın parçası veya kendisi biçiminde ele alınmaktadır. Birey, yaşadığı süre boyunca, bulunduğu evrene Tanrı inancıyla saygı göstermek zorunluluğunu hisseder.

Teizme Yönelik Eleştiriler

*Eğer Tanrı, hem her şeye gücü yetense
hem de tamamen iyiye, neden dünyada bu kadar
çok acı ve kötülük var? Bu ikisi nasıl bir arada
olabilir?*

(Kötülük Sorusu)

Teizme yöneltilen en güçlü mantıksal eleştirilerden biri "kötülük problemi" olarak adlandırılır. Bu problem, şu temel soruyu sorar: "Eğer her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve mutlak iyi olan bir Tanrı varsa, dünyadaki kötülük ve acı neden var?". Hume (2007), dünyada gereksiz kötülüğün varlığını, her şeye gücü yeten ve tamamen iyi bir Tanrı'nın varlığıyla mantıksal olarak uyumadığını savunmuştur. Yine Mackie (1955), Tanrı'ya atfedilen geleneksel özelliklerin (her şeye gücü yeten, mutlak iyi), dünyadaki kötülük gerçeğiyle çeliştiğini ileri sürmüştür.

Dawkins'e (2006) göre Teizm, bilimsel yöntemle doğrulanabilir veya gözlemlenebilir kanıtlara dayanmamaktadır. Bir tanrının varlığını destekleyecek somut, deneysel veriler eksiktir. Bu sebeple Dawkins ve benzer düşüncedeki bilim insanları, doğal dünyanın, evrim gibi doğal süreçlerle açıklanabileceğini ve doğaüstü bir yaratıcıya ihtiyaç olmadığını savunmuştur.

Tanrı'nın her şeyi önceden bildiği inancı ile insanın özgür iradeye sahip olduğu inancı arasında bir çelişki olduğu düşünülmektedir. Eğer Tanrı geleceği biliyorsa, insanların eylemleri önceden belirlenmiş midir? Bu durum insanın özgür iradesini ortadan kaldırır mı? Bazı Teistler, Tanrı'nın önbilgisini, mutlak kontrolüyle eşdeğer görmektedirler. Yani Tanrı'nın bilmesi, aynı zamanda belirlemesi anlamına gelmektedir. Tanrı'nın, zamanın dışında olduğu ve önbilgisinin zamansal bir öncelik taşımadığı savunulmaktadır. Bu durumda, geleneksel anlamda bir önbilgi sorunu ortadan kalkmaktadır. Bu soruna karşıt olarak, Tanrı'nın önbilgisinin geçmişteki bir zorunluluk gibi algılanmaması gerektiği üzerine bir çözüm sunmaya çalışılmaktadır (Bayam,

2015). Daha öz bir ifadeyle Tanrı'nın önbilgisi; zamanın ve bireyin, eylemleri üzerindeki iradesinin dışındadır. Tanrı, olacıklara dair önbilgiye sahiptir. Ancak bu, bireyi, eyleminin sorumluluğunu almak ve iradesini göstermekten alıkoymaz. Tanrı'nın önbilgisi, zamanın sınırlarını aşan ve mutlak kontrolden ayrılan bir kavram olarak ele alınmaktadır.

Schellenberg (1993) her şeye gücü yeten ve sevgi dolu bir Tanrı'nın, insanlarla ilişki kurmak istediği halde neden kendini açıkça göstermediği üzerinde durarak teizmi eleştirmiştir. Ona göre, eğer Tanrı insanlarla bir ilişki kurmak istiyorsa, varlığını, kanıtlara dayalı olarak, daha açık ve evrensel bir şekilde belli etmelidir.

Platon'un Euthyphro diyalogunda sorduğu soru: "Bir şey iyi olduğu için mi Tanrı emrediyor, yoksa Tanrı emrettiği için mi iyi?" biçimindedir. Teizmde, bu ikilem, ahlakın ilahi bir temele ihtiyaç duyup duymadığını açısından eleştirilmiştir. Bunun yanında Armstrong'a (2011) göre teistik dinler; hoşgörüsüzlük ve çatışmaya yol açabilecek ahlaki mutlaklığı desteklemektedir. Haçlı Seferleri ve engizisyon mahkemeleri gibi tarihsel olaylar buna örnektir. Bu olaylar Teistik inançların, şiddet ve baskı yoluyla meşrulaştırmaya çalışıldığını göstermektedir.

Teizm, çeşitli biçimleri ve derin etkileriyle insanlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Tanrısal varlıklar ve onların etrafında şekillenen inanç; yaşamın ahlaki, sosyal ve kişisel boyutlarını şekillendirme gücüne sahip olmuştur. Teizm, insan topluluklarının büyümesini destekleyen uyumlu avantajlar sunmuştur. Ayrıca insanların ontolojik sorularına cevap vermede kolaylık sağlamıştır.

DEİZM

***Din, yüksek bir varlığın bizlere verdiği yüksek bir duygudan ibarettir; yeter ki tapınma biçimleri, kuralları, din adamları gibi gereksiz araçlar onu bozmasın!
(Rousseau)***

Deizm; dinsel düşünce tarihinde, Teizm ve doğa felsefesinin kesiştiği merkezde incelenmesi gereken bir Tanrı inanç biçimidir. Deizm, öncelikle etimolojik açıdan incelenirse, deizm yönelik felsefi ve tarihsel ilişki hakkında bir bakış açısı Deizm (Deism), Latince "Tanrı" anlamına gelen "deus" kelimesinden türetilmiştir. Bu köken, ilahi müdahaleye inanmayı içeren Teizmden farklıdır (Burtt, 1925). Deus; yarattıktan sonra, evreni, kendi yasına göre işlemek üzere kendi başına bırakan bir tanrı özelliğine sahiptir (Koç, 2022). Deus, evrenin doğal yasalarına müdahale etmeyen bir yaratıcıdır (Craig, 1998). Deus, evreni, rasyonel ve mantıksal süzgeçten geçirerek yaratmıştır. O, doğal yaşam süreçlerini ve doğa kanunlarını tasarlamıştır. Deus, bundan sonraki sürece müdahil olmamıştır. Yani tasarlayarak oluşturduğu evrende, insanı kendi başına bırakmıştır. İnsana birtakım rol ve görevler vermemiştir. Teizmden farklı olarak, Deus'un, evreni yarattıktan sonra evren üzerinde müdahalesi ve insana ödevler yüklemesi söz konusu değildir. Yani Deus, evreni yaratmıştır ancak insanın bu evrendeki yaşamına müdahil olmamıştır. Bu açıdan bakıldığında insanın, evrenin yaratıcısına karşı sorumlulukları

ve Tanrı inancının gerektirdiği ibadet vb. görevleri bulunmamaktadır. Tanrı, içinde bulunulan karmaşık ve muntazam evreni yaratmış olan yüce varlıktır. Ancak insan, bir dini inanç vasıtasıyla bu yüce varlığa karşı görev ve sorumluluklar yüklenmez.

Deus kavramına "-izm" eki, deizmi kendine özgü bir düşünce sistemi olarak niteleyen bir inanç veya ilkeyi belirtir (Oxford English Dictionary, 2023). "Deizm" terimini ilk ortaya atan Cherbury'nin ilk baronu Lord Edward Herbert'dir (1583–1648). Lord Edward Herbert "İngiliz deizminin babası" olarak bilinir. Herbert din, metafizik ve siyasi teorilere katkılar sağlamıştır (Savage, 2012). Lord Edward Herbert'in yaşadığı dönem, bilimsel araştırmanın artmaya başladığı ve geleneksel dini otoriteye karşı şüphecilikğin yoğunlaştığı, entelektüel birikimlerin oluştuğu bir süreçtir (Byrne, 2014). Herbert'in en önemli felsefi eseri, 1624'te yayınlanan "De Veritate" (Gerçek Üzerine) adlı çalışmasıdır. Yazar, bu incelemede, akıl yoluyla ulaşılabilecek evrensel dini gerçeklerin varlığını savunmuştur (Harrison, 2010). Onun fikirleri, hâkim dini dogmalara meydan okuyarak inanca rasyonel bir yaklaşımı vurgulamıştır (Patterson, 2021). Bu çalışmaları da onu deizmin ilk büyük savunucusu konumuna getirmiştir.



Lord Edward Herbert

Deizm "yarı-dinî, yarı-felsefi bir hareket" olarak da ele alınmaktadır (Aydın, 1990). Deizmin dini tarafı, evrenin yaratılışının bir tanrı tarafından gerçekleştirildiğinin varsayılması; felsefi tarafı ise bu Tanrı'nın evrende yaşayan insanlara karışmayıp onların akıl, sanat, bilim yoluyla kendi gerçeklerini bulabileceklerinin varsayılmasıdır. Yani deizme göre, evrenin, üstün bir akıl tarafından yaratıldığını ve yönetildiğini akıl yoluyla anlamak mümkündür. Fakat yaratıcı belirli planlar dahilinde bütün evreni yaratmış olmasına rağmen sonrasına karışmamaktadır. Deizmin 'dini' yönü ne peygamberlere ne de vahye aittir (Öztürk, 2015). Deizmde, evreni yaratan ve ilk nedenleyici olarak Tanrı vardır. Bu Tanrı, evrenin işleyişine, düzenine karışmamakta, insan ve tarih alanıyla alakadar olmamaktadır. İnsanları bağlayan ahlak, rasyonel temellere dayanmalıdır. Sonuç olarak deizm, iki temel özelliğe dayanmaktadır. Birincisi, "evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı", ikincisi, "akla ve bilime gösterilen büyük güven"'dir (Topaloğlu, 1996). Böylelikle deizm inanç sistemi, teizmden, evrenin işleyişine yönelik Tanrı'nın müdahalesi hususunda ayrılmaktadır. Teizmde Tanrı hem evreni yaratırken, hem de evrenin mutlak kontrolünü sürdüren varlık iken, deizmde Tanrı yalnızca evreni yaratan ve işleyişe müdahil olmayan biçiminde tasavvur edilmektedir.

Deizmin Temel İlke ve Özellikleri

Byrne'a (2014) göre deizmin temel ilkeleri şu şekildedir:

- © Tanrı'nın Varlığı: Deistler, evrenin bir yaratıcısı olduğunu kabul eder ancak bu Tanrı kişisel değildir ve insanlıkla doğrudan iletişim kurmaz.
- © Akıl ve Doğa: Deistler, Tanrı'nın varlığının, akıl ve doğa yasaları aracılığıyla anlaşılabilirliğini savunur. Vahiy ve mucizelere gerek yoktur.

- © Vahyin Reddi: Kutsal kitaplar ve dini otoriteler, insan yapımı olarak görülür ve eleştirilir.
- © Ahlak ve Erdem: Deistler, ahlakın, dini otoritelere değil, insan aklına ve doğal hukuka dayanması gerektiğini savunur.
- © Deizmin, modern din felsefesi ve Aydınlanma düşüncesi üzerinde derin bir etkisi oldu
- © uğu vurgulanır. Deizm, geleneksel dini otoritelerin sorgulanmasına ve rasyonel bir din anlayışının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, vahyi ve dini deneyimi reddetmesi, onun sınırlılıklarını da ortaya koyar.



Deizm (Oluşturan: Gemini)

Tanrı olmasaydı biz o'nu icat etmek zorunda kalacaktık, ama bütün tabiat O'nun var olduğunu bize haykırmaktadır.

(Voltaire)

Deizmi ortaya çıkaran sebepleri anlamak için, ortaya çıktığı dönemdeki toplumsal yapıya, dini kurumların toplum üzerindeki etkilerine, o zamanki dini anlayışın nasıl olduğuna, bu düşüncenin insan davranışlarını ve günlük pratikleri nasıl etkilediğine bakmak gerekir.

Dorman (2021) bu süreci incelemiş bunu maddeler halinde ifade etmiştir. Deizmi ortaya çıkaran nedenler;

- © Felsefi düşünceler, deizmin ortaya çıkışında ve gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Aydınlanma Çağı filozofları, akıl ve doğa yasalarına vurgu yaparak deizme zemin hazırlamışlardır.
- © Kilise'nin Ortaçağ'daki Skolastik düşünceye sahip olması; zamanla bu yaklaşımın, Aristoteles'in felsefesini Hristiyanlıkla uzlaştırması, dogmatikleşmesi ve eleştiriye kapalı olması söz konusudur.
- © Rönesans düşüncesi, skolastik düşünceye karşı çıkarak insan aklına ve bilime önem vermiştir. Bu dönemde sanat, edebiyat ve bilim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır.
- © 16. yüzyılda kilisenin dayattığı dini anlayışa karşı yükselen dini ihtilaf ve arayışlar reform hareketine dönüşmüştür. Reformun, kilisenin bazı uygulamalarına ve öğretilerine karşı çıkan Martin Luther tarafından başlatılması ve Protestanlık gibi yeni mezheplerin ortaya çıkması etkindir.
- © Protestanlık yaygınlaşarak bireysel özgürlüğe ve akla daha fazla önem verme ön plana çıkmıştır.
- © Katolikler ve Protestanlar arasında dini ve siyasi savaşlar bu dönemde etkilidir.
- © Tanrı'nın varlığına akıl ve doğa yoluyla ulaşılabileceğini savunan bir doğal din anlayışı bazı düşünür ve siyasileri etkilemiştir.
- © Büyük coğrafi keşifler, Avrupa'nın dünya görüşünü genişletmiş ve farklı kültürlerle tanışmalar başlamıştır.

- © Bilimsel gelişmeler, bilimsel devrim ve evrenin işleyişi hakkında yeni bilgiler bazı insanların dini inançlarını sorgulamasına neden olmuştur.
- © Rönesans ile evrenin mekanik bir saat gibi işleyen bir sistem olduğu düşüncesi yaygınlaşmıştır.
- © Doğadan hareketle yaratıcıya ulaşma yolu olan doğal teoloji yaklaşımı yaygınlaşmıştır.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi deizmi ortaya çıkaran ve yaygınlaşmasını sağlayan nedenleyiciler vardır. Günümüzde de bu nedenlerin değişik formlarda sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu sebepten deizm insanlar arasında yaygınlaşan bir Tanrı inanç biçimi olmaya devam etmektedir.

Deizmin Türleri

Deist düşünceler yekpare bir yapıda değildir. Deizm kendi süreci içinde farklı yorumlanmış ve yeni düşünceler temelli olarak yapılanmıştır. Deizm türleriyle ilgili kabul edilen temel sınıflandırmalara ise ulaşılammıştır. Literatürde var olan türler ve tanımları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

Klasik Deizm: Deizmin bu türüne göre; ezeli, sonsuz, özgür, akıllı bir varlık olan Tanrı, evreni bir saat gibi yaratmıştır. Evreni yarattıktan sonra onu kendi haline bırakmıştır. Tanrı, evrenin işleyişine müdahale etmez. Tanrı dünyayla irtibatta olmaz, içinde olup bitenle ilgilenmez. Vahiy, mucizeler ve ahiret gibi kavramlar reddedilir. Klasik deizme göre, Tanrı'yı akıl ve doğa yoluyla tanımak mümkündür (Gay, 1977; Kanaatlı, 2021). Bu tür inanç, deizmin en temel halini içermektedir. Klasik deizm, evreni yaratan ve müdahale etmeyen Tanrı tasavvuruyla sınırlıdır.

Pandeizm: Pandeist akım; atom, hareket, insan, doğa, fizik kanunları ve benzerinden oluşan evrenin, Tanrı'nın kendisi olduğunu varsayar. Panteizm, her şeyin Tanrı olduğunu varsayar. Paradoksal bir şekilde Pandeizm, Tanrı'nın evrenin tamamı olma düşüncesine karşın Tanrı'yı bütün varlıklar seviyesine indirger (Arıcan, 2004). Evren, Tanrı olduğundan evrende oluşan her hareket de Tanrı'nın hareketidir. Tanrı, evrenin her yerindedir ve evrenin işleyişine müdahale etmez. Pandeizm; Panteizmin deistik yorumudur veya Deizm'in panteistik yorumudur. Tanrı, evren ve insan; birdir, aynıdır. Aşkın bir Tanrı var olmadığı gibi, herhangi bir yaratmadan da söz edilemez. Panteistik deizmde, Tanrı'yı kişisel bir varlık olarak değil, evrensel bir ilke olarak görmek önemlidir (Harrison, 2015). Pandeizmin, panteizmden ayrılan yanı, Tanrı'ya, aşkın bir nitelik atfetmeyip evrene müdahale ilkesini dışlamasıdır. Panteizme ilişkin kısımda da ifade edildiği üzere Tanrı tasavvuru ve evren birbirinden ayrılmamaktadır. Bu durumda evrene müdahil olmayan bir Tanrı düşüncesi mümkün değildir.

Spiritüel Deizm: Spiritüellik; esnek, kişisel ve bireyin içsel deneyimleri ile öz farkındalığına yönelik gerçekleştirdiği tutum ve davranışları ifade eder. Spiritüelliği; evrensel enerji, kozmik bilinç, kuantum alanı inanç yapısı oluşturur. Spiritüellik temelinde yoga, meditasyon,



Spiritüel Deizm (Oluşturan: Gemini)

enerji vb. uygulamalarla farkındalık ve bilinç artırılmaya çalışılmaktadır (Şengül, 2024). Spiritüel Deizm ise kişisel yansıma, doğa ve içsel maneviyat aracılığı ile yüce varlıkla daha yakın ilişkiler kurmayı ifade eder. Bu tür Deizm, Tanrı'nın evreni yarattığına ve insanlara bir ruhsal yolculuk imkanı sunduğunu ifade eder. Spiritüel deizmde, Tanrı'yı akıl ve deneyim yoluyla tanımak önemlidir (Melton, 2015). Spiritüel Deizme göre Tanrı; akıl, doğayı gözleme ve içe bakış yoluyla anlaşılabilir. Spiritüel Deizmi benimseyenler, spiritüel bağlantılarını geliştirmek için genellikle meditasyon, doğa yürüyüşleri ve felsefi derin düşünme gibi aktivitelerle meşgul olurlar. Ayrıca Budizm, Taoizm ve Hristiyanlık gibi çeşitli dini geleneklerden ilham alabilirler, ancak bu kaynaklara eleştirel ve seçici bir yaklaşım sergilerler (Smith, 2020). Spiritüel Deizmin, doğrudan Tanrı tasavvurundan ziyade, bireyin, evreni ve Tanrı'yı keşfetmesi ile ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Spiritüel Deizme inananlar,

inanç yolculuğuna, varoluşlarını anlamak ve anlamlandırmak gibi süreçlerle başlayabilir. Bu yolculuk ise onları dini geleneklerle bağdaşmasa dahi bir yaratan olduğu fikrine götürebilir.

Deizme Yönelik Eleştiriler

Deizm, tarih süresince, birçok yönden eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden ilki, insan yaşamından "ellerini çekmiş" Tanrı kavramıdır. Bu şekilde varsayılan bir Tanrı, sevgi dolu ve her şeye gücü yeten bir tanrı fikriyle örtüşmemektedir (Swinburne, 1986). Yüce bir varlık olan Tanrı, neden bir dünya yarattı ve onu kendi haline bıraktı? Kendi haline bırakılan dünya acı ve adaletsizliğin yaşandığı bir yerdir. Deizmin varsaydığı Tanrı'nın, iyi tasarladığı evrende, insanları da acı ve eziyet vermeyecek bir şekilde tasarlaması gerekirdi.

Deizme yapılan diğer eleştiri, insan aklının yüceltilmesidir. İnsanın aklı sınırlıdır. İnsan, sınırlı olan bu akıl ile ilahi olanın tüm yapısını kavrayamaz (Pascal, 1660). Buna ek olarak, deizm, aklı yüceltmekte ama vahyi, geçerli bilgi kaynağı olarak görmemektedir. Bu da Tanrı ile insan ilişkisini kuracak bir aracı sistem bulunmamasına sebep olmaktadır. Bu durum zamanla deizmin, insanın ruhsal yönünü zayıflatabileceği anlamına gelir (Plantinga, 1999). Başka bir ifadeyle deizm insan aklına değer vermekle beraber Tanrı-insan ilişkisini atıl bir konuma sürüklemiştir. İnsan, sınırlı akli süreçlerle, Tanrı'dan kopuk olmaya uygun hale gelebilir.

Deizm, Tanrı'yı "saat ustası" metaforu ile açıklamıştır. Tanrı bir saat ustası gibi evreni tasarlamış ve daha sonra kendini geri çekmiştir. Bu şekilde algılanan Tanrı, soğuk ve kayıtsız bir Tanrı algısı oluşturabilir (Dawkins, 2006). Aynı dönemdeki bilimsel gelişmelere, özellikle Kuantum mekaniği ve kaos teorisine göre evren, saatten daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Evren bu kuramlara göre düzenli bir saat olamayacak kadar karmaşıktır. Evrenin bu karmaşık yapısı, Tanrı'nın varlığına ilişkin Deist argümanı, sağlam bir temele koymamaktadır. Deizme başka bir eleştiri alanı, ahlaki, sağlam bir şekilde temellendirememesidir. Çünkü deizm, ahlaki ilkelerin insan aklı vasıtasıyla belirlenebileceğini savunmaktadır. İnsanların farklı ahlaki ilkeler geliştirmesi, ahlaki göreliliğe sebep olabilir (MacIntyre, 2007). Bu durumda deizm, insana Tanrı'nın varlığı ve ahlak gibi konularda rota belirlemekten uzak görünebilir. İnsan aklının sınırı; bireyin, kendisine, yaşamda anlam ve güç sunan bir Tanrı'nın varlığını geri plana düşürmektedir.



Deizm ve saat ustası (Oluşturan: Gemini)

Deizm insanlık düşüncesi ve inanç tarihine iz vurmuş ve iz vurmaya devam eden bir Tanrı inanç biçimidir. Deizm, geleneksel din ve tanrı anlayışına alternatif olmuştur. Bu inanç, akıl ve doğal yasalarını vurgulayarak felsefi ve teolojik söyleme katkıda bulunmuştur. Sınırlı insan aklına güvenmesi ve Tanrı'nın evreni yaratıp insanları kötülükle dolu dünyada bırakması, kuantum ve kaos teorileri varsayımlarından bilimsel anlayışla uzlaşamaması gibi nedenlerle baskın bir dünya görüşü haline gelememiştir. Yine de deizmin; inanç, akıl ve ilahi olanın doğası hakkında ortaya attığı sorular hala düşündürücü ve sorgulaticıdır. Deizm, geleneksel dini otoritelerin sorgulanmasına ve rasyonel bir din anlayışının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

AGNOSTİSİZM

Eğer Tanrı'nın varlığı biliniyorsa, delil gösterme yöntemiyle bilinip bilinmeyeceğinden çok şüpheliydim. O zamandan beri birçok filozof tarafından sunulan Tanrı'nın varlığına dair delilleri inceliyorum ve henüz ikna edici bir tanesi ile karşılaşmadım.

(Anthony Kenny)

Agnostisizm kelimesi Yunanca kökenlidir. Agnostisizm, etimolojik olarak "agnostos" kelimesinden gelmektedir ve "bilinmeyen" veya "bilememek" anlamındadır (Uslu, 2012). Agnostisizm, Tanrı inanç biçimi olarak, bilin(e)mezlik olarak temellendirilmektedir. Agnostisizm,

Tanrı inanç biçimi olarak Tanrı'yı bilip bilemeyeceğimiz, inanıp inanmayacağımız sorusuyla ilgilenmemektedir. Çünkü insan, Tanrı'nın var olup olmadığı inancını ispatlamak konusunda yeterli akli yetkinliklere sahip değildir (Rowe, 1998). Agnostisizm terimi ilk olarak İngiliz felsefeci Thomas Huxley (1825–1895) tarafından kendi öğretisini tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Agnostisizm kökeni olan agnostos sözcüğünü ise, antikçağ sofistleri kullanmışlardır (Erdem, 2009). Agnostisizme göre, zihin tarafından oluşturulan bilgi; mutlak varlık, Tanrı varlığının özü, temeli vb. fizik ötesi konuların bilinmesinde sınırlılıklara sahiptir. Agnostisizm, insanın, bu sınırlılıkla, Tanrı hakkında akıl edilebilen düşünceler geliştiremeyeceğinden Tanrı'nın varlığı ya da yokluğunu bilemeyeceğini öne süren öğretilerdir (Özcan, 1999). Bu öğretiyi kabul eden insana, agnostik denir. Agnostikler, özellikle ilahi veya doğaüstü olanla ilgili olan belirli gerçeklerin deneysel yollarla doğrulanamayacağını veya yanlışlanamayacağını savunurlar.

Agnostisizm, 17. Yüzyıldan sonra, Rönesans sonrası bazı entelektüeller tarafından düşünce olarak konu edilmeye başlanmıştır. Biyolog Thomas Henry Huxley (1825-95); agnostisizm kelimesini 1878 yılında Hume konulu kitabında kullanmıştır. Huxley, agnostisizmi, dogmatizme karşı bir felsefi doktrin olarak kullanmıştır (Bulut vd., 2023). Huxley'e göre, hem teizmin (Tanrı'nın var olduğunu kabul eden görüş) hem de ateizmin (Tanrı'nın olmadığını savunan görüş) kesin bilgi iddiaları bilimsel yöntemle doğrulanamaz. Çünkü bilim, yalnızca gözlemlenebilir ve test edilebilir olgularla ilgilenir. Metafizik düşünceler (örneğin Tanrı'nın varlığı veya yokluğu gibi bilimsel olarak test edilemeyen konular), insan bilgisinin sınırlarını aşar. Bilimle açıklanamayan bu konular hakkında kesin bir bilgiye sahip olmak mümkün değildir. Bu nedenle, bilinemez olanı bilmeye çalışmak yerine, sınırlarımızı kabul edip "bilmiyoruz" demek en doğru yaklaşımdır (Akgündüz, 2021). Nitekim agnostikler, bilimsel yöntemin sınırları dışında kalan Tanrı varlığı konusunun, insanın yorumlayamayacağı türden olduğunu iddia etmektedir. Agnostiklere göre Tanrı'nın varlığı, insan aklının rasyonalitesine uygun olan bilimsel yöntemlerle kanıtlanabilir durumda değildir. O halde Tanrı varlığı, hakkında bilinemez olandır.

Agnostisizmin Genel İlke ve Özellikleri



Thomas Henry Huxley

Agnostisizm, metafizik ve teoloji alanında insan bilgisinin daha yüksek bir gücün veya nihai gerçekliği temsil eden varlığın (Tanrı) bilinmediği veya bilinmeyeceği görüşüne dayanır. Agnostisizm, mutlak kesinliğe ulaşma olasılığını sorgulayan, şüphecilik felsefi yaklaşımı ile uyumludur. Örneğin; Tanrı'nın varlığı genellikle bilimsel araştırma alanının dışında kalan metafizik bir soru olarak kabul edilir (Popkin, 1979). Agnostisizm, Tanrısal olanın varlığı veya yokluğunun, doğası gereği belirsiz ve muhtemelen bilinemez olduğunu varsayar. Bu şüphecilik, gözlemlenebilir kanıt veya mantıklı argüman yoluyla kanıtlanamayan veya çürütülemeyen tüm metafizik iddialara kadar uzanır (Draper, 2019). Bu bağlamda agnostisizm, Tanrısal olanın varlığı hakkında şüphecidir. Tanrı'nın varlığına dair çeşitli inanışlardan sunulan argümanların tümü, agnostikler açısından, delilden çok birer şüphe olarak

değerlendirilir. Tanrı'nın varlığı, temeli kesin olmayan metafizik iddiaların bir konusudur. Bu

iddialar ise en azından belli bir gelecekte veya hiçbir zaman netlik kazanamayacaktır. Zamana ilişkin bu görüş, agnostisizmin türlerine ilişkin kısımda tekrar ele alınacaktır.

Tanrıların var olduklarını veya olmadıklarını bilmeye yönelik hiçbir yol bulamadım.

(Protagoras)

Agnostisizmin iki türü vardır. Bunlar Güçlü ve Zayıf Agnostisizm'dir. Bu iki akımın şüphecilik dereceleri farklıdır. Güçlü (Sert) Agnostisizm, Tanrı'nın varlığının doğası gereği bilinemez olduğunu kabul eder. Zayıf (İlimli) Agnostisizm ise Tanrı'nın varlığının, şu anda mevcut olan bilimsel bilgilerle ve gerçekliklerle bilinmeyeceğini ancak gelecekte bilinebilecek gelişmelerin olabileceğini kabul eder (Le Poidevin, 2010). Agnostikler, genellikle, deneysel kanıtları ve bilimsel yöntemi, bilgi edinmenin en güvenilir yolu olarak değerlendirir. Bu yüzden metafizik iddialar hakkındaki yargıyı, deneysel kanıt bulunana kadar askıya alırlar (Paley, 2024). Bu bakımdan agnostisizm, Tanrısal varlığın kabulünde veya reddinde, deneysel kanıtların bulunmaması nedeniyle çekimserliği savunmaktadır. Agnostikler için Tanrısal varlığın ne var olduğu ne de olmadığı iddia edilebilir. Çünkü bu iddiada bulunabilecek yeterli delil söz konusu değildir.

Agnostisizm, entelektüel alçakgönüllülüktür. Agnostikler insan anlayışının sınırlarını kabul eder ve insan algısının kapsamının ötesindeki konularda kesin yargılarda bulunmazlar. Bu ilke, açık fikirli bir duruşu savunur ve gelecekteki kanıtların, bu konularda daha fazla netlik sağlayabileceği olasılığını da göz önünde bulundurur.

Agnostikler, doğrulanabilir olmayan metafizik sorulara enerji harcamak yerine, genellikle etik değerlendirmelere ve günlük yaşamdaki inançların pratik sonuçlarına odaklanmayı savunurlar (Baggini, 2016). Bu görüş, teolojik tartışmalara girmeden ve buna yönelik temellerden kendini soyutlayarak insan hayatına ve faydasına odaklanır.

Agnostisizm dini reddetmez; aksine dini iddiaların kesinliğini sorgular. Birçok agnostik, dini geleneklerin kültürel ve etik değerini kabul ederken seküler bir dünya görüşü benimser (Dawkins, 2006). Örneğin; bir agnostik, teolojik doktrinlerini mutlak gerçekler olarak kabul etmeksizin Hristiyanlık veya Budizm'in ahlaki öğretilerini takdir edebilir.

Agnostisizm, Tanrı'nın var veya yok olduğu ile ilgili delilleri şu şekilde değerlendirir: (1) Tanrı'nın var olduğuna yönelik delillerin bir üstünlüğü vardır; (2) Tanrı'nın yokluğuna yönelik delillerin de bir üstünlüğü vardır; (3) Her iki tarafın delilleri birbirinden üstün değildir (Brinton, 1984). Buna göre agnostik bireyler Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu bakımından delilleri, belli bir üstünlükle ele alabilir. Ya da agnostizmin temelinde sadık kalarak Tanrı varlığı ya da yokluğuna ilişkin delillere karşı şüpheli yaklaşır.

Neden Agnostisizm Düşüncesi Ortaya Çıktı?

Günümüzde, agnostisizm, Tanrı ve dinlere karşı pratikte ilgisiz kalma veya ilgilenmeme durumu olarak algılanır. Agnostisizmin temelinde Tanrı'nın varlığına yönelik önermesel bir tutum vardır. Bu önermelerin ortaya çıkmasını sağlayan gelişmeler olmuştur. Agnostisizm görüşünü ortaya çıkaran değişkinlerden bazıları; bilimsel gelişmeler, felsefi şüphecilik ve bilginin sınırları, dini otoritenin zayıflaması, epistemolojik gelişmeler ve deneysel sorgulama yöntemleridir.

Bilimsel gelişmeler, insanın yaşadığı doğal dünyayı daha iyi anlamasına sebep olmuştur. Doğal dünyanın işleyişi ve oluşuna ilişkin Galileo Galilei, Isaac Newton ve Charles Darwin'in çalışmaları, insanların, dini inançlarını sorgulamasına yol açmıştır. Bu sorgulamalar ise birçok kişiyi katı dini veya ateist inançlar yerine agnostik görüşleri benimsemeye yöneltmiştir.

Felsefi şüphecilik ve bilginin sınırları olgusu, insanları, metafizik ve teolojik iddialarla ilgili olarak kesin bilginin olasılığını sorgulamaya yönlendirmiştir. Özellikle Hume (1779) ve Kant'ın (1956) Tanrı'nın varlığına ve insan aklının sınırlılıklarına dair argümanlara yönelik eleştirileri, insanların, dini inançlara karşı daha şüpheli yaklaşımlarını sağlamıştır. Bu eleştiriler çerçevesinde, insan bilişinin deneyim alanıyla sınırlı olduğu ve bu nedenle Tanrı'nın varlığını kanıtlamanın veya çürütmenin imkansız olduğu fikri agnostisizmin temellerini oluşturmaya başlamıştır.

Dini otoritenin zayıflamasını sağlayan ise 19. yüzyıla başlayan sanayileşme, kentleşme ve eğitimin yaygınlaşmasıdır. Okullaşmanın artması, kent hayatında farklı etkileşim alanlarının oluşması, görsel ve basılı medyanın yaygınlaşması ile insanlar, farklı bakış açıları ve bilimsel gelişmelerle daha fazla karşılaşmışlardır. Bu karşılaşma durumu, birçok insanın, dini iddialara şüpheyle yaklaşmasının başlangıcı olmuştur.

Epistemolojik gelişmeler ve deneysel sorgulama süreci ile bilgi edinmenin birincil yolunun deneysel kanıtlar ve bilimsel yöntem olduğuna yönelik kabuller başlamıştır. Bu değişim, dini doktrinler de dahil olmak üzere, deneysel olarak doğrulanamayan inançların sorgulanmasına yol açmıştır.

Agnostisizmin Türleri

***Agnostisizm, Tanrı'nın varlığı hakkında
"bilmiyorum" pozisyonudur.
(Robin Le Poidevin)***

Agnostisizm farklı şekillerde sınıflandırmış ve çeşitlendirilmiştir. Bunlardan ilki, zayıf ve güçlü agnostisizmdir. Diğer sınıflandırma ise geçici ve sabit agnostisizmdir. En son sınıflandırma ise; zorunlu ve rastlantısal agnostisizmdir.

Agnostisizm **güçlü ve zayıf** açısından incelendiğinde; güçlü Agnostisizme göre Tanrı'nın varlığı ya da yokluğunu bilmek ve ispatlamak insanın sahip olduğu kapasitenin üzerindedir. Bu

sebepten dolayı Tanrı'nın varlığının hiçbir zaman bilinmeyeceği iddia edilir. Güçlü agnostizmi benimseyen agnostiklere göre, bilgisi olunmayan bir şeye inanılmaz. Tanrı hakkında bilgi yoksa Tanrı'ya da inanılmaz. Zayıf Agnostisizm ise Tanrı'nın varlığı ile ilgili yargıda bulunmama, Tanrı'nın varlığını bir tür şüphecilik veya kararsızlık ile değerlendirmektir. Zayıf Agnostizmi benimseyen agnostiklere göre, Tanrı'nın varlığı, şu anda mevcut bilgiler ışığında bilinemez (Plantinga, 2010). Güçlü Agnostisizm Tanrı'nın varlığına ilişkin kabulün veya reddin asla olamayacağını iddia etmektedir. Zayıf Agnostisizm ise kesinlikle kabul veya kesinlikle ret düşüncesine de karşı durmaktadır. Zayıf Agnostisizm, Tanrı'nın varlığına ilişkin delillerin hiçbir zaman elde edilemeyeceği konusunda çekimser bir tutumu ifade etmektedir.

Agnostizme ait diğer bir sınıflandırma, **geçici ve sabit** Agnostisizmdir. Geçici Agnostizme göre Tanrı'nın varlığı bulunamamaktadır. Ama bu durum geçici olabilir. Bu süreç deneysel kanıtlara dayalıdır. Geçici Agnostisizm, Tanrı'nın varlığı ile ilgili deneysel kanıtların ileride olabileceğini savunur. Yani Tanrı'nın varlığına ilişkin kanıtlar revizyona açıktır (Le Poidevin, 2010). Sabit Agnostisizm ise insan aklının, gerçekliğin doğasını anlama yeteneği konusunda sınırlı olduğu varsayar. Tanrı kavramı doğası gereği çelişkilidir veya tutarsızdır. İnsan, sınırlı aklı ile bu çelişkilerin üstesinden gelemeyebilir (Meister, 2010). Sabit agnostizme göre Tanrı'nın varlığını kanıtlayan veya çürüten kesin bir kanıt yoktur ve varlık sorusu asla cevaplanamaz. Bu ayırımı geçici Agnostisizm, Tanrı'nın varlığının var olabileceği ihtimalini ön plana koyarak farklılaşmaktadır. Sabit Agnostisizm, insan aklının hiçbir zaman kesin bir delille Tanrı varlığını kabul ya da reddi mümkün görmemektedir. Ancak Geçici Agnostisizm, Tanrı'nın varlığına ya da yokluğuna dair delilin elde edilebilme ihtimalini içermektedir.

Agnostizme yönelik en son sınıflandırma ise **zorunlu ve rastlantısal** Agnostisizmdir. Zorunlu Agnostizme göre, insan, Tanrı'nın bilgisine sahip olamamaktadır. İnsanın Tanrı ile ilgili bilgiye erişememesi rastlantısal yani tesadüfi değildir. Tanrı hakkındaki bilgi eksikliği gelecekte de sürecektir. Bu yüzden insanın Tanrı'nın varlığına yönelik bilgiye ulaşması imkansızdır. Rastlantısal Agnostisizm ise bir insanın, Tanrı'nın var olup olmadığını bilmiyor olabileceğini ama bunun bilinmeyeceği anlamına gelmeyeceğini öngörür. Rastlantısal Agnostisizm, Tanrı varlığı ile ilgili delillerin bilinmeyeceğine yönelik kanıtların olmadığını kabul eder (Kenny, 1992). Daha öz bir ifade ile zorunlu Agnostisizm Tanrı'nın varlığı hakkındaki bilinmezliğin sürüp gideceğini, Rastlantısal Agnostisizm ise bilinmezliğe dair delillerin sürekli olmadığını iddia etmektedir. Zorunlu Agnostisizm, Tanrı'nın varlığı konusundaki eksik bilginin, geçmişte nasılsa gelecekte de benzer şekilde erişilemez olduğunu iddia etmektedir. Ancak Rastlantısal Agnostizme göre bilgi eksikliği konusunda da bir kesinlik yoktur. Bireyin Tanrı'nın varlığı hakkındaki bilgi eksikliği her ne kadar bulunduğu zamanın şartlarında geçici olsa da bu konuda edinilebilecek delil ve kanıtlar hakkında da kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Agnostizme Yönelik Eleştiriler

Agnostikler, Tanrı'ya yönelik düşüncelerinin ve tavırlarının net olmayışı nedeni ile eleştirilmiştir. Russell (2004), agnostisizmin, genellikle, inanç veya inançsızlığa ikna edici bir alternatif sunmadığını ileri sürmüştür. Agnostisizm, kendini, belirsiz bir alana konumlandırmıştır. Agnostisizmin bu belirsiz alanı tercih etmesi, teistik ve ateistik bakış açılarından eleştiri almıştır. Martin'e (1990) göre, teistler, agnostisizmin inançtan çok şüpheye öncelik vermesi açısından; ateistler ise agnostisizmin kesin bir duruş sergileme sorumluluğundan kaçınması açısından eleştirmişlerdir.

Agnostisizme yönelik eleştirilerden birisi, insanın varoluşsal süreciyle ilişkilidir. Agnostik düşünceler, zamanla, insanı Tanrı'nın varlığı ile ilgilenmeme haline getirebilir. Tanrı, insanın, varoluşu ile ilgili sorularının önemli bir aşamasıdır. Tanrı'nın varlığı ve yokluğu yaratılışa ilişkin birtakım önermeler sunabilir. Tanrı varlığının belirsizliği, yaratılışa ilişkin sorulara cevap getirebilir. James'e (1956) göre agnostisizmin mutlak kesinlik arayışı, insanları sürekli bir şüphe ve eylemsizlik durumunda tutmakta ve hayatlarını anlamlı bir şekilde yaşamalarını engelleme riski taşımaktadır. Araştırmacı, insanların belirsizlikle yaşamayı öğrenmelerinin ve inançlarını pratik bir temelde benimsemelerinin, ahlaki ve ruhsal gelişimlerini destekleyebileceğini belirtmiştir. Ona göre insan "inanç iradesi" ile kanıt olmadan da inanabilir. İnsanın bu inancı hayatını zenginleştirebilir ve kendisini mutlu edebilir.

Plantinga'ya (1999) göre agnostisizm; ilahi bilgiye yönelik şüphecilik, vahiy ve dini deneyimin epistemik değerini önemsemektedir. Agnostisizm, bu deneyimleri reddetmekte ve böylece bunların gerçek bilgi kaynağı olduğunu ihmal etmektedir. Dawkins'e (2006) göre agnostisizm; sıklıkla, bilimsel şüphecilik ile dini inanç arasındaki çizgiyi bulanıklaştırmakta ve bilimin, ilahiyat sorularında nerede durduğu konusunda kafa karışıklığına neden olmaktadır. Bu durum da agnostisizmin algılanan tarafsızlığının, deneysel kanıtlara ve rasyonel araştırmaya olan bilimsel bağlılığına şüphe düşürmektedir.

Agnostisizm; bilimsel keşifler, felsefi şüphecilik ve deneysel sorgulama yöntemlerine bağlılık ile yapılan 19. yüzyılın entelektüel iklimine bir yanıt olarak ortaya çıkan bir Tanrı inanç biçimidir. Geleneksel dini inançları savunulamaz bulmuştur. Tanrı varlığını tam olarak reddetmemesi ancak bilinemez bir durum olarak görmesi, ateizme bağlı kalmak istemeyen bireyler için bir ilgi ve konulanma alanı olmuştur. Bu inanç sistemi, insan bilgisinin sınırlarını ve inançları oluşturmadaki rolünü açıklamaya çalışmıştır. Entelektüel alçakgönüllü yaklaşım olması ve metafizik soruların karmaşıklığını kabul etmesi bu yaklaşımı önemli hale getirmiştir. Aslında Huxley'in de belirttiği gibi, agnostisizm bir inanç değil, bir yöntemdir. Bu yöntem, insanları, Tanrı'nın varlığını sorgulama konusunda cesaretlendirmiştir. Agnostisizme göre Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Bu nedenle, agnostik bir bakış açısıyla, Tanrı'nın hem var olabileceği hem de var olmayabileceği ihtimalleri göz önünde bulundurulmalıdır. Agnostikler, Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda kesin bir yargıya varmaktan kaçınırlar. Çünkü bu konuda yeterli kanıtın olmadığını savunurlar.

ATEİZM

Dinsel düşünce, çıkış kapısının olmadığı yeri bulmak için yapılan bir girişimdir.

(Albert Einstein)

Ateizm, en basit tanımıyla, varoluşu, kutsal bir varlığa atfetmeden açıklayan, Tanrı'nın var olmadığını ileri süren düşünce biçimidir. Ateizm, Tanrı'nın veya Tanrıların yokluğuna yönelik inanç anlamına gelmektedir. Ateizm terimi, John Cheke tarafından, Plutarkhos'un, Batıl İnançlar Üzerine adlı eserinin çevirisinde kullanılmıştır (Hyman, 2007). Ateizm Yunanca bir kavramdır. "Ateist" (athee) ve "ateizm" (atheisme) kelimelerinden gelmektedir. Athee, Yunancadaki "atheos", dolayısıyla köken olarak "theos" kelimelerinden gelmektedir (Korlaelçi, 2007). Ateizm, etimolojik köken olarak, teizme "a" olumsuzluk ekinin eklenmesiyle elde edilmiştir (Kılıç ve Reçber, 2014). Foulquié'e (1978) göre, ateist (athee), site şehirlerinin tanrıları kabul etmeyen, dinsiz kimseye denir. Ateist olarak nitelendirilen ilk kişi de Diderot'dur (Cevizci, 2016). Kısaca, ateist, Tanrı'nın varlığını ve Tanrı inancını reddeden kimsedir. Ateist bir birey, Tanrı'nın varlığı hakkında soru sormamaktadır. Çünkü Tanrı'nın varlığı söz konusu değildir. Bununla beraber evrenin yaratıcısı gibi kavramlar da ateizm düşüncesinin dışladığı kavramlardır.



Diderot

Baggini'ye (2009) göre, ateizm, sadece Tanrı'nın varlığını reddetmez. Onun yanında ölümsüz ruh, doğaüstü varlık gerçekliğini de reddeder. Ateizm, Tanrı'nın varlığı fikrini, insanın yabancılaşması ve özgürlüğünü kaybetmesi açısından önemli bir sorun olarak kabul eder (Bakış, 2010). Ateizme göre, insan, bilişsel süreçleriyle, Tanrı gibi bir varlığa gerek kalmadan, var oluşun, yaşamın ve ahlaki değerlerin kaynağını fiziki evrende arayabilir. Ateizme göre gerçeklik insanın kendisidir.

Ateizm daha çok modern bir hareket olarak algılsa da kökleri antik medeniyetlere kadar uzanabilir. Ateizme ilişkin ilk bulgulara, "Charvakalar" da rastlanmıştır. Charvakalar, Hinduizm'in doğaüstü unsurlarını reddederek bunun yerine materyalist ve şüpheli bir dünya görüşünü savunmuşlardır (Royle, 1971). İlkçağ'da Epikuros (M.Ö. 341-270), Lucretius (M.Ö. 94-55) ve Demokritos (M.Ö. 460-370) gibi bazı filozoflar, klasik materyalizmde inançsızlıkta önemli bir rol oynamıştır (Lange, 1998). Buna örnek olarak Epikuros'un fikirleri gösterilebilir. Filozof, tanrıların insan işlerine kayıtsız olduğunu ve bu nedenle ilahi rehberlik aramanın boşuna olduğunu ileri sürmüştür (Pietre, 2005). Aydınlanma dönemine kadar, İslam düşünürleri de dahil olmak üzere, ateizmle ilgili fikirler beyan edilse de bu düşünüş kendine çok fazla yer bulamamıştır. David Hume (1711-1776) ve Baron D'Holbach (1723-1789) gibi düşünürler ise teistik argümanlara açıkça meydan okumuşlardır. Hume'un Doğal Din Üzerine Diyaloglar (1779) adlı eseri Tanrı'nın varlığına dair tasarım argümanını eleştirirken, D'Holbach'ın Doğa Sistemi (1770) adlı eseri ise Tanrı'nın varlığını açıkça reddeden materyalist bir dünya görüşü sunmuştur (D'Holbach, 2004). D'Holbach'ın "Doğa Sistemi" adlı eseri, ateizmin, doğa yasalarına dayalı bir

dünya görüşü olduğunu savunan ilk kapsamlı eserler arasındadır. Marx, dini "halkın afyonu" olarak tanımlarken (Marx, 1844-1970), Nietzsche ise Hristiyan ahlakına yönelik eleştirisinde "Tanrı'nın ölümünü" ilan etmiştir (Nietzsche, 1882-1974). Darwin'in doğal seçilimle evrim teorisi, yaşamın kökenlerine ilişkin teistik açıklamaları daha da zayıflatmıştır (Darwin, 1859-2009). Toplumlar üzerinde, eşi görülmemiş fikirlerle etkide bulunan bu araştırmacı ve fikir insanlarının da ateizmin düşünsel temeline katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu araştırmacılar ve fikir insanları, Tanrı'nın var olmadığını ifade etmenin yanı sıra evrenin yaratılışına ve hayata rasyo-nel gerekçeler ve bilimsel yöntemlerle ortaya konmuş çalışmalarla cevap vermişlerdir. Fikirle-rinin temeli evrenin bir Tanrı tarafından yaratılmadığı, dinlerin bir Tanrı tarafından emredilme-diği ve bireylerin sorumlu oldukları bir Tanrı'nın bulunmadığı iddiasına dayanmaktadır.

***Rabbin dileyeydi yeryüzünde bulunanların hepsi
de inanırdı. Artık inansınlar diye insanları zorlayıp du-
racak mısın?
(Kur'an-ı Kerim/Yunus Süresi/99. Ayet)***

Çağdaş dönemde ise Dawkins, Dennett, Hitchens ve Harris gibi isimler tarafından savu-nulan "Yeni Ateizm" hareketi; dini, bilimsel, ahlaki ve felsefi bakış açılarıyla eleştirmeye başla-mıştır (Dawkins, 2006; Dennett, 2006; Harris, 2005 ve Hitchens, 2008). 2001'in Eylül ayında ABD'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'nin "İkiz Kuleler" olarak anılan yapılarına saldırı-lar ile "din ve Tanrı adına" bu kadar insanın öldürülmesi, insanlar tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. Harris (2005) "**İnancın Sonu**" adlı eserinde bu durumu eleştirerek dinlerin mo-derin dünyada yeri olmadığını, sadece kötülük ve yıkıma sebep olduğunu iddia etmiştir. Dawkins (2006) "**Tanrı Yanılgısı**" kitabında, daha çok kendi çalışma alanı olan biyolojiye atıf-larla, Tanrı'nın varlığına karşı bilimsel söylemler geliştirmiştir. Dinin varsayımlarını, bilimsel varsayımlarla çürütmeye çalışmıştır. Dennett (2006) "**Büyüyü Bozmak**" adlı çalışmasında, di-nin, insanların zihnini ele geçiren ve uyuşturan çok zararlı bir büyü olduğunu dile getirmiştir. Dinle bilimin bir araya gelemeyeceğini vurgulamıştır. Hitchens (2008) ise "**Tanrı Büyük Değil-dir**" adlı çalışmasında Tanrı'nın olmadığını felsefi argümanlarla delillendirmeye çalışmıştır. Din-lerin; savaşlara, soykırımlara ve işkencelere sebep olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmalar, ateizm düşüncesinin, milenyum ve sonrasındaki seyrine birer örnektir. Milenyum öncesinde Tanrı'nın varlığını reddeden kapsamlı kuram ve fikirlerin, bu yeni çalışmalarda destekleyici fikirlerle ele alındığı söylenebilir. Ateizm üzerine bu çalışmalar, Tanrı tarafından olduğu iddia edilen her şey için Tanrı'nın dışındaki bilimsel alternatifleri dile getirmektedirler. Mevcut dünya düzenine, "eğer Tanrı olsaydı, bunun olması mümkün müydü" gibi perspektiflerden eleştirel bir yaklaşım sunmaktadırlar.

Neden Ateizm Düşüncesi Ortaya Çıktı?

Ateizmin ortaya çıkması ve yayılması; tarihsel, sosyal, entelektüel ve teknolojik faktör-lerin bir kombinasyonuna bağlanabilir. Eğitime erişimin artması, bilimsel gelişmeler, kültürel değişimler ve dijital iletişimin etkisi gibi gelişmeler, ateizm düşüncesinin artmasına sebep ol-muş olabilir.

Ateizmin yaygınlaşmasının en önemli faktörü; akıl, bilim ve bireyciliğin, gelenek ve dini otoritenin daha üzerinde olduğunu vurgulayan Aydınlanma dönemidir. Bu dönemde seküler düşünce, dini dogmalara karşı şüphecilik ve bilimsel araştırma, dünyayı anlamanın önemini artırmıştır (Bullivant, 2013). Özellikle sekülerleşme, dini inançların ve pratiklerinin azalmasına

yol açmıştır (Bruce, 2002). Bu sürece, eğitim olanaklarının ve erişimin artması da katkı sağlamıştır. Ateizmin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasına neden oluşturan temel sebeplerinden birisi, eğitim olanaklarının ve eğitime erişimin artmasıdır. Yapılan çalışmalarda da eğitim seviyelerinin artması, genellikle, dinsel inançta bir düşüşe yol açtığı bulunmuştur (Glaeser ve Sacerdote, 2008; Hinojosa ve Park, 2004; Norris ve Inglehart , 2011). Bu bağlamda bilime önem verme ve eğitim seviyesinin yükselmesi ile dini inancın azalması arasında ilişki olduğu ifade edilmektedir. Bireylerin eğitim seviyelerinin arttıkça dindar olma oranlarının azalması, ateizmin bilimsel yöntemleri önceleyen yanıtlarını makul bulmakla ilişkili olabilir.

Kendi adıma konuşursam, insanlığın mı Tanrı'yı, yoksa Tanrı'nın mı insanlığı yarattığına kafa yormayı bırakalı çok uzun zaman oldu.
(Dostoyevski)

Bilimsel gelişmelerin ortaya çıkardığı bilgilerle, dini açıklamaların örtüşmemesi Ateizmin yaygınlaşmasına sebep olmuş olabilir. Özellikle evrim teorisi, kozmoloji ve sinirbilim çalışmaları; dini metinlere meydan okumuş ve kimi bireylerin, dini açıklamaları sorgulamasına yol açmıştır (Dennett, 2006). Bilimsel gelişmelerin, çeşitli sorulara ürettiği cevaplar, dini söylemlerin önüne geçerek bu söylemlerin sorgulanmasına yol açmıştır. Bilimsel gelişmeler, teknolojinin de etkisiyle, her geçen gün, evrenin yeni bir gizemini çözme uğraşındadır. Bu durum, dini söylemlerin, zamanı geçmiş veya etkisini yitirmiş cevaplar olarak değerlendirilmesine sebebiyet verebilir.

Gençler arasında yaygınlaşan kişisel özerklik ve öznel deneyimin önemli görülmesi, agnostik veya ateist dünya görüşlerine yol açmaktadır (Smith, 2009). Gençlerin sorularına cevap vermekte zorlanan dini söylemler de ateizmin, gençler arasında yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle genç nesiller, sosyal medya ve online tartışmalar aracılığıyla dini dogmalara karşı daha eleştirel bir bakış açısı geliştirebilmektedir. (Pew Research Center, 2019). Buradan hareketle, gençlerin, yaşama dair sorularına cevap bulabilme bakımından dini söylemleri giderek sorguladığı ifade edilebilir. Genç nesiller, dinin, zamanın karşısında etkisiz olduğunu iddia edebilirler. Bunun yanı sıra varoluşlarına ilişkin sorgulamalarında dini kaynaklardan farklı referanslardan daha yoğun bir tatmin edindiklerini düşünebilirler. Bu durum ise Tanrı inancı ve dini kaynakların önemini geri plana düşürebilir.

Toplumlar teknolojik ve ekonomik açıdan geliştikçe, geleneksel dini kurumlar etkilerini kaybetmektedir. Teknolojik ilerlemeler ve sosyal refah arttıkça bireyler hayatta kalma mücadelesinden uzaklaşmakta ve dine daha az ihtiyaç duymaktadır. Sanayileşme, eğitim seviyesinin artması ve refahın yükselmesi, toplumların giderek daha seküler hale gelmesine neden olmaktadır. (Pew Research Center, 2019). Bu bakımdan toplumların genel refahı ve eğitim olanakları, ilgili toplumlarda yer alan bireylerde dinle kurulan ilişkileri etkilemektedir. Bu etki ise dinin, yaşamdaki yerinin azalması yönündedir.

Katolik Kilisesi'nde yaşanan cinsel istismar gibi, dini kurumlarda yaşanan skandallar da insanların, dini kurumlara olan güvenini azaltmıştır (Barker, 2016). Bu durum insanlarda dini öğretileri sorgulama ve dinden uzaklaşma gibi sonuçları işaret edebilir. Bireylerin, güven duyabileceği son makam olarak dini kurumlar ve öğretiler, bu tip skandallar neticesinde güveni-

lirliğini kaybedebilir. Özellikle aileler, çocuklarının yetişmesi sürecinde, her hususta göstermeye gayret ettikleri özeni, dini eğitimde de göstermek isteyebilir. Ancak bu tip skandallar, aileleri daha temkinli olmaya yönlendirebilir. Toplumun tümünde infial yaratabilen böylesi olaylar, yetişen nesillerin de dini kurum ve öğretilere şüphe ile yaklaşması sonucunu doğurabilir.

İnternet ve sosyal medya kullanımının artması, insanların çeşitli bakış açılarına erişmesini ve topluluklarla etkileşime girmesini sağlamıştır. McClure (2017) tarafından yapılan bir araştırmada internet kullanımının, bireylerin dini aidiyetini ve dini ibadetlere katılımını azalttığı bulguları elde edilmiştir. Yani internet kullanım süresi ile dini aidiyetsizlik veya hiçbir dine mensup olmama arasında pozitif yönlü yüksek ilişki çıkmıştır. Destekleyen bir araştırma olarak, Downey (2014) tarafından yapılan bir çalışmada internet kullanımının artmasının dini aidiyetsizliği ve seküler düşünceleri yaygınlaştırdığı bulunmuştur. Bu araştırmalar göstermektedir ki sosyal medya ve internet kullanımı, bireylere, dini konuları sorgulayacak etkileşimler sağlayabilmekte ve insanların dini bilgilerde bulamadığı soruların cevabını, bu etkileşimlerde bulabilmektedir. Reddit, YouTube ve Twitter gibi web siteleri, ateist topluluklar için merkezler haline gelerek seküler ve şüpheciler içeriğinin hızla yayılmasını sağlamıştır (Cimino ve Smith, 2014). İnternet ve sosyal medyanın, özellikle gençler üzerindeki etkisi dikkate alındığında, dini inanç ve öğretilere karşı fikirlerin yaygınlaşmasında önemli bir güce sahip olduğu ifade edilebilir. Her fikrin hızla yayıldığı ve farklı inançların daha kolay karşılaşabildiği bir dönemde yaşamaktayız. Belli dini inanışlara sahip insan topluluklarının, bu inanışı daha kolay muhafaza edebileceği sınırlı iletişim ve ulaşım çağı geride kalmıştır. Sınırsız iletişim ise gün geçtikçe daha da etkin olmaktadır. Bu durum dine karşı içeriklere erişimi hızlandırmakta; inanç arayışlarındaki bireylerin, sorularına, şüpheciler yorumlardan oluşan cevapları almalarını daha da kolaylaştırmaktadır.

Ulaşım olanaklarının artması ve internet yoluyla her türlü kaynaklara ulaşabilme, farklı kültürlerle ve inançlara maruz kalmayı beraberinde getirmiştir. Bu maruz kalma, insanların kendi dini inançlarının sorgulamasına ve geniş bir perspektif kazanmalarına neden olabilir. Dini homojenlik içinde yetişen bireyler, farklı ülkelere seyahat ettiklerinde alternatif inanç sistemleriyle tanışarak kendi inançlarını gözden geçirebilir. Küreselleşme, sekülerleşme sürecine katkıda bulunarak, seyahat, bireyleri daha açık fikirli hale getirebilir ve dogmatik düşünceleri zayıflatabilir (Zuckerman, 2015). Geçmiş toplumların, imkanlar dahilinde daha muhafazakâr bir yaşam sürmesi bugünün toplumlarında geçerli değildir. Ulaşım, bilgiye erişim, bireyler arasındaki iletişim gibi konularda imkanlar oldukça artmıştır. İmkanların artışı, bireylerin, yaşamını küçük bir çevrede muhafaza etmelerine zorunlu alternatif olmuştur. Bu durum, dini pratiklerin de sorgulanabilmesini içermektedir.

Ateizmin Genel İlke ve Özellikleri

Ateizm çoğu zaman Tanrı'nın varlığına inanmama veya Tanrı'nın varlığını inkâr etme olarak algılanmaktadır. Ateizm açısından bu tanım yetersizdir. Çünkü Ateizm, Tanrı inancının bulunmaması anlamında kullanılmalıdır (McCabe, 1950). Ateizm, Teizmin karşıtı olarak düşünülmülür. Teizm, Tanrı inancının varlığı anlamına gelir. Ateizm ise Tanrı inancının bulunmaması anlamına gelmektedir (Smith, 2010). İnsanın ateist olması, inançsızlığı ile ilişkilidir. İnsan, inançsızlık olmadan ateist olamaz. Ateistler, o zaman, inançsız kişilerdir (Walters, 2010). Bu bakımdan ateizm, Tanrı'nın varlığını reddetmekten de öte, Tanrı'nın varlığına inanmamadır. Başka bir ifadeyle, ateist bir kimse Tanrı'nın varlığı gibi bir ihtimale inanıp da bu ihtimali reddetmez. Ateist kimse, doğrudan, Tanrı'nın varlığına ihtimal vermez.

Ateizmde ahlaki ideal, özerklik ve özyönetimdir. Ahlaki tutum, başkalarının dayattığı ve istediği davranışları gerçekleştirmek yerine insanın kendi başına karar vererek gerçekleştirdiği bir süreçtir. Ateizm, insanları otoriteye itaat eden bir varlık olarak değil; kendi kararlarını kendisi verebilen bir varlık olarak tanımlar. Korkuya dayalı bir ahlaki tutumu savunmaz (Le Poidevin, 2000). Buna dayanarak Ateizmin, kişinin öz iradesi ve sorumluluğu ile yakından ilişkili olduğu ifade edilebilir. Ateist bir birey, yaptığı ve yapmadığı eylemlerde kararını kendisi almakta ve bunun sorumluluğunu kendisi üstlenmektedir. Bu süreçleri, karşısında sorumlu bulunduğu ve kendisine sınırlı irade başılamış bir Tanrı kontrolünde görmemektedir.

Ateizm, teizmin varsayımlarından olan kötülük durumuna karşı çıkar. Ateizm, teistlerin çok güçlü ve iyi olarak inandığı Tanrı'nın kötülüğü önleyebileceğini varsaymaktadır. Ateistlere göre Tanrı, her şeye gücü varken kötülüğü önlemiyorsa iyi niyetli değildir. Bu durumu, Ateizm, teistlerin iddia ettiği Tanrı inancında mantıksal bir problem olarak değerlendirir. Çünkü birbirleri ile çelişen bu varsayımların ikisine birden inanmak akıllıca değildir (Hume, 1779). Aynı zamanda ateizm, Yaratılış Teorisine inanmaz. Ateizm, yaşamın kaynağını açıklamada Tanrı'nın yaratıcılığı yerine Evrim Teorisinden cevap aramaktadır.

Harris'e (2005) göre din, belli bir zümrenin toplum üzerinde hegemonya kurmasını sağlayan bir araç haline gelmiştir. Bu zümreler; din adına ahlaki olmayan davranışlar, haksızlıklar yapabilmektedir. Ateizm, dinin ve din üzerinden varsayılan Tanrı'nın, insanları birbirine düşürdüğünü, kendi dininden olmayana ötekileştirdiğini varsaymaktadır. Ateistler, din ve o dinin Tanrı'sının; kötülükten, acıdan, ölümden başka bir şeye yaramadığını düşünürler.

Bazı Ateizm türlerine göre din, felsefe ve sosyal bilimler gibi diğer bilgi kaynakları gerçekçi değildir. Bunlar yerine fen bilimlerinin doğruları merkeze alınmalıdır. Bu doğrultuda bilimsel olmayan bilgi dikkate alınmamalıdır (Bilgili, 2021). Ateizm şüphecilik, deneycilik ve rasyonalizm üzerine kuruludur. Ateizm, ampirik kanıt eksikliği veya mantıksal tutarsızlıklara dayalı bir şekilde Tanrı'nın var olmadığını iddia eder (Smith, 2010). Ateizm, Tanrı inancını, bilimsel bilginin dışında görerek reddetmektedir. Tanrı inancı, bilimsel bilginin ispat alanında değildir. Deneycilikle edinilemeyen bir bilgi, Tanrı'nın varlığına kanıt olamaz. Bu doğrultuda Tanrı'nın varlığını iddia eden bilgi kaynakları da Tanrı'nın olmadığı düşüncesindeki kadar kesin biçimde reddedilmektedir.

Ateizm'e göre dinleri insanlar icat etmiştir. Buna en büyük delil, antropologlarının dinlerin ortaya çıkışı ile ilgili iddialarıdır. İlkel insanların, doğada korktuğu bazı doğa olaylarını ve varlıkları, kendilerine tehdit olarak gördükleri için, onları Tanrı olarak kabul etmelerini örnek olarak verirler (Bilgili, 2021). Buna göre dinler, ilahi bir gerçeklikten çok yapay inanışlar kümeleri gibi görülebilir. Dini inanışlar, yüce bir varlıktan vahiy vb. yollarla gelen kuralları ele almaktadır. Kimi araştırmacılara göre geçmiş zamanlarda, kısıtlı bilgi ve imkanlar dahilinde, çeşitli doğa olaylarına cevap arayan insan topluluklarının buldukları yanıtlar dini inanışlara dönüşmüştür. Ateizme göre, yüce bir varlıktan gelen veya geçmiş dönemlerde insan topluluklarına işaret edilen kutsal dini rehberler bulunmamaktadır. Bunların tümü, insan topluluklarının, yaşama dair sorulara cevap bulabilmek amacıyla ortaya koyduğu ve bilimsel temeli olmadan sürdürülen geleneksel fikirlerdir.

Ateizmin Türleri

Ateizm'e yönelik genel bir sınıflandırma yoktur. Literatür incelendiğinde ateizmin birçok türü olduğu tespit edilmiştir. Bunlar; Mutlak Ateizm, Teorik Ateizm, Pratik Ateizm, İdeolojik Ateizm, Materyalist Ateizm, Marksist Ateizm, Varoluşçu Ateizm, Psikanalitik Ateizm, Bilimsel Ateizm ve Hümanistik Ateizm'dir.

Mutlak Ateizm; Tanrı'nın fikrinin bile olmadığı, o yüzden reddedilecek bir varlık da olmadığını varsayar. Tanrı'nın insan zihninde ve dış evrende olmadığını iddia eder. **Teorik Ateizm;** düşünme, tartışma ve sorgulama yoluyla Tanrı'nın var olmadığına ulaşarak yokluğunu varsayar. **Pratik Ateizm;** insan yaşamında söz ve davranışlarıyla Tanrı yokmuş gibi davranmayı, Tanrı'sız bir dünya ve yaşam oluşturmayı iddia eder. **İdeolojik Ateizm;** Tanrı'nın varlığı ve yokluğu tartışmalarını anlamsız bulur, dolayısıyla bu hususlara ilgisiz kalmayı tercih eder (Topaloğlu, 2001; Topaloğlu, 2019). **Materyalist Ateizm,** varlığın somut maddelerden oluşabileceğini, fizik ötesi hiçbir gerçekliğin olamayacağını öngörür. Tanrı inancının bir yanılsamadan ibaret olduğu kabul eder. **Marksist Ateizm,** Tanrı inancının insanı kendisine yabancılaştırdığını ve bu inancın otoritenin meşrulaştırıcı aracı olduğunu kabul eder. **Psikanalitik Ateizm,** Tanrı'yı insan zihninin bir ürünü olarak görür. Bu ürün, çocuğun anne ve babasına dair düşüncelerinin canlanması ve yenilenmesidir. Tanrı tasavvuru, insanın gerçek babasının bir tür yansımasıdır. Tanrı imajı, psikanalitik ateizmde giderilmesi gereken bir zayıflıktır. **Varoluşçu Ateizm'e** göre, insan kendi değerini üretmelidir. Tanrı inancı, insanın kendi değerini üretmesini engelleyebilir. Bu sebepten dolayı Tanrı'nın varlığı reddedilmelidir. **Bilimsel ateizm,** fiziksel dünyanın ötesinde hiçbir şeyin varlığına inanılmaması gerektiğini savunur (Kandemir, 2022). **Hümanistik Ateizm** ise doğaüstü inançlara inanmadan insanın refahını, insan eylemlerinde etiği vurgulayan bir dünya görüşüdür (Grayling, 2013). Hümanist ateistler, genellikle ahlak felsefesi, sosyal adalet ve küresel sorunlara yönelik eleştirel düşüncenin önemi üzerine odaklanırlar.

Ateizme Yönelik Eleştiriler

Ateizmin en çok eleştiri aldığı konu, ahlaka yönelik varsayımlarıdır. Ateizm, ahlaki temellendirmede yetersiz olduğundan dolayı eleştirilir. Ateizmin iddia ettiği nesnel ahlakın, dini bir otorite olmadan, haklı çıkarmada yetersiz kaldığı değerlendirilmektedir. Craig'e (2008) göre Tanrı yoksa, nesnel ahlaki değerler ve görevler de yoktur. Ateizmin etik kuralları standartlaştırmakta zorluk yaşamaması; etik kurallarda öznelliği ve kültürel olarak farklılaşmayı sağlayabilir. Bu durum ise etik alanında göreceliliği ortaya çıkarabilir.

Ateizmle ilgili eleştirilerden birisi de, insanın varoluşsal sorularına cevap vermekte zorlanmasıdır. Tanrı inancı, büyük bir kozmik düzen içinde, bir amaç ve aidiyet duygusu veren öğretilerle, insanın varoluşsal sorularına cevap verebilmektedir. Ateizm ise, insanın anlam ve önem arayışına tatmin edici bir cevap vermede başarısızdır (McGrath, 2005). Hatta bu başarısızlık, insanları nihilist düşüncelere motive etmektedir. Buna ek olarak Nietzsche (1974), Tanrı inancının yokluğunun, insanları değerler krizine ve varoluşsal umutsuzluğa sevk edebileceğini öne sürmüştür.

Durkheim'a (2016) göre din, toplumsal bağları ve kolektif kimliği güçlendiren birleştirici bir güçtür. Tanrı varlığı inancını yok saymak, toplumsal uyum sürecine ve kültürel geleneklere zarar verebilir. Bunun yanı sıra toplumsal parçalanmayı ve bireyselleşmeyi artırabilir.

Bilimselcilik; bilimin, tek başına, gerçekliği eksiksiz bir şekilde anlayabileceğini varsayar (Nagel, 2012). Bu bakış açısını benimseyen Materyalist Ateizm, insanın bilinç ve öznel anlam gibi insan deneyimine dair önemli yönlerini ihmal edebilir.

Ateizm, tanrıların varlığına dair inancın yokluğudur. Ateizm, aydınlanma ve bilimsel gelişmelerle, seküler düşüncenin entelektüel temelini atmıştır. Teknolojik ve bilimsel gelişmeler, modernleşme, küreselleşme ve dini kurumların etkinliğinin azalması gibi faktörler ateizmi yaygınlaştırmıştır. Bu gibi durumların artması ve devam etmesi, ateizmin daha da yaygınlaşmasını sağlayabilir. Ateizm; ahlaki, varoluşsal, sosyolojik ve epistemolojik açıdan eleştirilse de güçlü bir Tanrı inanç biçimi olarak varlığını sürdürecektir.

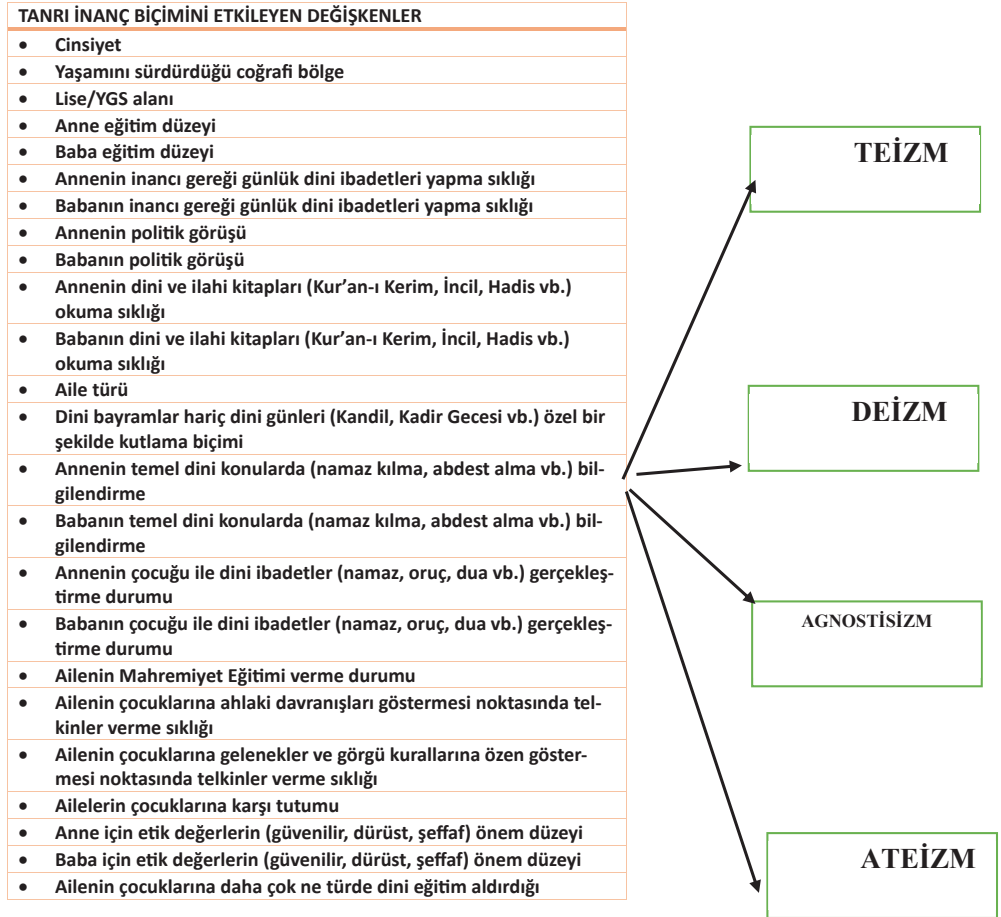
BÖLÜM 5

Z KUŞAĞI'NIN TANRI İNANÇ BİÇİMİNİ NELER ETKİLİYOR?

Çalışmanın bu bölümünde Z kuşağının bazı demografik ve ailesel faktörleriyle ilgili değişkenlerin onların Tanrı inanç biçimlerini nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılacaktır. Buna yönelik bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma kapsamında yirmi dört değişkenin Z Kuşağı'nın Tanrı inanç biçimlerini nasıl etkilediği betimlenmiştir.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, evreni ve örneklemini, veri toplama araçları ile toplanan verilerin değerlendirilmesinde kullanılan istatistiksel yöntemlere yer verilmiştir.



Araştırma nedensel karşılaştırma modeline göre tasarlanmıştır. Nedensel karşılaştırma modeli, bir olayın veya durumun nedenlerini ve sonuçlarını anlamak için kullanılan bir araştırma sürecidir. Bu model iki veya daha fazla grubu karşılaştırarak, belirli bir sonucun nedenlerini belirlemeye çalışır. Nedensel karşılaştırma modelinde; farklı grupları veya durumları karşılaştırarak, belirli bir sonucun nedenlerini betimlenmeye çalışılır (Büyüköztürk vd., 2013). Nedensel karşılaştırma sürecinde ilk önce incelenen olayın farklı sonuçlarına sahip grupları belirlenir. Bu çalışmada Z kuşağı gençlerin Tanrı inanç biçimlerini etkileyebilecek kategorik değişkenler belirlenmiştir. Daha sonra Tanrı inanç biçimlerinin kategorik değişkenler arasındaki farklılaşması incelenmiştir.

Araştırmanın bağımsız değişkenlerini, Tablo 1’de Tanrı İnanc Biçimini Etkileyen Değişkenler başlığı altında belirtilen kategorik nitelikler oluşturmuştur. Bunlardan bazıları; “cinsiyet”, “baba eğitim düzeyi”, “annenin dini ve ilahi kitapları (Kur’an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı”, “babanın çocuğu ile dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu”, “anne için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi” ve “ailenin çocuklarına daha çok ne türde dini eğitim aldirdığı” gibi değişkenlerdir. Araştırmanın bağımlı değişkeni; Z kuşağı gençlerin Tanrı İnanc biçimleridir (Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye’de farklı üniversitelerde öğrenim görmekte olan yaklaşık 6.950.142 kişi oluşturmaktadır. Bunlar aynı zamanda büyük bir çoğunluğu Z Kuşağı döneminde olan gençlerdir. Evrende bulunan gençlerin nicel temsil gücünü sağlamak amacıyla, örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde Cohen (2013)’ in güç analizi yöntemi kullanılarak gerekli hesaplamalar gerçekleştirilmiştir. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde %95 güven aralığı ($\alpha = 0.05$) ve %80 istatistiksel güç ($1 - \beta = 0.80$) esas alınmıştır. Etki büyüklüğü orta ($\delta = 0.8$) olarak kabul edilmiştir. Bu parametreler, Cohen’in standart güç analizi yöntemine dayalı olarak literatürde yaygın şekilde kullanılan değerlerdir (Cohen, 2013; Cohen vd., 2007; Guenter vd., 2023; Natarajan vd., 2022). Araştırma evreni ve Cohen (2013)’ ün belirlediği parametreler dikkate alındığında gerekli örneklem büyüklüğünün en az 1066 kişi olması gerektiğine karar verilmiştir.

Araştırmanın örneklemini belirlerken çok aşamalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. İlk önce evrendeki alt grupların örneklemede tam olarak temsil edilmesini sağlamak amacıyla tabakalı örnekleme yönetimi kullanılmıştır. Bunun için Türkiye evreni coğrafi bölgeler esas alınarak yedi tabakaya ayrılmıştır. Daha sonra her bölgeden uygulama yapılacak iller random yöntemiyle seçilmiştir. O illerden üniversiteye göre kümeler belirlenmiştir. Belirlenen kümelerden basit rastgele örneklem yolu ile bireyler örnekleme dahil edilmiştir. Aşağıdaki tablolarda örnekleme ait bazı demografik değişkenlere yer verilmiştir.

Tablo 1. Örneklem Demografik Özellikleri

Boyut	Alt kategori	f	%
Cinsiyet	Kadın	992	54,9
	Erkek	815	45,1
Bölge	İç Anadolu Bölgesi	349	19,3
	Doğu Anadolu Bölgesi	207	11,4
	Karadeniz Bölgesi	191	10,6
	Akdeniz Bölgesi	225	12,5
	Ege Bölgesi	291	16,1
	Marmara Bölgesi	399	22,1
	Güneydoğu Anadolu Bölgesi	145	8
Yaş	17-18 yaş arası	468	25,9
	19-20 yaş arası	454	25,1
	21-22 yaş arası	492	27,2
	22-23 yaş arası	393	21,7

Tablo 1, bir araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyet, bölge ve yaş dağılımını göstermektedir. Örneklemde 1807 Z kuşağı genç olan katılımcı bulunmaktadır. Bu gençlerin 992 kişisi (%54,9) kadın, 815 kişisi (%45,1) erkektir. Bölge dağılımına göre, katılımcıların 399 kişisi (%22,1) Marmara, 349 kişisi (%19,3) İç Anadolu, 291 kişisi (%16,1) Ege, 225 (%12,5) kişisi Akdeniz, 207 kişisi (%11,4) Doğu Anadolu, 191 (%10,6) kişisi Karadeniz ve 145 kişisi (%8) Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşamaktadır. Katılımcıların 492 kişisi (%27,2) 21-22 yaş aralığında, 468 kişisi (%25,9) 17-18 yaş aralığında, 454 kişisi (%25,1) 19-20 yaş aralığında ve 393 kişisi (%21,7) 22-23 yaş aralığındadır.

Veri Toplama Aracı

Araştırma sürecinde iki tür veri toplama aracı kullanılmıştır. Bunlardan birisi Z Kuşağı Genel Durum Anketi, diğeri ise Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeğidir.

Tanrı İnanç Gelişimini Etkileyen Değişkenler Anketi

Araştırmada Z kuşağının Tanrı inanç Biçimini etkileyebilecek değişkenlere yönelik veri toplamak amacıyla “Tanrı İnanç Gelişimini Etkileyen Değişkenler Anketi” geliştirilmiştir. Bireylerin Tanrı inançlarını etkileyen değişkenlere yönelik, gelişim psikolojisi ve din psikolojisi alanındaki literatür incelenerek temel parametreler belirlenmiştir. Bu parametrelerden geçerli bilgiler alınabilmesi için ailenin Tanrı inanç biçimini etkileyebilecek davranışlar belirlenmiştir. Bu davranışlara yönelik Z kuşağı gençlerden bilgi alabilmek için anket soruları oluşturulmuştur. Oluşturulan bu sorularla beraber, yönerge ve demografik değişkenler bilgileriyle “anket taslak formu” haline getirilmiştir. Tanrı İnanç Gelişimini Etkileyen Değişkenler Anketi taslak formu için, din psikolojisi ve gelişim psikolojisi üzerine araştırmalar gerçekleştirmiş uzmanlardan (alanında 6 uzman) görüş alınmıştır. Bu uzmanlardan anket sorularının kapsam geçerliği, içerik, yapı, uygulanabilirlik ve anlam açılarından değerlendirmeler talep edilmiştir. Uzmanlar, anketteki her bir soruyu “1=uygun değil”, “2=çok düzeltilmesi gerekli”, “3= az düzeltilmesi gerekli”, “4= çok uygun” puanlarını kullanarak değerlendirmiştir. Uzman değerlendirmelerindeki uyum, Kendall Uyuşum Katsayısı değeri ile test edilmiştir. Kendall’s analizi sonucunda uzmanların değerlendirmeleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark rastlanmamıştır. (Kendall’s $W=.638$, $p=.325$). İki dil uzmanı, Tanrı İnanç Gelişimini Etkileyen Değişkenler taslak anketini,

dil, anlatım ve ifade açısından incelemiş ve düzeltmeler yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bu düzeltmeler gerçekleştirilmiştir.

Tanrı İnanç Gelişimini Etkileyen Değişkenler Anketi'nin son hali verilmeden önce 14 Z Kuşağı gence uygulanmış ve onlardan anlamadıkları ve cevap vermekte zorlandıkları soruları belirtmeleri istenmiştir. Buradan gelen dönütler çerçevesinde gerekli görülen revizyonlar yapılmıştır. Yapılan tüm işlemler sonucunda Tanrı İnanç Gelişimini Etkileyen Değişkenler Anketi'nin son hali verilmiştir.

Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği

Z kuşağı gençlerin Tanrı İnanç Biçimlerini belirlemek amacıyla Bulut, vd. (2023) tarafından geliştirilen Tanrı İnanç Biçimi Ölçeği kullanılmıştır. Tanrı İnanç Biçimi Ölçeği 25 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin dört alt boyutu vardır. Bunlar; Teizm (9 madde), Deizm (5 madde), Agnostisizm (4 madde) ve Ateizm (7 madde)'dir. Bu alt boyutlar ayrı ayrı kullanılabilmesi gibi beraber Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği olarak da kullanılabilir. Kullanılan 5'li Likert tipi ölçek (1: kesinlikle katılmıyorum; 2: katılmıyorum; 3: ne katılıyorum ne de katılmıyorum; 4: katılıyorum ve 5: kesinlikle katılıyorum) bir derecelendirme ile cevaplandırılmaktadır. Ölçekten alınan yüksek puan bireyin ilgili inanç biçimine sahip olduğunu göstermektedir. Bulut, vd., (2023) Teizm Ölçeği için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısını 0,94; Deizm Ölçeği için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısını 0,78; Agnostisizm Ölçeği için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısını 0,71 ve Ateizm için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısını ise 0,90 olarak hesaplamışlardır. Ölçek geliştirilirken Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği ile Dinî Dünya Görüşleri Ölçeği arasındaki ilişkilerin istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur; bu sonuç ölçeğin ölçüt geçerliği göstergesi olarak sunulmuştur. Ölçeğin kararlı ölçümler yapma durumu, test-tekrar test güvenilirlik analizi sonucunda sınırlanmıştır. Ölçeğin kararlı ölçümler yaptığına karar verilmiştir. Aynı zamanda ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen uyum indekslerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu bulunmuştur.

Araştırma grubunda ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı; Teizm Ölçeği için 0,96; Deizm Ölçeği için 0,84; Agnostisizm Ölçeği için 0,78 ve Ateizm için ise 0,95 bulunmuştur.

Veri Analizi

Veri Analiz Yöntemi

Toplanan veriler analizlere hazırlanırken ilk önce uç değerler incelenmiştir. Tabachnick ve Fidell'e (2007) göre, verilerin tek yönlü uç değerleri, puanların z puanlarına dönüştürülmesi ile belirlenebilir. Bu sebepten veri setindeki değerlerin Z değerleri incelenmiş ve Z değeri +3 ile -3 aralığının dışında kalan 45 veri, veri setinden çıkarılmıştır. Veri setinin normallik dağılım varsayımları çarpıklık ve basıklık katsayısı ile test edilmiştir.

Tablo 2. Araştırma Verilerinin Normallik Değerleri

Ölçekler	Alt Boyutlar	Çarpıklık Katsayısı	Basıklık Katsayısı
Tanrı İnanç Biçimi	Teizm	-1,724	1,523
	Deizm	,152	-,221
	Agnostisizm	,400	-,179
	Ateizm	1,332	1,205

Araştırmada toplanan veri setinin normallik varsayımları, arpıklık ve basıklık katsayıları ile incelenmiştir (Tablo 2). Tanrı İnanç Bıimi leğinin boyutlarının arpıklık ve basıklık katsayıları; -1,724 ile 1,523 arasındadır. Veri setinin normal dağılım şartlarını sağladığı tespit edilmiştir. George ve Mallery'e (2016) göre arpıklık ve basıklık değerlerinin -2 ile +2 arasında değerler alması durumunda dağılım normal dağılım olarak kabul edilebilir. Araştırmada toplanan veri seti normal dağılım varsayımlarını sağlamasından dolayı analizler parametrik testlerle gerçekleştirilmiştir. Gruplar arası karşılaştırmada ikili gruplarda "bağımsız t-testi" ve üç ve üstü gruplarda "Varyans Analizi (ANOVA)" kullanılmıştır. Grupların homojenliği levene testi ile sınanmıştır. Anova testi sonucunda farklılaşma çıkan boyutlarda farklılaşmanın kaynağını tespit etmek amacıyla tukey testi kullanılmıştır. Araştırmada gerçekleştirilen analizlere ilişkin etki byllkleri (effect size), eta kare yöntemi hesaplanmıştır. Araştırmada anlamlılık düzeyi $p < .05$ kabul edilmiştir.

BÖLÜM 6

BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde 24 tane değişkenin Z kuşağı Tanrı inanç biçimlerini etkilemesine ve bu değişkenlere göre farklılaşmasına yönelik gerçekleştirilen analiz sonuçları sunulmuştur. İstatistiksel sonuçları ilk önce tablolar halinde verilmiş ve bu tablolar metinler halinde açıklanmıştır. Aynı zamanda okuyucuyu sıkmamak adına araştırma sonuçları spot cümleler halinde ifade edilmiştir.

Tablo 3. Cinsiyet Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki T Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular

Tanrı İnanç Biçimi	Cinsiyet	N	\bar{X}	ss	Levene's Testi (F; p)	t	η^2
Teizm	Kadın	992	3.99	.54	56.507; p<.05	5.251**	.015
	Erkek	815	3.82	.72			
Deizm	Kadın	992	2.61	.82	11.226; p<.05	-5.220**	.015
	Erkek	815	2.84	.91			
Agnostisizm	Kadın	992	2.18	.80	12.234; p<.05	-5.103**	.014
	Erkek	815	2.40	.90			
Ateizm	Kadın	992	1.49	.61	59.254; p<.05	-5.724**	.018
	Erkek	815	1.69	.78			

(** : p<.01; * : p<.05)

Z kuşağı gençlerde kadınlar (\bar{X} = 3.99, ss = 0.54), erkeklere (\bar{X} = 3.82, ss = 0.72) kıyasla daha yüksek Teizm puanlarına sahiptir ve bu fark istatistiksel olarak anlamlıdır (t = 5.251, p<.01). Deizm açısından, erkeklerin (\bar{X} = 2.84, ss = 0.91) puanı, kadınlarınkinden (\bar{X} = 2.61, ss = 0.82) anlamlı düzeyde yüksektir (t = -5.220, p < .01). Benzer şekilde, erkekler (\bar{X} = 2.40, ss = 0.90) Agnostisizm konusunda da kadınlara (\bar{X} = 2.18, ss = 0.80) kıyasla anlamlı derecede daha yüksek puanlara sahiptir (t = -5.103, p < .01). Ateizm puanları incelendiğinde, erkekler (\bar{X} = 1.69, ss = 0.78) kadınlardan (\bar{X} = 1.49, ss = 0.61) anlamlı derecede daha yüksek puan almıştır (t = -5.724, p < .01).

Kadınlar daha Teist, erkekler daha Deist, Agnostik ve Ateist.

Bu bulgular, kadınların erkeklere kıyasla daha fazla Teist inanca sahip olduğunu, erkeklerin ise Deist, Agnostik ve Ateist inanç biçimlerine daha fazla eğilim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Tüm farklar istatistiksel olarak anlamlıdır (p < .01).

Tablo 4. Coğrafi Bölge Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Yaşadığı Bölge	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. İç Anadolu	349	3.96	.59	2.105; p<.05	4.182**	E<B; E<A; E<G	0.014
	B. Doğu Anadolu	207	4.02	.47				
	C. Karadeniz	191	3.93	.61				
	D. Akdeniz	225	3.91	.62				
	E. Ege	291	3.70	.67				
	F. Marmara	399	3.89	.61				
	G. Güneydoğu	145	4.04	.52				
Deizm	A. İç Anadolu	349	2.56	.84	2.203; p<.05	8.326**	A<C; A<E; A<F; E>G	0.027
	B. Doğu Anadolu	207	2.75	.89				
	C. Karadeniz	191	2.81	.79				
	D. Akdeniz	225	2.78	.85				
	E. Ege	291	3.06	.86				
	F. Marmara	399	2.80	.83				
	G. Güneydoğu	145	2.65	.83				
Agnostisizm	A. İç Anadolu	349	2.19	.83	.738; p>.05	4.109**	B<E; A<F; B<F; A<E; G<E;	0.014
	B. Doğu Anadolu	207	2.07	.70				
	C. Karadeniz	191	2.28	.83				
	D. Akdeniz	225	2.32	.84				
	E. Ege	291	2.48	.87				
	F. Marmara	399	2.39	.83				
	G. Güneydoğu	145	2.15	.84				
Ateizm	A. İç Anadolu	349	1.53	.67	1.573; p>.05	2.690*	E>A; E>B; E>G	0.009
	B. Doğu Anadolu	207	1.44	.58				
	C. Karadeniz	191	1.53	.67				
	D. Akdeniz	225	1.55	.67				
	E. Ege	291	1.78	.74				
	F. Marmara	399	1.57	.64				
	G. Güneydoğu	145	1.48	.71				

(**): p<.01; *): p<.05)

Tabloya göre, Z kuşağı gençlere ait Teizm puanları bölgeler arasında anlamlı farklılık göstermektedir (F = 4.182, p < .05, $\eta^2 = 0.014$), Güneydoğu Anadolu ($\bar{X} = 4.04$) ve Doğu Anadolu ($\bar{X} = 4.02$) en yüksek, Ege ($\bar{X} = 3.70$) en düşük puanı almıştır; etki büyüklüğü oldukça küçüktür. Ege Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağının Teizm puanları, Doğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve İç Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağının Teizm puanlarından anlamlı bir şekilde düşüktür (p<.05).

Ege bölgesinde yaşayan gençlerin birçok bölgeye kıyasla istatistiksel olarak Teizm puanları düşüken, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm Puanları yüksektir.

Z Kuşağı gençlerin Deizm puanlarında yaşadıkları bölgeye göre anlamlı bir farklılık vardır (F=8.326, p<.01, $\eta^2= 0.027$). Ege Bölgesi'nde yaşayan Z kuşağının Deizm puanları (\bar{X} =3.06) en yüksek, Güneydoğu Anadolu Bölgesi (\bar{X} =2.65) ve İç Anadolu Bölgesi'nde (\bar{X} =2.56) yaşayan Z Kuşağı gençler en düşük puanları almıştır; farklar küçük-orta düzeyde etkiye sahiptir. İç Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağı gençlere ait Deizm puan ortalamaları, Karadeniz, Ege ve Marmara Bölgeleri'nde yaşayan Z Kuşağının Deizm puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde düşüktür (p<.05). Ege Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağına ait Deizm puan ortalamaları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağınıninkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05).

Z kuşağı gençlere ait Agnostisizm puan ortalamaları, yaşadıkları bölgelere göre anlamlı bir farklılık göstermektedir (F=4.109, p<.01, $\eta^2=0.014$). Ege Bölgesi'nde yaşayan gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları (\bar{X} =2.48) en yüksek, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z kuşağı gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları (\bar{X} =2.07) en Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z kuşağı gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları, Ege Bölgesi ve Marmara Bölgesi'nde yaşayan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde daha düşüktür (p<.05). İç Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağı gençlerin Agnostisizm puanı ortalamaları Ege ve Marmara Bölgesi'nde yaşayan gençlerinkinden anlamlı şekilde düşüktür (p<.01). Ege Bölgesi'nde yaşayan Z kuşağı Agnostisizm puan ortalamaları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z kuşağının puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.01). Diğer bölgeler arası karşılaştırmalarda anlamlı farklılık bulunmamıştır (p>.01).

Z kuşağına ait Ateizm puan ortalamaları yaşadıkları bölge değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir (F=2.690, p<.05, $\eta^2= 0.009$). Bölgeler arası karşılaştırma analizleri incelendiğinde Ege Bölgesi'nde yaşayan Z kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamaları, İç Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde daha yüksektir (p<.05). Bölgeler arası gerçekleştirilen diğer karşılaştırmalarda anlamlı bir farklılık çıkmamıştır (p>.05).

Tablo 5. Lise/YGS Alanı Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	YGS alanı	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Eşit Ağırlık	691	3.96	.56	11.115; p<.05	6.765**	A>D; B>C; B>D	0.011
	B. Sözel	399	4.02	.52				
	C. Sayısal	582	3.91	.64				
	D. Dil Bölümü	135	3.77	.72				
Deizm	A. Eşit Ağırlık	691	2.66	.86	2.592			0.004
	B. Sözel	399	2.64	.84				
	C. Sayısal	582	2.67	.84				
	D. Dil Bölümü	135	2.86	.85				
Agnostisizm	A. Eşit Ağırlık	691	2.24	.83	2.528			0.004
	B. Sözel	399	2.16	.79				
	C. Sayısal	582	2.26	.85				
	D. Dil Bölümü	135	2.38	.90				
Ateizm	A. Eşit Ağırlık	691	1.55	.67	8.311; p>.05	7.274**	A>B; C>B; D>B	0.012
	B. Sözel	399	1.42	.57				
	C. Sayısal	582	1.58	.70				
	D. Dil Bölümü	135	1.69	.74				

(** : p<.01; * : p<.05)

Üniversitede öğrenim gören Z Kuşağı gençlerin öğrenim gördükleri bölümlere girebilmeleri için gerekli olan puan türlerine göre Tanrı İnanç biçimlerinde farklılaşma durumları Anova testiyle incelenmiştir. Üniversite giriş puan türleri değişkenine göre (Eşit Ağırlık, Sözel, Sayısal ve Dil Bölümü) Z kuşağı gençlerin Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < .05$). Teizm Tanrı İnanç biçimi puanları incelendiğinde Sözel puan alanı Z Kuşağı gençlerine ait puan ortalaması ($\bar{X}=4.02$) en yüksek ortalamaya sahipken, Dil Bölümü puan alanındaki Z Kuşağı gençlere ait puan ortalaması ($\bar{X}=3.77$) en düşük değere sahiptir. Teizm puan ortalamalarında yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda, Eşit Ağırlık puan alanındaki Z kuşağının Teizm puan ortalaması, Dil Bölümü puan alanındaki Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p < .01$). Sözel puan alanındaki Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, Sayısal ve Dil Bölümü puan alanları Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p < .01$). Yapılan diğer ikili karşılaştırmalarda anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p > .05$).

Sözel bölüm öğrencileri diğer bölüm (Eşit Ağırlık, Sayısal ve Dil Bölümü) öğrencilere göre daha fazla Teist daha az Ateisttir.

Z kuşağının öğrenim gördükleri bölümlerin puan alanına göre Deizm ve Agnostisizm Tanrı İnanç biçimleri puanları anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır ($p > .05$).

Z kuşağı gençlerine ait Ateizm puan ortalamaları öğrenim gördükleri bölümlerin puan alanına göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($F=7,274$, $p < .05$, $\eta^2= 0.011$). Sayısal puan alan Z kuşağı gençlerin puan ortalamaları ($\bar{X}=1.58$) ve Dil Bölümü Z Kuşağı gençlerin puan ortalamaları ($\bar{X}=1.69$) daha yüksekken, Sözel puan alanı Z Kuşağının Ateizm puan ortalaması ($\bar{X}=1.42$) en düşük puana sahiptir. Gerçekleştirilen ikili karşılaştırma analizlerine göre Sözel puan alanındaki Z Kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamaları, Eşit Ağırlık, Sayısal ve Dil Bölümü puan alanındaki gençlerin Ateizm puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde düşüktür ($p < .05$). Yapılan diğer ikili karşılaştırmalarda anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p > .05$).

Tablo 6. Anne Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Anne eğitim düzeyi		n	\bar{X}	ss	Levene's Testi;		Gruplar Arası Fark	η^2
						p	F		
Teizm	A.	İlkokul	925	4.03	.52	14.621; p<.05	11.661**	A>B; A>C; A>C; A>D; A>E	0.025
	B.	Ortaokul	312	3.92	.58				
	C.	Lise	356	3.82	.69				
	D.	Lisans	180	3.83	.69				
	E.	Lisan-süstü	34	3.77	.68				
Deizm	A.	İlkokul	925	2.61	.80	5.897; p>.05	3.581**	A<C	0.008
	B.	Ortaokul	312	2.68	.81				
	C.	Lise	356	2.80	.92				
	D.	Lisans	180	2.74	.92				
	E.	Lisan-süstü	34	2.66	1.09				
Agnostisizm	A.	İlkokul	925	2.16	.77	8.690; p>.05	5.910**	A<C; A<D	0.013
	B.	Ortaokul	312	2.24	.78				
	C.	Lise	356	2.38	.93				
	D.	Lisans	180	2.35	.94				
	E.	Lisan-süstü	34	2.34	.98				
Ateizm	A.	İlkokul	925	1.45	.59	16.569; p>.05	11.931**	A<C; A<D; B<C	0.026
	B.	Ortaokul	312	1.54	.68				
	C.	Lise	356	1.72	.77				
	D.	Lisans	180	1.66	.72				
	E.	Lisan-süstü	34	1.58	.68				

(**): p<.01; *): p<.05)

Z Kuşağı gençlerin anne eğitim düzeyine göre Tanrı inanç biçimlerinde farklılaşma Anova testi ile analiz edilmiştir. Yapılan bu analizler sonucunda Z kuşağı gençlerin anne eğitim düzeyine göre Tanrı inanç biçimleri puan ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir (F=11,661, p>.05, $\eta^2= 0.025$). Annelerinin eğitim düzeyi ilkokul olan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları ($\bar{X}=4.03$) en yüksek değere sahipken, anne eğitim düzeyi lisan-süstü mezunu olan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları ($\bar{X}=3.77$) en düşük değere sahiptir. Annelerinin eğitim düzeyi ilkokul olan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, diğer tüm gruplardan anlamlı derecede yüksektir (p<.05).

Annenin eğitim düzeyi çocuklarının Tanrı inancını önemli düzeyde etkiliyor. İlkokul mezunu annelerin çocukları daha fazla Teisttir.

Z kuşağı gençlerin anne eğitim düzeyine göre Deizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (F=3.581, p<.01, $\eta^2=0.008$). Farklılaşmanın kaynağına tespit etmek amacıyla yapılan ikili karşılaştırmalarda lise mezunu anneye sahip Z kuşağı gençlerin Deizm puan ortalamaları ilkokul mezunu olanlarından anlamlı bir şekilde daha yüksektir (p<.05).

Agnostisizm kategorisinde, anne eğitim düzeyleri lise ve lisans mezunu olan Z kuşağı gençler daha yüksek ortalamalara sahipken (sırasıyla $\bar{X}=2.38$ ve $\bar{X}=2.35$), anne eğitim düzeyleri ilkokul mezunu olan Z kuşağı gençler en düşük ortalamaya ($\bar{X}=2.16$) sahiptir. Bu kategoride de anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir ($F=5.910$, $p<.01$, $\eta^2=0.013$). Anne eğitim düzeyi ilkokul olan Z kuşağı gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları anne eğitim düzeyi lise ve lisans düzeyinde olan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde daha düşüktür ($p<.05$).

Z kuşağı gençlerin anne eğitim düzeyine göre Ateizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir ($F=11.931$, $p<.01$, $\eta^2=0.026$). Farklılığın kaynağını tespit etmek amacıyla yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda, anne eğitim düzeyi ilkokul olan Z kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamaları, anne eğitim düzeyi lise ve lisans olan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$). Anne eğitim düzeyi ortaokul olan Z kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamaları, lise mezunu olanlarınkinden anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$).

Tablo 7. Baba Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Baba eğitim düzeyi	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. ilkokul	567	3.98	.57	.720	1.362		0.003
	B. Ortaokul	379	3.95	.55				
	C. Lise	505	3.91	.62				
	D. Lisans	307	3.93	.65				
	E. Lisansüstü	49	3.84	.65				
Deizm	A. ilkokul	567	2.69	.76	.710			0,002
	B. Ortaokul	379	2.71	.85				
	C. Lise	505	2.66	.90				
	D. Lisans	307	2.61	.89				
	E. Lisansüstü	49	2.62	1.01				
Agnostisizm	A. ilkokul	567	2.22	.78	2.021			0.002
	B. Ortaokul	379	2.26	.82				
	C. Lise	505	2.26	.87				
	D. Lisans	307	2.19	.87				
	E. Lisansüstü	49	2.35	.91				
Ateizm	A. ilkokul	567	1.48	.62				0.004
	B. Ortaokul	379	1.56	.71				
	C. Lise	505	1.59	.70				
	D. Lisans	307	1.54	.65				
	E. Lisansüstü	49	1.61	.74				

(**): $p<.01$; *: $p<.05$)

Z kuşağı gençlerin baba eğitim düzeyine göre Tanrı İnanç biçimleri puanlarının ortalamaları Anova testiyle sınanmıştır. Gerçekleştirilen Anova testi sonucunda baba eğitim düzeylerine göre Z kuşağı gençlerin Tanrı İnanç biçimlerine ait puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır ($p>.05$).

Tablo 8. Annenin Politik Görüşü Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Annenizin politik görüşü	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Atatürkçü	230	3.56	.68	7.261; p<.05	28.910**	A>B;A<C; A<D;A<E; B<E;D>F; E>F	0.089
	B. Milliyetçi	199	3.93	.58				
	C. Demokrat	81	3.85	.66				
	D. Muhafazakâr	492	4.03	.54				
	E. Dindar	551	4.09	.51				
	F. Laik	75	3.64	.72				
	G. Sosyalist/Komünist	7	3.83	.64				
Deizm	A. Atatürkçü	230	3.12	.84	1.299; p>05	23.332**	A>B;A>D; A>E;B>E; C>D; B<F;C>E; D>E;E<F	0.073
	B. Milliyetçi	199	2.74	.82				
	C. Demokrat	81	2.84	.89				
	D. Muhafazakâr	492	2.55	.77				
	E. Dindar	551	2.47	.83				
	F. Laik	75	3.09	.92				
	G. Sosyalist/Komünist	7	3.09	.65				
Agnostisizm	A. Atatürkçü	230	2.71	.86	.560; p>.05	22.834**	A>B;A>C; A>D;A>E; B<F;C>E; D<F;E<F	0.071
	B. Milliyetçi	199	2.19	.80				
	C. Demokrat	81	2.38	.77				
	D. Muhafazakâr	492	2.11	.77				
	E. Dindar	551	2.08	.80				
	F. Laik	75	2.64	.87				
	G. Sosyalist/Komünist	7	2.71	.60				
Ateizm	A. Atatürkçü	230	1.96	.76	10.625; p<.05	30.588**	A>B; A>D; A>E; B>D; B>E; C>D; C>E; D<F; E<F;	0.093
	B. Milliyetçi	199	1.58	.65				
	C. Demokrat	81	1.81	.75				
	D. Muhafazakâr	492	1.41	.57				
	E. Dindar	551	1.39	.59				
	F. Laik	75	1.83	.77				
	G. Sosyalist/Komünist	7	1.71	.93				

(**): p<.01; *): p<.05)

Z kuşağı gençlerin annelerinin politik görüşlerini algılama biçimlerine göre Teizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (F=28,910, p>.05, η^2 = 0.089). Farklılaşmanın kaynağı belirlemek amacıyla yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda; annelerinden politik görüşünü daha çok Atatürkçü diye tanımlayan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, annelerinin politik görüşlerini daha çok Milliyetçi, Demokrat, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan gençlerin Teizm puan ortalamalarında anlamlı bir şekilde düşüktür (p<.05).

Annesini Atatürkçü ve Laik olarak niteleyen gençler daha az Teist iken, annelerini Dindar ve Muhafazakâr niteleyenler daha çok Teisttir.

Annelerinin politik görüşlerini daha çok Laik olarak tanımlayan gençlerin Teizm puan ortalaması, annelerinin politik görüşlerini daha çok Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan gençlerin Teizm puan ortalamalarında anlamlı bir şekilde düşüktür (p<.05). Annelerinin politik

görüşlerini daha çok Dindar olarak tanımlayan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, annelerinin politik görüşlerine daha çok Milliyetçi olarak tanımlayanlarınkinden anlamlı bir şekilde yüksektir($p<.05$).

Annesini Atatürkçü ve Laik olarak niteleyen gençler daha çok Deist, Agnostik ve Ateist iken, Dindar ve Muhafazakâr olarak niteleyenler daha az Deist, Agnostik ve Ateisttir.

Z kuşağı gençlerin annelerinin politik görüşlerini algılama biçimlerine göre Deizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F=28,910$, $p>.05$, $\eta^2= 0.089$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Atatürkçü olarak tanımlayan Z kuşağı gençlerin Deizm puan ortalaması, annelerinin politik görüşlerini daha çok Milliyetçi, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan Z kuşağı gençlerin puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir($p<.05$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Milliyetçi olarak tanımlayan gençlerin Deizm puan ortalaması, annelerinin politik görüşlerini daha çok Dindar olarak tanımlayan Z kuşağı gençlerin Deizm puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Laik diye tanımlayan gençlerin Deizm puan ortalaması, Milliyetçi olarak tanımlayanlarınkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerin politik görüşlerini daha çok Demokrat olarak tanımlayan gençlerin Deizm puan ortalaması, Dindar ve Muhafazakar olarak tanımlayanlarınkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Muhafazakâr olarak tanımlayan gençlerin Deizm puan ortalaması, Dindar olarak tanımlayanlarınkinden anlamlı bir şekilde yüksektir($p<.05$).

Z kuşağı annelerinin politik görüşlerini algılama biçimlerine göre Ateizm ve Agnostisizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Annelerinin politik görüşlerini daha çok Atatürkçü diye tanımlayan gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları; annelerinin politik görüşlerini daha çok Milliyetçi, Demokrat, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan gençlerin Agnostisizm puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Laik olarak tanımlayan Z kuşağı gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları; annelerinin politik görüşleri daha çok Milliyetçi, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan gençlerin puan ortalamalarından anlamlı şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin politik görüşleri daha çok Demokrat olarak tanımlayan gençlerin Agnostisizm puan ortalaması, Dindar olarak tanımlayanlarınkinden anlamlı şekilde yüksektir ($p<.05$).

Annesinin politik görüşünü daha çok Atatürkçü olarak tanımlayan gençlerin Ateizm puan ortalamaları, annesinin politik görüşlerini Milliyetçi, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Milliyetçi olarak tanımlayan gençlerin Ateizm puan ortalaması, politik görüşlerini Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan gençlerinkinden anlamlı şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Demokrat olarak tanımlayan gençlerin Ateizm puan ortalaması, annelerinin politik görüşlerini daha çok Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayanlarınkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin politik görüşlerini daha çok Laik olarak tanımlayan gençlerin Ateizm puan ortalamaları, Dindar ve Muhafazakar olarak tanımlayanlarınkinden anlamlı şekilde yüksektir ($p<.05$).

Tablo 9. Babanın Politik Görüşü Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Babanın politik görüşü	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Atatürkçü	214	3.60	.71	13.094; p<.05	24.762**	A<B; A<D; A<E; B<D; B<E; C<D; D>F; C<E; E>F	0.076
	B. Milliyetçi	380	3.89	.61				
	C. Demokrat	106	3.82	.68				
	D. Muhafazakâr	414	4.08	.46				
	E. Dindar	414	4.10	.49				
	F. Laik	80	3.77	.68				
	G. Sosyalist/Komünist	15	3.88	.93				
Deizm	A. Atatürkçü	214	3.08	.80	1.588; p>.05	19.547**	A>B; A>D; A>E; B>D; B>E; C>D; C>E; E<F	0.062
	B. Milliyetçi	380	2.78	.87				
	C. Demokrat	106	2.85	.81				
	D. Muhafazakâr	414	2.52	.77				
	E. Dindar	414	2.44	.85				
	F. Laik	80	2.93	.87				
	G. Sosyalist/Komünist	15	2.87	.70				
Agnostisizm	A. Atatürkçü	214	2.64	.84	1.275; p>.05	17.081**	A>B; A>D; A>E; B>E; C>E; C>D; D<F; E<F;	0.054
	B. Milliyetçi	380	2.28	.87				
	C. Demokrat	106	2.41	.76				
	D. Muhafazakâr	414	2.12	.77				
	E. Dindar	414	2.02	.79				
	F. Laik	80	2.45	.83				
	G. Sosyalist/Komünist	15	2.05	.73				
Ateizm	A. Atatürkçü	214	1.90	.76	15.955; p<.05	21.998**	A>B; A>D; A>E; B>D; B>E; C>D; C>E; D<F; E<F	0.069
	B. Milliyetçi	380	1.57	.66				
	C. Demokrat	106	1.73	.76				
	D. Muhafazakâr	414	1.40	.57				
	E. Dindar	414	1.38	.57				
	F. Laik	80	1.79	.83				
	G. Sosyalist/Komünist	15	1.64	.62				

(** : p<.01; * : p<.05)

Tablo 9'da Z kuşağı gençlerin babalarının politik görüşlerini daha çok nasıl tanımladıklarına göre Tanrı İnanç biçimlerinin (Teizm, Deizm, Agnostisizm, Ateizm) aritmetik ortalamaları ve gruplar arasındaki anlamlı farklılıkları yer almaktadır.

Babalarının politik görüşünü daha çok Atatürkçü diye tanımlayan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, babalarının görüşlerini Milliyetçi, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayan gençlerinkinden anlamlı şekilde düşüktür (p<.05). Babalarının politik görüşlerini daha çok Muhafazakâr olarak tanımlayan gençlerin Teizm puan ortalamaları, babalarının politik görüşlerini Milliyetçi, Demokrat ve Laik olarak tanımlayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Babalarının politik görüşlerini Dindar olarak tanımlayan gençlerin Teizm puan ortalamaları, babalarının politik görüşlerini Demokrat ve Laik olarak tanımlayanlarından anlamlı bir şekilde yüksektir(p<.05).

Babasını Atatürkçü ve Laik olarak niteleyen gençler daha az Teist iken, Dindar ve Muhafazakâr olarak niteleyen daha çok Teisttir.

Babalarının politik görüşlerini daha çok Atatürkçü diye tanımlayan gençlerin Deizm puan ortalamaları, babalarının politik görüşlerini Milliyetçi, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımlayanlarından anlamlı şekilde yüksektir ($p<.05$). Babalarının politik görüşlerini daha çok Muhafazakâr olarak tanımlayan gençlerin Deizm puan ortalamaları, babaların politik görüşlerini daha çok Milliyetçi ve Demokrat olarak tanımlayanlarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Babalarının politik görüşlerini daha çok Dindar olarak tanımlayan gençlerin Deizm puan ortalamaları, babaların politik görüşlerini Milliyetçi, Demokrat ve Laik olarak tanımlayanlarından anlamlı şekilde düşüktür ($p<.05$).

Babasını Atatürkçü ve Laik olarak niteleyen gençler daha çok Deist, Agnostik ve Ateist iken, Dindar ve Muhafazakâr olarak niteleyen daha az Deist, Agnostik ve Ateisttir.

Babalarının politik görüşlerini daha çok Atatürkçü diye tanımlayan Z kuşağı gençlerin Agnostisizm ortalamaları babalarının politik görüşlerini daha çok Milliyetçi, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımayanlarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Babalarının politik görüşlerini daha Dindar olarak tanımlayan Z kuşağı gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları; babalarının politik görüşlerini Milliyetçi, Demokrat ve Laik olarak tanımayanlarından anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$). Babalarının politik görüşlerini daha çok Muhafazakâr olarak tanımlayan gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları, babalarının politik görüşlerini Demokrat ve Laik olarak tanımlayanlarından anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$).

Babalarının politik görüşlerini daha çok Atatürkçü olarak tanımlayan gençlerin Ateizm puan ortalamaları, babalarının politik görüşlerini daha çok Milliyetçi, Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımayanlarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Babalarının politik görüşlerini daha çok Milliyetçi, Demokrat ve Laik olarak tanımlayan Z Kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamaları, babalarının politik görüşlerini daha çok Muhafazakâr ve Dindar olarak tanımayanlarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Tablo 10. Annenin İnanıcı Gereği Günlük Dini İbadetleri Yapma Sıklığı Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	n	\bar{X}	ss	Le-vene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Yapmaz	68	3.42	.79	17.546; p<.05	47.769**	A<B;A<C; B>C;B>D;	0.074
	B. Her gün	1278	4.03	.53				
	C. Haftanın bazı günleri	283	3.84	.64				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	178	3.65	.66				
Deizm	A. Yapmaz	68	3.18	.88	.973; p<.05	40.188**	A>B;A>C; B<C;B<D;	0.063
	B. Her gün	1278	2.55	.81				
	C. Haftanın bazı günleri	283	2.80	.82				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	178	3.15	.88				
Agnostisizm	A. Yapmaz	68	2.84	.81	2.883; p<.05	43.680**	A>B;A>C; B<C;B<D;	0.068
	B. Her gün	1278	2.12	.79				
	C. Haftanın bazı günleri	283	2.33	.78				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	178	2.71	.94				
Ateizm	A. Yapmaz	68	2.02	.75	15.159; p<.05	47.303**	A>B;A>C; B<C;B<D	0.073
	B. Her gün	1278	1.43	.61				
	C. Haftanın bazı günleri	283	1.70	.70				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	178	1.88	.76				

(** : p<.01; * : p<.05)

Tablo 10'da Z kuşağı gençlerinin annelerinin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığına göre Tanrı inanç biçimleri puanlarının karşılaştırması sunulmuştur. Z kuşağı gençlerin annelerinin inancı gereği günlük ibadet yapma sıklığına göre Teizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (F=47,769, p<.01, $\eta^2=0.074$). Anneleri her gün günlük dini ibadetlerini yapan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, anneleri günlük dini ibadet yapmayan, haftanın bazı günleri yapan ve yılın bazı dönemlerinde yapan Z kuşağı gençlerin puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Anneleri haftanın bazı günleri dini ibadetleri yapan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, anneleri ibadet yapmayan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05).

Annelerin günlük ibadetleri gerçekleştirilmesi, çocuklarında Teist Tanrı inanç biçiminin gelişimine katkı sağlıyor.

Z kuşağı gençlerin annelerinin ibadet yapma sıklığına göre Deizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (F=40,188, p<.01, $\eta^2=0.063$). Yapılan ikili karşılaştırmalarda günlük dini ibadetlerini yapmayan annelerin Z kuşağı çocuklarının Deizm puan ortalamaları, dini ibadetlerini her gün yapan ve dini ibadetlerini haftanın bazı günlerinde yapan annelerinin Z kuşağı çocuklarının Deizm puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Dini ibadetlerini yılın bazı dönemlerinde gerçekleştiren annelerin çocuklarının Deizm puan ortalamaları, dini ibadetlerini haftanın bazı günlerinde ve dini ibadetlerini her gün yapan annelerin Z kuşağı çocukların puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Dini ibadetlerini

detlerini yılın bazı dönemlerinde yapan annelerin Z kuşağı çocuklarına ait Deizm puan ortalamaları, ibadetlerini haftanın bazı günleri yapan annelerin Z kuşağı çocuklarınıninkinden anlamlı bir şekilde daha yüksektir ($p<.05$).

Annelerin inancı gereği günlük ibadetleri gerçekleştirilmemesi, çocuklarında Deist, Agnostik ve Ateist Tanrı inanç biçiminin gelişimine katkı sağlıyor.

Z kuşağının annelerinin ibadet yapma sıklığına göre Agnostisizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F=43,680$, $p<.01$, $\eta^2=0.068$). Yapılan ikili karşılaştırmalarda günlük dini ibadetlerini yapmayan annelerin Z kuşağı çocuklarının Agnostisizm puan ortalamaları, dini ibadetlerini her gün yapan ve dini ibadetlerini haftanın bazı günlerinde yapan annelerinin Z kuşağı çocukların Agnostisizm puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Dini ibadetlerini yılın bazı dönemlerinde gerçekleştiren annelerin çocuklarının Agnostisizm puan ortalamaları, dini ibadetlerini haftanın bazı günlerinde ve dini ibadetlerini her gün yapan annelerin Z kuşağı çocukların puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Dini ibadetlerini haftanın bazı günleri yapan annelerin Z kuşağı çocuklarına ait Agnostisizm puan ortalamaları, ibadetlerini her gün yapan annelerin Z kuşağı çocuklarınıninkinden anlamlı bir şekilde daha yüksektir ($p<.05$).

Annelerin dini ibadet yapma sıklığına göre Z kuşağı çocuklarının Ateizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F=47,303$, $p<.01$, $\eta^2=0.073$). Yapılan ikili karşılaştırmalara göre, annesi her gün dini ibadet yapan Z kuşağı çocuklarının Ateizm puan ortalamaları, diğer tüm kategorilerde dini ibadet yapma durumlarına göre gerçekleşen puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$). Dini ibadetlerini yapmayan annelerin Z kuşağı çocuklarının da Ateizm puan ortalamaları, haftanın bazı günlerinde dini ibadetlerini gerçekleştiren annelerin Z kuşağı çocuklarınıninkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Tablo 11. Babanın İnancı Gereği Günlük Dini İbadetleri Yapma Sıklığı Değişkenine Göre Tanrı İnanc Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Babının inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Yapmaz	197	3.50	.80	32.047; p<.05	51.984**	A<B; A<C; A<D; B>C; B>D	0.080
	B. Her gün	938	4.06	.50				
	C. Haftanın bazı günleri	453	3.93	.57				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	219	3.87	.61				
Deizm	A. Yapmaz	197	3.05	.90	1.075; p>.05	21.895**	A>B; A>C; A>D; B<C; B<D	0.035
	B. Her gün	938	2.55	.82				
	C. Haftanın bazı günleri	453	2.71	.83				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	219	2.79	.85				
Agnostisizm	A. Yapmaz	197	2.69	.86	.938; p>.05	29.734**	A>B; A>C; A>D; B<C; B<D	0.047
	B. Her gün	938	2.11	.79				
	C. Haftanın bazı günleri	453	2.25	.82				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	219	2.36	.85				
Ateizm	A. Yapmaz	197	1.88	.78	14.303; p<.05	29.734**	A>B; A>C; A>D; B<C; B<D	0.044
	B. Her gün	938	1.43	.61				
	C. Haftanın bazı günleri	453	1.58	.67				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	219	1.63	.70				

(** : p<.01; * : p<.05)

Tablo 11’de, Z kuşağı gençlerin babalarının inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığına göre Tanrı İnanc biçimleri puanlarının karşılaştırması sunulmuştur. Z kuşağı gençlerin babalarının inancı gereği günlük ibadet yapma durumlarına göre Teizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (F=51,984, p<.01, $\eta^2= 0.080$). Her gün ibadet eden babaların Z kuşağı çocuklarının Teizm puan ortalaması (\bar{X} =4.06) en yüksek değere sahipken, ibadet etmeyen babaların Z kuşağı çocuklarının Teizm puan ortalaması (\bar{X} =3.50) en düşük puana sahiptir. Günlük ibadet yapmayan babaların Z kuşağı çocuklarına ait Teizm puan ortalaması, diğer ibadet yapma durumlarındaki gruplandırmalara ait puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde düşüktür (p<.05). Her gün dini ibadetlerini yapan babaların Z kuşağı çocuklarına ait Teizm puan ortalaması, haftanın bazı günleri dini ibadet yapma sıklığına ve yılın bazı dönemlerinde dini ibadet yapma sıklığına sahip babaların Z kuşağı çocuklarınınkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05).

Babanın inancı gereği günlük ibadetleri gerçekleştirmesi, çocuklarında Teist Tanrı inanc biçiminin gelişimine katkı sağlıyor.

Z kuşağı gençlerin babalarının inancı gereği günlük ibadet yapma durumlarına göre Deizm, Ateizm ve Agnostisizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Her gün ibadet eden babaların Z kuşağı çocuklarının Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları en düşük değere sahiptir. İbadet etmeyen babaların Z kuşağı çocuklarının Deizm, Agnostisizm

ve Ateizm puan ortalaması en yüksek puana sahiptir. Günlük ibadet yapmayan babaların Z kuşağı çocuklarına ait Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalaması, diğer ibadet yapma durumlarındaki gruplandırmalara ait puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Babanın inancı gereği günlük ibadetleri gerçekleştirmemesi, çocuklarında Deist, Agnostik ve Ateist Tanrı inanç biçiminin gelişimine katkı sağlıyor.

Her gün dini ibadetlerini yapan babaların Z kuşağı çocuklarına ait Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalaması, haftanın bazı günleri dini ibadet yapma sıklığına ve yılın bazı dönemlerinde dini ibadet yapma sıklığına sahip babaların Z kuşağı çocuklarınıninkinden anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$).

Tablo 12. Annenin Dini ve İlahi Kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) Okuma Sıklığı Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Annenin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Okumaz	181	3.73	.73	27.183; $p<.05$	9.627**	A<B; A<C; B>C; B>D; C>D	0.046
	B. Her gün	447	4.08	.48				
	C. Haftanın bazı günleri	869	3.98	.56				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	310	3.76	.69				
Deizm	A. Okumaz	181	2.97	.92	1.901; $p>.05$	24.484**	A>B; A>C; B<C; B<D; C<D	0.056
	B. Her gün	447	2.44	.83				
	C. Haftanın bazı günleri	869	2.62	.80				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	310	2.99	.84				
Agnostisizm	A. Okumaz	181	2.41	.91	3.785; $p<.05$	17.280**	A>B; A>C; B<C; B<D; C<D	0.041
	B. Her gün	447	2.05	.79				
	C. Haftanın bazı günleri	869	2.19	.79				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	310	2.54	.88				
Ateizm	A. Okumaz	181	1.70	.70	18.241; $p<.05$	10.613**	A>B; A>C; B<C; B<D; C<D	0.038
	B. Her gün	447	1.38	.56				
	C. Haftanın bazı günleri	869	1.51	.66				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	310	1.76	.74				

(**): $p<.01$; *: $p<.05$)

Z kuşağı gençlerin annelerinin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına göre Tanrı inanç biçimleri puanlarındaki farklılaşma Anova analizi testi ile sınınanmıştır. Z kuşağı gençlerin Teizm Tanrı İnanç biçimleri puan ortalamaları, annelerinin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F=9,627$, $p>.05$, $\eta^2= 0.046$). Anneleri her gün dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları; diğer kategorilerdeki puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Annelerinin haftanın bazı günlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerin Teizm puan ortalamaları, anneleri dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okumayan ve yılın bazı dönemlerinde okuyan gençlerin puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Anneleri her gün dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuyan gençlerin çocukları daha Teist, hiçbir şekilde okumayanlarıki daha fazla Deist, Agnostik ve Ateist.

Tanrı İnanç biçimleri puan ortalamaları, annelerinin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Anneleri dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okumayan Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, anneleri her gün ve haftanın bazı günleri dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerin puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Anneleri yılın bazı dönemlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm tanrı inanç biçimi puan ortalamaları, anneleri her gün ve haftanın bazı günleri dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Anneleri yılın bazı dönemlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, anneleri haftanın bazı günleri dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Tablo 13. Babanın Dini ve İlahi Kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) Okuma Sıklığı Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Babanın dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Okumaz	582	3.80	.65	15,268; $p<.05$	21,402**	A<B; A<C; A<D; B>D; C>D	0.034
	B. Her gün	225	4.08	.52				
	C. Haftanın bazı günleri	551	4.04	.52				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	449	3.94	.61				
Deizm	A. Okumaz	582	2.85	.85	4,322; $p<.05$	18,732**	A>B; A>C; B<D; C<D	0,030
	B. Her gün	225	2.45	.93				
	C. Haftanın bazı günleri	551	2.54	.80				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	449	2.72	.81				
Agnos-tisizm	A. Okumaz	582	2.42	.87	2,483; $p>.05$	21,164**	A>B; A>C; B<D; C<D	0.034
	B. Her gün	225	1.99	.79				
	C. Haftanın bazı günleri	551	2.11	.80				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	449	2.29	.79				
Ateizm	A. Okumaz	582	1.65	.73	15,318; $p<.05$	11,371**	A>B; A>C; B<C; B<D	0,019
	B. Her gün	225	1.36	.53				
	C. Haftanın bazı günleri	551	1.50	.66				
	D. Yılın bazı dönemlerinde	449	1.55	.64				

(**): $p<.01$; (*): $p<.05$)

Z kuşağı gençlerin babalarının dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına göre Tanrı İnanç biçimleri puanlarındaki farklılaşma Anova analizi testi ile sınımlanmıştır. Z kuşağı gençlerin Teizm Tanrı İnanç biçimleri puan ortalamaları, babalarının dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F=21,402$, $p>.05$, $\eta^2=0.034$). Babaları her gün dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları; babaları yılın

bazı dönemlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip ve hiç okumayan gençlerin puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Babalarının yılın bazı dönemlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerin Teizm puan ortalamaları, babalarının her gün ve haftanın bazı günlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerinkinden anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$). Babaları yılın bazı dönemlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, babaları dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okumayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Babaları haftanın bazı günlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, babaları dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okumayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Babaları her gün dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuyan gençlerin çocukları daha Teist, hiçbir şekilde okumayanlarıki daha fazla Deist, Agnostik ve Ateisttir.

Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm Tanrı İnanç biçimleri puan ortalamaları, babalarının dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Babaları dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okumayan Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, babaları her gün ve haftanın bazı günleri dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerin puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Babaları yılın bazı dönemlerinde dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm Tanrı İnanç biçimi puan ortalamaları, babaları her gün ve haftanın bazı günleri dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Tablo 14. Dini Bayramlar Hariç Dini Günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) Özel Bir Şekilde Kutlama Biçimi Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimi	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Dini metinler-kitaplar okuma	288	3,91	,59	16,187; p<.05	83,412**	A<B;	.085
	B. Dini ibadetler yapma	1315	4,02	,54			A>C;	
	C. Hiçbir şey yapılmaz	204	3,47	,70			B<C	
Deizm	A. Dini metinler-kitaplar okuma	288	2,73	,86	,418; p>.05	57,527**	A>B;	.060
	B. Dini ibadetler yapma	1315	2,57	,82			A<C; B<C	
	C. Hiçbir şey yapılmaz	204	3,23	,80				
Agnostisizm	A. Dini metinler-kitaplar okuma	288	2,23	,85	2,860; p>.05	61,586**	A<C	.064
	B. Dini ibadetler yapma	1315	2,15	,79			B<C	
	C. Hiçbir şey yapılmaz	204	2,82	,87				
Ateizm	A. Dini metinler-kitaplar okuma	288	1,63	,71	30,701; p<.05	82,585**	A>B;	.084
	B. Dini ibadetler yapma	1315	1,44	,60			A<C;	
	C. Hiçbir şey yapılmaz	204	2,05	,80			B<C	

(**): p<.01; *): p<.05)

Z kuşağı gençlerin Tanrı inanç biçimlerinin puan ortalamaları aileleriyle yaşarken Dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama değişkenine göre farklılaşması Anova testi ile sınanmıştır. Z kuşağı gençlerin aileleriyle yaşarken dini bayramlar hariç dini günlere özel bir şekilde kutlama değişkenine göre Teizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (F=83,412, p>.05, $\eta^2= 0.085$). Dini bayramlar hariç dini günlerde ailelerinde dini metinleri okuyan gençlerin Teizm puan ortalaması 3,91, ibadet yapanların puan ortalaması 4,02 ve hiçbir şey yapılmaz olarak cevap verenlerin puan ortalaması 3,47'dir. Bu gibi günlerde ailelerinde dini ibadet yapılan gençlerin Teizm puan ortalaması, ailelerinde dini metinler-kitaplar okunan ve hiçbir şey yapılmaz cevabını veren Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Yine bu günlerde ailelerinde dini metinler-kitaplar okunan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, hiçbir şey yapılmayan gençlerin puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05).

Dini günlerde ailelerinde dini ibadet yapılan gençlerin Teizm puanları daha yüksek, bu günlerde ailelerinde hiçbir şey yapılmayan gençlerin deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanları daha yüksektir.

Z kuşağı gençlerin aileleriyle yaşarken dini bayramlar hariç dini günleri özel bir şekilde kutlama değişkenine göre Deizm (F=57,527, p>.05, $\eta^2= 0.060$), Agnostisizm (F=61,586, p>.05, $\eta^2= 0.064$) ve Ateizm (F=82,585, p>.05, $\eta^2= 0.084$) puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Ailelerinde dini bayramlar hariç dini günlerde hiçbir şey yapılmayan gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, bu günlerde ailelerinde dini metinler-kitaplar okunan ve dini ibadetler yapılan gençlerin puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Yine bu günlerde ailelerinde dini metin ve kitaplar okunan Z kuşağı gençlerin Deizm ve Ateizm puan ortalamaları, dini ibadetler yapılan gençlerden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05).

Tablo 15. Annenin Temel Dini Konularda (Namaz Kılma, Abdest Alma vb.) Bilgilendirme Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki T Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular

Tanrı İnanç Biçimi	Annenin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirmesi	N	\bar{X}	ss	Levene's Testi (F; p)	t	η^2
Teizm	Evet	1631	3,98	,55	62,168;	7,055 **	.047
	Hayır	176	3,55	,80	p<.05		
Deizm	Evet	1631	2,63	,83	2,960;	-7,301**	.029
	Hayır	176	3,11	,89	p>.05		
Agnostisizm	Evet	1631	2,19	,80	11,279;	-5,942**	.026
	Hayır	176	2,64	,97	p<.05		
Ateizm	Evet	1631	1,51	,65	21,620;	- 5,717**	.024
	Hayır	176	1,86	,78	p<.05		

(** : p<.01; * : p<.05)

Annelerinin Z kuşağı gençleri temel dini konularda bilgilendirmesi değişkenine göre Teizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (p<.05). Anneleri tarafından temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirilen Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması 3,98 iken, bilgilendirme yapılmayan gençlerin puan ortalaması 3,55'dir. Aradaki fark istatistiki olarak anlamlıdır (t=7,055; p<.05). Annesi tarafından temel dini konularda bilgilendirilen Z kuşağının Teizm puan ortalaması, annesi tarafından bu konularda bilgilendirme yapılmayan gençlerden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05).

Anneleri tarafından dini konularda bilgilendirilen gençler, Tanrı'ya daha güçlü bir inanç gösterirken, anneleri tarafından dini konularda bilgilendirme almayan gençlerin Tanrı inancı zayıflamakta ya da olmamaktadır.

Anneleri tarafından temel dini konularda bilgilendirme yapılmayan Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, anneleri tarafından dini konularda bilgilendirme yapılmayan Z kuşağı gençlere göre anlamlı bir şekilde daha yüksektir (p<.05).

Tablo 16. Babanın Temel Dini Konularda (Namaz Kılma, Abdest Alma vb.) Bilgilendirme Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki T Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular

Tanrı İnanç Biçimi	Babanın temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirmesi	N	\bar{X}	ss	Levene's Testi (F; p)	t	η^2
Teizm	Evet	1325	4,01	,54	67,128;	7,190**	.035
	Hayır	482	3,76	,70	p<.05		
Deizm	Evet	1325	2,59	,84	,038;	-6,724**	.024
	Hayır	482	2,89	,83	p>.05		
Agnostisizm	Evet	1325	2,16	,81	2,319;	-6,844**	.025
	Hayır	482	2,46	,87	p>.05		
Ateizm	Evet	1325	1,50	,64	21,138;	-4,615**	.013
	Hayır	482	1,67	,72	p<.05		

(** : p<.01; * : p<.05)

Z kuşağı gençlerin babaları tarafından temel dini konularda bilgilendirilmesi değişkenine göre Teizm (t=7,190; p<.01), Deizm (t=-6,724; p<.01), Agnostisizm (t=-6,844; p<.01) ve Ateizm (t=-4,615; p<.01) puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (p<.05). Babaları tarafından temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirilen Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması babaları tarafından bu konularda bilgilendirme yapılmayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Babaları tarafından temel dini konularda bilgilendirme yapılmayan Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, babaları tarafından temel dini konularda bilgilendirme yapılmayan Z kuşağı gençlere göre anlamlı bir şekilde daha yüksektir (p<.05).

Babaları tarafından dini konularda bilgilendirilen gençler, Tanrı'ya daha güçlü bir inanç gösterirken, babaları tarafından dini konularda bilgilendirme almayan gençlerin Tanrı inancı zayıflamakta ya da olmamaktadır.

Tablo 17. Annenin Çocuğu ile Beraber Dini İbadetler (Namaz, Oruç, Dua vb.) Gerçekleştirme Durumu Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki T Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular

Tanrı İnanç Biçimi	Annenin çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	N	\bar{X}	ss	Levene's Testi (F; p)	t	η^2
Teizm	Evet	1447	4,03	,52	96,704;	11,10 **	.094
	Hayır	360	3,58	,74	p<.05		
Deizm	Evet	1447	2,56	,81	3,823;	-11,05 **	.069
	Hayır	360	3,12	,87	p<.05		
Agnostisizm	Evet	1447	2,13	,79	4,997;	-10,63**	.066
	Hayır	360	2,67	,87	p<.05		
Ateizm	Evet	1447	1,46	,62	53,481;	-9,53**	.061
	Hayır	360	1,87	,76	p<.05		

(** : p<.01; * : p<.05)

Anneleriyle dini ibadetler gerçekleştirme durumu değişkenine göre Z kuşağı gençlerin Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları arasındaki farkın önem kontrolü bağımsız t testiyle sınanmıştır. T testi sonuçlarına göre anneleriyle dini ibadetler gerçekleştiren Z Kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, anneleriyle dini ibadetler gerçekleştirilmeyen gençlerin puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir (t=11,108; p<.01).

Annisi ile dini ibadetler (namaz, dua vb.) yapmış gençler daha fazla Teist, yapmamış gençler daha fazla Deist, Agnostik ve Ateisttir.

Anneleriyle dini ibadetler gerçekleştirilmeyen gençlerin Deizm (t=-11,057; p<.01), Agnostisizm (t=-10633; p<.01) ve Ateizm (t=-9,530; p<.01), puan ortalamaları, anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Anneleriyle dini ibadetler gerçekleştirilmeyen Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, anneleriyle dini ibadet gerçekleştiren gençlere göre istatistik olarak anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.01).

Tablo 18. Babanın Çocuğu ile Beraber Dini İbadetler (Namaz, Oruç, Dua vb.) Gerçekleştirme Durumu Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki T Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular

Tanrı İnanç Biçimi	Babanın çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	N	\bar{X}	ss	Levene's Testi (F; p)	t	η^2
Teizm	Evet	1231	4,04	,52	87,384;	9,914**	.062
	Hayır	576	3,73	,68	p<.05		
Deizm	Evet	1231	2,56	,83	,494;	-8,115**	.036
	Hayır	576	2,91	,85	p>.05		
Agnostisizm	Evet	1231	2,12	,79	3,53;	-8,946**	.042
	Hayır	576	2,49	,86	p>.05		
Ateizm	Evet	1231	1,46	,61	65,122;	-7,311**	.033
	Hayır	576	1,72	,74	p<.05		

(** : p<.01; * : p<.05)

Babalariyla dini ibadet yapma durumuna göre Z kuşağının Tanrı İnanç biçimlerine ait Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları arasındaki farklılık bağımsız t testiyle sınanmıştır. Yapılan analizler sonucunda babalariyla dini ibadet gerçekleştiren Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, babalariyla dini ibadet gerçekleştirilmeyen gençlere göre istatistik olarak anlamlı bir şekilde yüksektir (t=9,914; p<.01).

Babası ile dini ibadetler (namaz, dua vb.) yapmış gençler daha fazla Teist, yapmamış gençler daha fazla Deist, Agnostik ve Ateisttir.

Babalariyla dini ibadetler gerçekleştirilmeyen Z kuşağı gençlerin Deizm (t=-8,115; p<.01), Agnostisizm (t=-8,946; p<.01) ve Ateizm (t=-7,311; p<.01) puan ortalamaları, babalariyla dini ibadetler gerçekleştiren gençlere göre anlamlı bir şekilde istatistik olarak yüksektir (p<.01).

Tablo 19. Ailenin Mahremiyet Eğitimi Verme Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki T Testi Karşılaştırmasına İlişkin Bulgular

Tanrı İnanç Biçimi	Ailenin mahremiyet eğitimi verme durumu	N	\bar{X}	ss	Levene's Testi (F; p)	t	η^2
Teizm	Evet	1668	3,97	,56	53,645;	4,722 **	.024
	Hayır	139	3,62	,86	p<.05		
Deizm	Evet	1668	2,66	,84	3,942;	-2,246 *	.003
	Hayır	139	2,84	,93	p>.05		
Agnostisizm	Evet	1668	2,22	,83	,853;	-3,181 **	.006
	Hayır	139	2,45	,85	p>.05		
Ateizm	Evet	1668	1,52	,66	10,817;	-4,043 **	.012
	Hayır	139	1,79	,77	p<.05		

(** : p<.01; * : p<.05)

Ailenin mahremiyet eğitimi verme durumuna göre Z kuşağı gençlerin Tanrı İnanç biçimleri olan Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları arasındaki farkın önem kontrolü bağımsız t testiyle sınanmıştır. Yapılan analizler sonucunda ailesi tarafından mahremiyet eğitimi verilen Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, ailesi tarafından mahremiyet eğitimi verilmeyen Z kuşağı gençlere göre anlamlı bir şekilde yüksektir (t=-4,722; p<.01).

Mahremiyet eğitimi alan gençler almayanlara göre daha fazla Teist, almayan gençler alanlara göre daha fazla Deist, Agnostik ve Ateisttir.

Ailesi tarafından mahremiyet eğitimi verilmeyen Z kuşağı gençlerin Deizm (t=-2,246; p<.05), Agnostisizm (t=-3,181; p<.01), ve Ateizm (t=-4,043; p<.01) puan ortalamaları ailesi tarafından mahremiyet eğitimi verilen Z kuşağı gençlere göre anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.01).

Tablo 20. Ailenin Çocuklarına Ahlaki Davranışları Göstermesi Noktasında Telkinler Verme Sıklığı Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Tanrı İnanç Biçimi	Ailenin çocuklarına ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Bazen	524	3,83	,65	36,617; p<.05	23,721**	A<B; B>C	.026
	B. Her zaman	1252	4,00	,54				
	C. Hiçbir zaman	31	3,50	1,08				
Deizm	A. Bazen	524	2,77	,84	,114; p>.05	6,004**	A>B	.007
	B. Her zaman	1252	2,63	,85				
	C. Hiçbir zaman	31	2,88	,93				
Agnostisizm	A. Bazen	524	2,36	,87	2,426; p>.05	9,410**	A>B	.010
	B. Her zaman	1252	2,18	,81				
	C. Hiçbir zaman	31	2,48	,74				
Ateizm	A. Bazen	524	1,62	,72	13,165; p<.05	5,957**	A>B	.007
	B. Her zaman	1252	1,51	,64				
	C. Hiçbir zaman	31	1,68	,74				

(** : p<.01; * : p<.05)

Ailenin ahlaki davranışları göstermesine yönelik telkinler verme sıklığı ile Z kuşağı gençlerin Tanrı inanç biçimleri olan Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları arasındaki farkın önem kontrolü Anova testiyle gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu analizler sonucunda Z kuşağı gençlerin Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p < .05$). Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda farkın hangi gruplar arasında gerçekleştiği tespit edilmiştir. Ailesinden ahlaki davranışlar göstermesiyle ilgili “her zaman” telkinler alan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, ailesinden ahlaki davranışları göstermeye yönelik “bazen” ve “hiçbir zaman” sıklığında telkinler alan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p < .05$).

Ailelerin çocuklarına verdikleri ahlaki davranışları gösterme ile ilgili telkinleri alan gençlerin Teizm Tanrı inanç puanları artırmaktadır. Bu telkinlerin azalması Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanlarını artırmaktadır.

Ailesinden ahlaki davranışları göstermeye yönelik “bazen” sıklığında telkinler alan Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, ailesinden “her zaman” sıklığında ahlaki davranışları göstermesine yönelik telkinler alan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p < .05$). Gerçekleştirilen diğer ikili karşılaştırmalarda anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p > .05$).

Tablo 21. Ailenin Çocuklarına Gelenekler ve Görgü Kurallarını (Selamlaşma, Yeme İçme Adabı, Akraba Ziyareti vb.) Göstermesi Noktasında Telkinler Verme Sıklığı Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Ailenin çocuklarına gelenekler ve görgü kurallarını göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı		n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A.	Bazen	592	3,89	,60	41,337; p<.05	33,226**	A<B; A>C; B>C	.036
	B.	Her zaman	1168	3,99	,55				
	C.	Hiçbir zaman	47	3,31	1,07				
Deizm	A.	Bazen	592	2,73	,82	,686; p>.05	6,688**	A<C; B<C	.007
	B.	Her zaman	1168	2,63	,85				
	C.	Hiçbir zaman	47	3,03	,95				
Agnostisizm	A.	Bazen	592	2,30	,85	,891; p>.05	9,800**	A>B; A<C; B<C	.011
	B.	Her zaman	1168	2,19	,82				
	C.	Hiçbir zaman	47	2,66	,83				
Ateizm	A.	Bazen	592	1,58	,71	9,465; p<.05	8,367**	A<C; B<C	.009
	B.	Her zaman	1168	1,51	,64				
	C.	Hiçbir zaman	47	1,88	,79				

(** : $p < .01$; * : $p < .05$)

Ailenin gelenek ve görgü kurallarını göstermesine yönelik telkinler verme sıklığına göre Z kuşağı gençlerin Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları arasındaki farkın önem kontrolü Anova testiyle sınanmıştır.

Ailelerin gelenekler ve görgü kurallarını çocuklarına telkin etme sıklığına göre Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları "bazen" için 3,89, "her zaman" için 3,99 ve "hiçbir zaman" için 3,31 olarak hesaplanmıştır. Teizm puan ortalamalarına ait bu farklar istatistiki olarak anlamlıdır ($F=33,226$, $p<.01$, $\eta^2= 0.036$). Ailesinden gelenek ve görgü kurallarını göstermesine yönelik "her zaman" telkinler alan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, "bazen" ve "hiçbir zaman" sıklığında ailesinden gelenek ve görgü kurallarını göstermeye yönelik telkinler olan Z kuşağı gençlerin puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.01$). Ailesinden gelenek ve görgü kurallarını göstermesine yönelik "bazen" telkinler alan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, "hiçbir zaman" sıklığında ailesinden gelenek ve görgü kurallarını göstermeye yönelik telkinler olan Z kuşağı gençlerin puan ortalamasından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.01$).

Ailelerin gelenekler ve görgü kurallarını çocukların göstermesi ile ilgili telkinleri çocuklarının Teizm tanrı inanç puanları artırmaktadır. Bu telkinlerin azalması Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanlarını artırmaktadır.

Z kuşağının ailesinden gelenek ve görgü kurallarını göstermesine yönelik telkinler alma sıklığına göre Deizm puan ortalamaları sırasıyla; "bazen" 2,73, "her zaman" 2,63 ve "hiçbir zaman" 3,03'tür. Ateizm puan ortalamaları ise "bazen" 1,58, "her zaman" 1,51 ve "hiçbir zaman" 1,88 puanına sahiptir. Hem Deizm ve hem de Ateizm puanları arasındaki fark istatistiki olarak anlamlıdır ($p<.05$). Ailesinde "hiçbir zaman" sıklığında gelenek ve görgü kurallarını gösterilmesine yönelik telkinler almayan gençlerin Deizm ve Ateizm puan ortalamaları, "bazen" ve "her zaman" sıklığında telkinler alan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.01$).

Z kuşağının ailesinden gelenek ve görgü kurallarını göstermesine yönelik telkinler alma sıklığına göre Agnostisizmde puan ortalamaları: "bazen" 2,30, "her zaman" 2,19 ve "hiçbir zaman" 2,66'dır. Agnostisizmde puan ortalamalarına ait bu fark istatistiki olarak anlamlıdır ($F=9,800$, $p<.01$, $\eta^2= 0.011$). Ailesinde "hiçbir zaman" sıklığında gelenek ve görgü kurallarının gösterilmesine yönelik telkinler alan gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları, "bazen" ve "her zaman" sıklığında telkinler alan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Yine "bazen" sıklığında gelenek ve görgü kurallarının gösterilmesine yönelik telkinler alan gençlerin Agnostisizm puan ortalamaları, "her zaman" sıklığında telkinler alan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Tablo 22. Anne İçin Etik Değerlerin (Güvenilir, Dürüst, Şeffaf) Önem Düzeyi Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Anne için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Önemsiz	12	2,79	1,16	15,721; p<.05	35,577**	A<C; A<D; B<D; C>B; C<D	.056
	B. Kısmen önemli	76	3,56	,79				
	C. Önemli	604	3,88	,56				
	D. Çok Önemli	1115	4,02	,56				
Deizm	A. Önemsiz	12	2,42	,96	1,771; p>.05	5,983**	B>D; C>D	.010
	B. Kısmen önemli	76	2,97	,78				
	C. Önemli	604	2,74	,82				
	D. Çok Önemli	1115	2,62	,86				
Agnostisizm	A. Önemsiz	12	1,96	,74	,141; p>.05	10,477**	A<B;B>C; B>D;C>D	.017
	B. Kısmen önemli	76	2,64	,84				
	C. Önemli	604	2,31	,85				
	D. Çok Önemli	1115	2,17	,82				
Ateizm	A. Önemsiz	12	1,89	,85	12,096; p<.05	18,978**	B>C;B>D; C>D	.031
	B. Kısmen önemli	76	1,94	,84				
	C. Önemli	604	1,63	,68				
	D. Çok Önemli	1115	1,47	,63				

(** : p<.01; * : p<.05)

Z kuşağı gençlerin annelerinin etik değerleri önemseme düzeylerini algılamalarına göre Tanrı İnanç biçimleri olan Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (p<.05). Farklılaşmanın kaynağını tespit etmek amacıyla yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda Teizm Tanrı İnanç biçiminde, annelerinin etik değerlere “çok önem” verdiğini düşünen Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması diğer kategorilerdeki (önemsiz, kısmen önemli ve önemli) önem düzeylerinin puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Annelerinin etik değerlere “önemli” düzeyde değer verdiğini algılayan Z kuşağı gençlerinin Teizm puan ortalaması, annelerinin etik değerlere “kısmen önemli” ve “önemsiz” düzeyde değer verdiğini algılayan gençlerinkinden istatistiki ve anlamlı şekilde yüksektir (p<.05).

Annelerin etik değerlere çok önem verdiğini düşünen gençleri Teizm puanları, annesi için etik değerlerin çok önemsiz olduğunu düşünen gençlere göre daha yüksektir.

Annelerinin etik değerlere verdiği önem düzeyini “kısmen önemli” olarak algılayan gençlerin Deizm puan ortalamaları, annelerinin etik değerlere “çok önemli” ve “önemli” düzeylerinde değer verdiğini algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde düşüktür (p<.05).

Annelerinin etik değerlere verdiği değeri “kısmen önemli” düzeyde algılayan Z kuşağı gençlerine ait Agnostisizm puan ortalaması, annelerinin etik değerlere verdiği değeri “önemli” ve “çok önemli” düzeylerde değer verdiğini algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yük-

sektir ($p < .05$). Annelerinin etik değerlere verdiği değeri “çok önemli” düzeyde algılayan Z kuşağı gençlerine ait Agnostisizm puan ortalaması, annelerinin etik değerlere verdiği değeri “önemli” ve “kısmen önemli” düzeylerde değer verdiğini algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde düşüktür ($p < .05$).

**Anne için etik değerler önemsiz ol-
maya başladığında çocuklarının deizm,
Agnostisizm ve Ateizm puanları artmak-
tadır.**

Annelerinin etik değerlere verdiği değeri “kısmen önemli” düzeyde algılayan Z kuşağı gençlerine ait Ateizm puan ortalaması, annelerinin etik değerlere verdiği değeri “önemli” ve “çok önemli” düzeylerde değer verdiğini algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p < .05$). Annelerinin etik değerlere verdiği değeri “önemli” düzeyde algılayan Z kuşağı gençlerine ait Ateizm puan ortalaması, annelerinin etik değerlere verdiği değeri “çok önemli” düzeyde algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p < .05$).

Tablo 23. Baba İçin Etik Değerlerin (Güvenilir, Dürüst, Şeffaf) Önem Düzeyi Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Baba için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Önemsiz	27	3,42	1,15	35,061; $p < .05$	29,517**	A<D; B<C; B<D; C<D	.047
	B. Kısmen önemli	108	3,57	,82				
	C. Önemli	612	3,90	,53				
	D. Çok Önemli	1060	4,02	,56				
Deizm	A. Önemsiz	27	2,45	,96	3,289; $p < .05$	5,236**	B>C; B>D	.009
	B. Kısmen önemli	108	2,95	,78				
	C. Önemli	612	2,69	,80				
	D. Çok Önemli	1060	2,64	,88				
Agnostisizm	A. Önemsiz	27	2,32	,89	,426; $p > .05$	4,862**	B>D	.008
	B. Kısmen önemli	108	2,46	,86				
	C. Önemli	612	2,29	,83				
	D. Çok Önemli	1060	2,18	,83				
Ateizm	A. Önemsiz	27	1,75	,89	11,053; $p < .05$	13,814**	B>C; B>D; C>D	.022
	B. Kısmen önemli	108	1,87	,80				
	C. Önemli	612	1,58	,66				
	D. Çok Önemli	1060	1,48	,64				

(** : $p < .01$; * : $p < .05$)

Z kuşağı gençlerin babalarının etik değerleri önemseme düzeylerini algılamalarına göre Tanrı inanç biçimleri olan Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalaması arasındaki farkın önem kontrolü Anova testi ile sınanmıştır. Gerçekleştirilen Anova testine göre babalarının etik değerlere ne düzeyde önem verdiğine yönelik Z kuşağı algılarına göre Tanrı İnanç biçimlerine Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($p < .05$). Farklılaşmanın kaynağını tespit etmek amacıyla yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda Teizm Tanrı inanç biçiminde, babalarının etik değerlere “çok önem” verdiğini düşünen Z kuşağının Teizm puan ortalaması, diğer kategorilerdeki (Önemsiz, Kısmen Önemli ve Önemli)

önem düzeyi puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Yine babalarının etik değerlere “önemli” düzeyinde değer verdiğini algılayan Z kuşağı gençlerinin Teizm puan ortalaması, babalarının etik değerlere “kısmen önemli” olarak değer verdiğini algılayan gençlerinkinden istatistiki ve anlamlı şekilde yüksektir ($p<.05$).

Babasının etik değerlere çok önem verdiğini düşünen gençleri Teizm puanları babası için etik değerlerin çok önemsiz olduğunu düşünen gençlere göre daha yüksektir.

Babalarının etik değerlere verdiği önem düzeyini “kısmen önemli” olarak algılayan gençlerin Deizm puan ortalamaları, babalarının etik değerlere “çok önemli” ve “önemli” düzeylerinde değer verdiğini algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde düşüktür ($p<.05$).

Babalarının etik değerlere verdiği değeri “kısmen önemli” düzeyinde algılayan Z kuşağı gençlerine ait Agnostisizm puan ortalaması, babalarının etik değerlere verdiği değeri “çok önemli” düzeylerinde değer verdiğini algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Babası için etik değerler önemsiz olmaya başladığında çocuklarının Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanları artmaktadır.

Babalarının etik değerlere verdiği değeri “kısmen önemli” düzeyde algılayan Z kuşağı gençlerine ait Ateizm puan ortalaması, babalarının etik değerlere verdiği değeri “önemli” ve “çok önemli” düzeylerde algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$). Yine babalarının etik değerlere verdiği değeri “önemli” düzeyde algılayan Z kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalaması, babalarının etik değerlere verdiği değeri “çok önemli” düzeyde algılayan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir ($p<.05$).

Tablo 24. Aile Türü Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Aile türü	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Anne veya baba vefat etmiş	82	3,86	,69	4,286; p<.05	4,592**	B<C	0.008
	B. Anne-baba ayrı	88	3,78	,61				
	C. Geniş aile	330	3,89	,65				
	D. Çekirdek aile	1307	3,97	,57				
Deizm	A. Anne veya baba vefat etmiş	82	2,83	,83		2,594		0.004
	B. Anne-baba ayrı	88	2,86	,89				
	C. Geniş aile	330	2,64	,89				
	D. Çekirdek aile	1307	2,66	,84				
Agnostisizm	A. Anne veya baba vefat etmiş	82	2,34	,91		1,510		0.003
	B. Anne-baba ayrı	88	2,39	,87				
	C. Geniş aile	330	2,22	,81				
	D. Çekirdek aile	1307	2,23	,83				
Ateizm	A. Anne veya baba vefat etmiş	82	1,58	,72	2,182; p>.05	3,838**	B>D	0.006
	B. Anne-baba ayrı	88	1,75	,71				
	C. Geniş aile	330	1,58	,71				
	D. Çekirdek aile	1307	1,52	,65				

(** : p<.01; * : p<.05)

Z kuşağı gençlerin aile türü değişkenlerine göre tanrı inanç biçimleri puan ortalamaları Anova testi ile incelenmiştir. Yapılan Anova testi sonucunda Z kuşağı gençlerinin aile türü değişkenine göre Teizm ve Ateizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (p<.05). Aile türü değişkenine göre Z kuşağı gençlerin Deizm ve Agnostisizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (p<.05). Teizm ve Ateizm puan ortalamalarında farklılaşmanın kaynağını tespit etmek amacıyla yapılan ikili karşılaştırmalarda şu sonuçlara ulaşılmıştır. Geniş aileye sahip Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalaması, anne babası ayrı olan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Anne babası ayrı olan Z kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamaları, çekirdek aileye mensup Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı şekilde yüksektir (p<.05).

Tablo 25. Ailelerinin Çocuklarına Karşı Tutumunu Tanımlama Biçimi Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Ailelerinin çocuklarına karşı tutumunu tanımlama biçimi		n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A.	Otoriter	563	3,95	,59				
	B.	Demokrat	659	3,96	,57				
	C.	Esnek-Serbest	585	3,92	,63				
Deizm	A.	Otoriter	563	2,69	,85				
	B.	Demokrat	659	2,66	,88				
	C.	Esnek-Serbest	585	2,67	,81				
Agnostisizm	A.	Otoriter	563	2,23	,81				
	B.	Demokrat	659	2,20	,86				
	C.	Esnek-Serbest	585	2,29	,83				
Ateizm	A.	Otoriter	563	1,52	,64				
	B.	Demokrat	659	1,56	,69				
	C.	Esnek-Serbest	585	1,55	,67				

(** : $p < .01$; * : $p < .05$)

Z kuşağı gençlerin ailelerinin onlara karşı Otoriter, Demokrat ve Esnek-serbest tutumlarına göre Tanrı İnanç biçimleri olan Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p > .05$). Teizm inancına sahip Z kuşağı gençlerin ailelerinin tutumu Otoriter ($\bar{X}=3,95$), Demokrat ($\bar{X}=3,96$) ve Esnek-Serbest ($\bar{X}=3,92$) olarak belirlenmiştir. Teizm ortalamaları birbirine yakındır. Deizmde puan ortalamaları sırasıyla Otoriter için 2,69, Demokrat için 2,66 ve Esnek-Serbest için 2,67 olarak hesaplanmıştır. Agnostisizmde ise puan ortalamaları Otoriter için 2,23, Demokrat için 2,20 ve Esnek-Serbest için 2,29 olarak elde edilmiştir. Son olarak Ateizm için ise Otoriter için 1,52, Demokrat için 1,56 ve Esnek-Serbest için 1,55 olarak bulunmuştur. Anova testi sonuçlarına göre, hiçbir inanç biçiminde aile tutumu ile puanlar arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p > .05$).

Ailelerin çocuklarına karşı tutumunun (Otoriter, Demokrat ve Esnek-Serbest) Z kuşağı gençlerin dini inançları üzerinde herhangi bir etkisi yoktur.

Tablo 26. Ailenin Çocuklarına Daha Çok Ne Türde Dini Eğitim Aldırdığı Değişkenine Göre Tanrı İnanç Biçimleri Puanları Arasındaki Karşılaştırmalara İlişkin Bulgular

Değişken	Ailenin çocuklarına daha çok ne türde dini eğitim aldırdığı	n	\bar{X}	ss	Levene's Testi; p	F	Gruplar Arası Fark	η^2
Teizm	A. Dini Eğitim aldırma	225	3,55	,80	28,079; p<.05	47,436**	A<B;A<C; A<D;B<C	.073
	B. Kur'an Kursuna gönderdi.	1224	3,97	,53				
	C. İmam Hatip Okullarına gönderdi.	301	4,13	,55				
	D. Dini vakıf ya da grupların faaliyetlerine gönderdi.	57	3,97	,60				
Deizm	A. Dini Eğitim aldırma	225	3,11	,90	2,26; p>.05	47,127**	A>B;A>C; A>D;B>C	.073
	B. Kur'an Kursuna gönderdi.	1224	2,70	,81				
	C. İmam Hatip Okullarına gönderdi.	301	2,27	,75				
	D. Dini vakıf ya da grupların faaliyetlerine gönderdi.	57	2,50	,93				
Agnostisizm	A. Dini Eğitim aldırma	225	2,69	,95	4,874; p<.05	36,156**	A>B;A>C; A>D;B>C	.057
	B. Kur'an Kursuna gönderdi.	1224	2,22	,79				
	C. İmam Hatip Okullarına gönderdi.	301	1,96	,75				
	D. Dini vakıf ya da grupların faaliyetlerine gönderdi.	57	2,26	,89				
Ateizm	1. Dini Eğitim aldırma	225	1,87	,75	17,237; p<.05	31,178**	A>B;A>C; A>D;B>C; D>C	.049
	2. Kur'an Kursuna gönderdi.	1224	1,54	,65				
	3. İmam Hatip Okullarına gönderdi.	301	1,31	,56				
	4. Dini vakıf ya da grupların faaliyetlerine gönderdi.	57	1,57	,74				

(** : p<.01; * : p<.05)

Z kuşağı gençlerin aileleri tarafından daha çok ne türdedini eğitim aldıklarına yönelik değişkenlere göre Tanrı İnanç biçimi olan Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (p<.01). Farklılaşmanın kaynağı incelendiğinde aileler tarafından dini eğitim aldırılmayan gençlerin Teizm puan ortalamaları, Kur'an Kursu'na gönderilen, İmam Hatip Okullarında dini eğitim aldırılan, dini vakıf ya da grupların faaliyetlerine gönderilerek dini eğitim aldırılan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde düşüktür (p<.05). Aileleri tarafından İmam Hatip okullarında dini eğitim aldırılan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, Kur'an Kursu'nda dini eğitim aldırılan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p<.05). Teizm puanlarına göre diğer ikili karşılaştırmalarda anlamlı bir farklılaşma bulunmamıştır (p>.05).

Dine eğitim aldırarak gençlerin Teizm puanları artırırken, aldırılmamak Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanlarını artırmaktadır.

Aileleri tarafından dini eğitim aldırılmayan Z kuşağı gençlerine ait Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, Kur'an Kursu yoluyla, İmam Hatip okullarında ve dini vakıf ya da grupların faaliyetlerine gönderilerek dini eğitim aldırılan gençlerin puan ortalamalarından anlamlı bir şekilde yüksektir (p.<05). Kur'an Kursu'na gönderilerek dini eğitim aldırılan Z kuşağı gençlerine ait Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, İmam Hatip okullarına gönderilerek dini eğitim aldırılan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p.<05). Aileleri tarafından dini vakıf ya da grupların faaliyetlerine gönderilerek dini eğitimleri aldırılan Z kuşağı gençlerin Ateizm puan ortalamaları, İmam Hatip okullarına gönderilerek dini eğitimleri aldırılan gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir (p.<05).

Teizm inançlarında en fazla puan artışına sebep olan imam hatip okullarında veriler dini eğitimidir.

Tablo 27. Z Kuşağı Gençlerin Teizm Tanrı İnanç Biçimini Etkileyen Değişkenlerin Önem Sıralaması

Değişkenler	Teizm (η^2)
1. Annenin çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.094
2. Annenin politik görüşü	.089
3. Dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimi	.085
4. Babanın inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.080
5. Babanın politik görüşü	.076
6. Annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.074
7. Ailenin çocuklarına daha çok ne türde dini eğitim aldırıldığı	.073
8. Babanın çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.062
9. Anne için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.056
10. Baba için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.047
11. Annenin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.047
12. Annenin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.046
13. Ailenin çocuklarına gelenekler ve görgü kurallarına özen göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.036
14. Babanın temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.035
15. Babanın dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.034
16. Ailenin çocuklarına ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.026
17. Anne eğitim düzeyi	.025
18. Ailenin Mahremiyet Eğitimi verme durumu	.024
19. Cinsiyet	.015
20. Yaşamını sürdürdüğü coğrafi bölge	.014
21. Lise/YGS alanı	.011
22. Aile türü	.008
23. Baba eğitim düzeyi	.003
24. Ailelerin çocuklarına karşı tutumu	0

Araştırma sürecinde 24 tane kategorik değişkenin Z kuşağı gençlerin Teizm Tanrı İnanç biçimlerini ne düzeyde etkilediği ile ilgili ete kare (η^2) değerleri hesaplanmıştır. Tüm bu kategorik değişkenler teizm etkileme düzeyleri en yüksek etkiden en düşük etkiye doğru sıralanmıştır. Z kuşağı gençlerin Teizm Tanrı İnanç biçimini etkileyen ilk sıradaki değişken annelerinin onlarla dini ibadetlere gerçekleştirmeleridir ($\eta^2=.094$). Annenin çocukların algılarına göre sahip olduğu politik görüşü ($\eta^2=.089$), Z kuşağı gençlerin Teizm inançlarını açıklayan ikinci sıradaki değişkendir. Z kuşağı gençlerin Teizm inançlarını açıklayan araştırma kapsamındaki üçüncü değişken aileleriyle dini bayramlar hariç dini günleri kutlama biçimleridir ($\eta^2=.085$). Bunu sırasıyla babalarının inancı gereği dini ibadetler yapma sıklığı ($\eta^2=.080$), Z kuşağı gençlerin babalarının politik görüşlerini algılama biçimi ($\eta^2=.076$), annelerinin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı ($\eta^2=.074$), Z kuşağı gençlerin ailelerinin onlara daha çok ne türde dini eğitim aldırdığı ($\eta^2=.073$), babalarının onlarla dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu ($\eta^2=.062$), anneleri için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi ($\eta^2=.056$), babaları için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyidir ($\eta^2=.047$). Z kuşağı gençlerin Teizm Tanrı İnanç biçimlerini açıklayan araştırma kapsamındaki 24 kategorik değişkenin ilk 10 değişkeni bu şekilde sıralanmıştır.

Araştırma sürecinde 24 tane kategorik değişkenin Z kuşağı gençlerin Teizm inancına etki düzeyini 11. sıradan 16. sıraya kadar etkileyen değişkenler şu şekildedir; Annelerinin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) onları bilgilendirmesi (11. Sıra, $\eta^2=.047$), 12. sırada annelerinin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı ($\eta^2=.046$), 13. sırada ailelerinin onlara gelenekler ve görgü kurallarını göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı ($\eta^2=.036$), 14. sırada babalarının onları temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirmesi ($\eta^2=.035$) ve 15. sırada babalarının dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı ($\eta^2=.034$), 16. sırada ise ailelerinin çocuklarına ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığıdır ($\eta^2=.026$).

Z kuşağı gençlerin Teizm inançlarını etkileyebilecek ve araştırma kapsamında etki değerleri hesaplanarak etki sıralamasına konulan 17. sıradaki değişken Z kuşağı gençlerin annelerinin eğitim düzeyidir ($\eta^2=.025$). 18. sırayı Mahremiyet Eğitimi verme durumu ($\eta^2=.024$) almaktadır. Daha sonra Z kuşağının Teizm inancını etkileyen değişkenler et sırasına göre; cinsiyetleri (19. Sıra, $\eta^2=.015$), yaşamlarını sürdürdüğü coğrafi bölge (20. Sıra, $\eta^2=.014$), üniversiteye giriş puan alanı (21. Sıra, $\eta^2=.011$), aile türü (22. Sıra, $\eta^2=.008$) ve babalarının eğitim düzeyidir (23. Sıra, $\eta^2=.003$). Z kuşağı gençlerin ailelerinin onlara olan tutumunu tanımlama biçiminin Teizm tanrı inançlarını açıklamada bir etkiye sahip olmadığı bulunmuştur.

Tablo 28. Z Kuşağı Gençlerin Deizm Tanrı İnanç Biçimini Etkileyen Değişkenlerin Önem Sıralaması

Değişkenler	Deizm (η^2)
1. Annenin politik görüşü	.073
1. Ailenin çocuklarına daha çok ne türde dini eğitim aldırıldığı	.073
2. Annenin çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.069
3. Annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.063
4. Babanın politik görüşü	.062
5. Dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimi	.060
6. Annenin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.056
7. Babanın çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.036
8. Babanın inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.035
9. Babanın dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.030
10. Annenin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.029
11. Yaşamını sürdürdüğü coğrafi bölge	.027
12. Babanın temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.024
13. Cinsiyet	.015
14. Anne için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.010
15. Baba için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.009
16. Anne eğitim düzeyi	.008
17. Ailenin çocuklarına gelenekler ve görgü kurallarını göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.007
18. Ailenin çocuklarına ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.007
19. Lise/YGS alanı	.004
19. Aile türü	.004
20. Ailenin Mahremiyet Eğitimi verme durumu	.003
21. Baba eğitim düzeyi	.002
22. Ailelerin çocuklarına karşı tutumu	0

Z Kuşağı gençlerin Deizm Tanrı İnanç biçimlerini etkileyebilecek ve araştırma sürecinde belirlenen 24 tane kategorik değişkenin etki değerleri hesaplanmıştır. Bu etki değerleri, en yüksek değerden en düşük değere doğru sıralanmıştır. Z kuşağı gençlerin Deizm Tanrı İnanç biçimini etkileyen ilk sıradaki değişken annelerinin politik görüşüdür($\eta^2=.073$).

Ailelerinin onlara ne türde dini eğitim aldırıldığı ($\eta^2=.073$) Z kuşağı gençlerin Teizm inançlarına açıklayan birinciliği paylaşan değişkendir. Z kuşağı gençlerin Teizm inançlarını açıklayan araştırma kapsamındaki ikinci değişken annelerinin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığıdır ($\eta^2=.069$). Bunu sırasıyla babalarının politik görüşü (4. Sıra, $\eta^2=.062$), ailelerinin dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimi (5. sıra, $\eta^2=.060$), Annelerinin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı (6. sıra, $\eta^2=.056$), babalarının çocuğu ile dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu (7. sıra, $\eta^2=.036$), babalarının inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı (8. sıra,

$\eta^2=.035$), babalarının dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığıdır (9. sıra $\eta^2=.030$).

Z kuşağı gençlerin Deizm Tanrı İnanç biçimlerini açıklayan araştırma kapsamındaki 24 kategorik değişkenden 10. sıradaki değişken; annelerinin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirmesi ($\eta^2=.029$), 11. sırada yaşamlarını sürdürdüğü coğrafi bölge ($\eta^2=.027$), 12. sırada babalarının onları temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirmesi ($\eta^2=.024$), 13. sırada cinsiyetleri ($\eta^2=.015$), 14. sırada annelerinin etik değerlere (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem verme düzeyleri ($\eta^2=.010$) ve 15. sırada babalarının etik değerlere (güvenilir, dürüst, şeffaf) verdiği önem düzeyleridir ($\eta^2=.009$).

Araştırma sürecinde 24 tane kategorik değişkenin Z kuşağı gençlerin Deizm inancına etki düzeyine göre 16. sıradaki değişken, annelerinin eğitim düzeyi ($\eta^2=.008$) ve 17. sırada ailelerinin onlara gelenekler ve görgü kurallarını göstermesi noktasında telkinler verme sıklığıdır ($\eta^2=.007$). Z kuşağı gençlerin Deizm inançlarını etkileyebilecek ve araştırma kapsamında etki değerleri hesaplanarak etki sıralamasına konulan 19. sıradaki değişken Z kuşağı gençlerin üniversiteye giriş puan alanı ($\eta^2=.004$) ve aile türüdür ($\eta^2=.004$). Daha sonra Z kuşağının Deizm inancını etkileyen değişkenler etki sırasına göre; ailelerinin onlara Mahremiyet Eğitimi verme durumları (20. Sıra, $\eta^2=.003$) ve babalarının eğitim düzeyidir (21. Sıra, $\eta^2=.002$). Z kuşağı gençlerin ailelerinin onlara olan tutumunu tanımlama biçiminin Deizm Tanrı inançlarını açıklamada bir etkiye sahip olmadığı bulunmuştur.

Tablo 29. Z Kuşağı Gençlerin Agnostisizm Tanrı İnanç Biçimini Etkileyen Değişkenlerin Önem Sıralaması

Değişkenler	Agnostisizm (η^2)
1. Annenin politik görüşü	.071
2. Annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.068
3. Annenin çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.066
4. Dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimi	.064
5. Ailenin çocuklarına daha çok ne türde dini eğitim aldirdığı	.057
6. Babanın politik görüşü	.054
7. Babanın inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.047
8. Babanın çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.042
9. Annenin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.041
10. Babanın dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.034
11. Annenin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.026
12. Babanın temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.025
13. Anne için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.017
14. Yaşamını sürdürdüğü coğrafi bölge	.014
14. Cinsiyet	.014
15. Anne eğitim düzeyi	.013
16. Ailenin çocuklarına gelenekler ve görgü kurallarına özen göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.011
17. Ailenin çocuklarına ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.010
18. Baba için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.008
19. Ailenin Mahremiyet Eğitimi verme durumu	.006
20. Lise/YGS alanı	.004
21. Aile türü	.003
22. Baba eğitim düzeyi	.002
23. Ailelerin çocuklarına karşı tutumu	0

Araştırma sürecinde 24 tane kategorik değişkenin Z kuşağı gençlerin Agnostisizm inançlarını ne düzeyde etkilediği ile ilgili ete kare (η^2) değerleri hesaplanmıştır. Tüm bu kategorik değişkenler etki değerlere göre sıralanmıştır. Z kuşağı gençlerin Agnostisizm Tanrı İnanç biçimlerini açıklayan ilk sıradaki değişken annelerinin politik görüşüdür ($\eta^2=.071$). Annelerinin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı Agnostisizm inancını açıklayan 2. sıradaki değişkendir ($\eta^2=.068$). Bunu annelerinin çocuğu ile dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu izlemektedir ($\eta^2=.066$).

Ailelerinin dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimi Agnostisizm puanlarını açıklayan 4. sıradaki değişkendir ($\eta^2=.064$). Z kuşağı gençlerin Agnostisizm puanlarını açıklayan 5. sıradaki değişken ailelerinin onlara daha çok ne türde ve nasıl dini eğitim aldırıldığıdır ($\eta^2=.057$). 6. sıradaki değişken, babalarının politik görüşüdür ($\eta^2=.054$). Babalarının inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı ($\eta^2=.047$) gençlerin Agnostisizm puanlarını açıklayan 7. sıradaki değişkendir. Babalarıyla beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu ($\eta^2=.042$) 8. sıradaki değişkendir. Z kuşağının Agnostisizm inançlarını açıklayan 9. sıradaki değişken, annelerinin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığıdır ($\eta^2=.041$). Babalarının dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı ($\eta^2=.034$) gençlerin Agnostisizm inançlarını açıklayan 10. sıradaki değişkendir.

Z kuşağı gençlerin Agnostisizm Tanrı inanç biçimlerini açıklayan araştırma kapsamındaki 24 kategorik değişkenden 11. sıradaki değişken; annelerinin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) onları bilgilendirmesi ($\eta^2=.026$), 12. sırada babalarının temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) onları bilgilendirmesi ($\eta^2=.025$), 13. sırada annelerinin etik değerlere (güvenilir, dürüst, şeffaf) verdiği önem düzeyi ($\eta^2=.017$), 14. sırada hem yaşamını sürdürdüğü coğrafi bölge ($\eta^2=.014$), hem Z kuşağı gençlerin cinsiyetleridir ($\eta^2=.014$). 15. sıra da annelerinin eğitim düzeyidir ($\eta^2=.013$). 16. sıra ailelerinin onlara gelenekler ve görgü kurallarını göstermesi noktasında telkinler verme sıklığıdır ($\eta^2=.011$).

Araştırma sürecinde 24 tane kategorik değişkenin Z kuşağı gençlerin Agnostisizm inancına etki düzeyine göre 17. sıradaki değişken, ailelerinin onlara ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı ($\eta^2=.010$), 18. sırada babalarının etik değerlere (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem verme düzeyi ($\eta^2=.008$). Z kuşağı gençlerin Agnostisizm inançlarını etkileyebilecek ve araştırma kapsamında etki değerleri hesaplanarak etki sıralamasına konulan 19. sıradaki değişken ailelerinin onlara Mahremiyet Eğitimi verme durumudur ($\eta^2=.006$). Daha sonra Z kuşağının Agnostisizm inancını etkileyen değişkenler etki sırasına göre; Z kuşağı gençlerin üniversiteye giriş puan alanı (20. Sıra, $\eta^2=.004$), aile türleri (21. Sıra, $\eta^2=.003$), babalarının eğitim düzeyidir (22. Sıra, $\eta^2=.002$). Z kuşağı gençlerin ailelerinin onlara olan tutumunu tanımlama biçiminin Agnostisizm Tanrı inançlarını açıklamada bir etkiye sahip olmadığı bulunmuştur.

Tablo 30. Z Kuşağı Gençlerin Ateizm Tanrı İnanç Biçimini Etkileyen Değişkenlerin Önem Sıralaması

Değişkenler	Ateizm (η^2)
1. Annenin politik görüşü	.093
2. Dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimi	.084
3. Annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.073
4. Babanın politik görüşü	.069
5. Annenin çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.061
6. Ailenin çocuklarına daha çok ne türde dini eğitim aldırıldığı	.049
7. Babanın inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı	.044
8. Annenin dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.039
9. Babanın çocuğu ile beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu	.033
10. Anne için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.031
11. Anne eğitim düzeyi	.026
12. Annenin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.024
13. Baba için etik değerlerin (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem düzeyi	.022
14. Babanın dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı	.019
15. Cinsiyet	.018
16. Babanın temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirme	.013
17. Lise/YGS alanı	.012
17.Ailenin Mahremiyet Eğitimi verme durumu	.012
18. Yaşamını sürdürdüğü coğrafi bölge	.009
18.Ailenin çocuklarına gelenekler ve görgü kurallarına özen göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.009
19. Ailenin çocuklarına ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığı	.007
20. Aile türü	.006
21. Baba eğitim düzeyi	.004
22. Ailelerin çocuklarına karşı tutumu	0

Araştırma sürecinde Z kuşağı gençlerin Ateizm inançlarını etkileyen 24 tane kategorik değişkeni açıklamaya yönelik ete kare (η^2) değerleri hesaplanmıştır; bunlar en yüksekte en düşüğe sıralanmıştır. Bu sıralamayla Z kuşağı gençlerin Ateizm puanlarında en fazla etkiye sahip olan değişken, annelerin politik görüşüdür ($\eta^2=.093$). Daha sonra Z kuşağı gençlerin ateizm inançlarını etkileyen değişken, ailelerinin dini bayramlar hariç dini günleri (Kandil, Kadir Gecesi vb.) özel bir şekilde kutlama biçimleridir ($\eta^2=.084$). Annelerinin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı Ateizm inançlarını açıklayan 3. sıradaki değişkendir ($\eta^2=.073$). Bunu babalarının politik görüşü izlemektedir ($\eta^2=.069$). Annelerinin onlarla dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu 5. sıradaki değişkendir ($\eta^2=.061$).

Z kuşağı gençlerin Ateizm puanlarını açıklayan 6. sıradaki değişken ailelerinin onlara daha çok ne türde ve nasıl dini eğitim aldırıldığıdır ($\eta^2=.049$). 7. sıradaki değişken, babalarının inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığıdır ($\eta^2=.044$). Annelerinin dini ve ilahi kitapları

(Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı ($\eta^2=.039$) onların Ateizm puanlarını açıklayan 8. sıradaki değişkendir. Babalarıyla beraber dini ibadetler (namaz, oruç, dua vb.) gerçekleştirme durumu ($\eta^2=.033$) 9. sıradaki değişkendir. Z kuşağının Ateizm inançlarını açıklayan onuncu sıradaki değişken, annelerinin etik değerlere (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem verme düzeyidir ($\eta^2=.031$). Annelerinin eğitim düzeyi ($\eta^2=.026$) gençlerin Ateizm inançlarını açıklayan 11. sıradaki değişkendir.

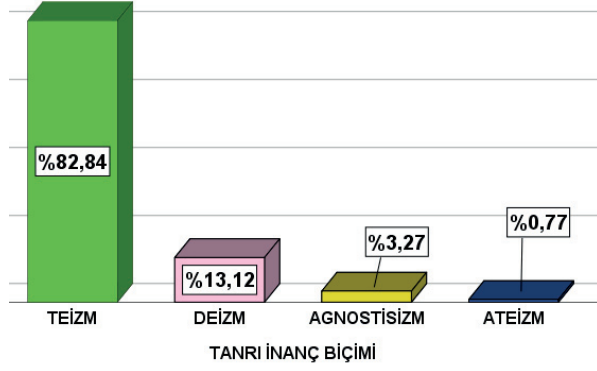
Z kuşağı gençlerin Ateizm Tanrı inanç biçimlerini açıklayan araştırma kapsamındaki 24 kategorik değişkenden 12. sıradaki değişken; annelerinin temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) onları bilgilendirmesi ($\eta^2=.024$), 13. sırada babalarının etik değerlere (güvenilir, dürüst, şeffaf) önem verme düzeyi ($\eta^2=.022$), 14. sırada babalarının dini ve ilahi kitapları (Kur'an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığı ($\eta^2=.019$), 15. sırada cinsiyetleri ($\eta^2=.08$), 16. sırada babalarının temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) onları bilgilendirmesi ($\eta^2=.013$), 17. sırada, hem üniversiteye giriş puan alanı ($\eta^2=.012$) hem ailelerinin onlara Mahremiyet Eğitimi verme durumudur ($\eta^2=.012$). Z kuşağının Ateizm inançlarını etkileyen 18. sıradaki değişkenler hem yaşamlarını sürdürdüğü bölge ($\eta^2=.009$) hem annelerinin onlara gelenekler ve görgü kurallarına özen göstermesi noktasında telkinler verme sıklığıdır ($\eta^2=.009$). 19. sıra ailelerinin onlara ahlaki davranışları göstermesi noktasında telkinler verme sıklığıdır ($\eta^2=.007$). Daha sonra Z kuşağının Ateizm inancını etkileyen değişkenler etki sırasına göre; Z kuşağı gençlerin aile türleri (20. Sıra, $\eta^2=.006$), babalarının eğitim düzeyidir (21. Sıra, $\eta^2=.004$). Z kuşağı gençlerin ailelerinin onlara olan tutumunu tanımlama biçiminin Ateizm Tanrı inançlarını açıklamada bir etkiye sahip olmadığı bulunmuştur.

Z Kuşağı Gençlerin Tanrı İnanç Biçimleri

Bulut, vd., (2023)'ne göre Tanrı İnanç Biçimi Ölçeği geliştirilirken ölçeğin boyutlarından alınan yüksek puan bireyin ilgili inanç biçimine sahip olduğunu göstermektedir. Ölçek geliştiricilerin, ölçek hakkında verdikleri bu bilgiden yola çıkarak araştırma örneklemindeki Z kuşağı gençlerin Tanrı İnanç biçimleri (Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm) puanları hesaplanmıştır. Daha sonra katılımcıların hangi Tanrı İnanç biçiminde yüksek puana sahip olduğu belirlenmiştir. Böylece her bir katılımcının sahip olduğu Tanrı İnanç biçimi ortaya konulmuştur. Sonuçlar tablo 31' de verilmiştir.

Tablo 31. Z Kuşağı Gençlerin Tanrı İnanç Biçimleri

Tanrı İnanç Biçimi	f	%
Teizm	1497	82,8
Deizm	237	13,1
Agnostisizm	59	3,3
Ateizm	14	0,8
Toplam	1807	100



Grafik 1. Z Kuşağı Gençlerin Tanrı İnanç Biçimleri

Araştırma kapsamındaki Z Kuşağı gençlerin %82,8'inin (n=1489) Teizm Tanrı İnanç puanları daha yüksektir. Z kuşağı gençlerin %13,1'inin (n=237) Deizm, %3,3'ünün (n=59) Agnostisizm ve %0,8'inin (n=14) Ateizm Tanrı İnanç puanları daha yüksektir.

BÖLÜM 7

ARAŞTIRMA BİZE NE SÖYLÜYOR?

Bu bölümde çalışma kapsamında yaptığımız araştırma sonuçlarından ne anlayabileceğimizi tartışmaya çalışacağız. Araştırma sonuçları bize ne söylüyor? Bunu nasıl anlamlandırıyoruz? Bu gibi soruların cevaplarını vermeye çalışırken başka araştırma sonuçlarıyla karşılaştırmaları da inceleyeceğiz.

Cinsiyet ve Tanrı İnanç Biçimleri

Gerçekleştirilen araştırmada kadın Z kuşağı genç kadınlar, erkekler göre daha Teisttir. Ama erkek Z kuşağı genç erkekler, kadınlara göre daha fazla Deist, Agnostik ve Ateisttir. Z Kuşağı gençlerin cinsiyetleri, Tanrı inanç biçimlerini etkilemektedir.

Kadın Z Kuşağı'nın daha Teist olması, Türkiye örneğinde dini inançla yapılan bazı araştırma sonuçlarıyla örtüşmemektedir. Yapılan bazı araştırmalarda erkeklerin dini inançlarının kadınlarınkinden daha yüksek olduğu bulunmuştur (Arslan, 2008; Kaya, 1998; Kaya ve Aydın, 2011; Yıldız, 2006). Ancak bazı araştırmalarda da kadınlar, dini inançlara daha fazla bağlılık gösterme eğilimindedir (Miller ve Stark, 2002; Trzebiatowska ve Bruce, 2012). Geleneksel argüman, kadınların besleyici ve itaatkar olarak yetiştirildikleri yönündedir. Bu niteliklerin dini kabul ve bağlılığı daha da güçlendirmesi muhtemeldir (Mol 1985; Suziedalis ve Potvin 1981). Kadınlar sosyalleşirken, itaatkâr ve pasif olmaları telkinlenmektedir ve bu da geleneksel dini kurumların öğretilerine de inanmalarını, itaat etmelerini artırabilir (Chalfant vd., 1994). Dolayısıyla erkekler göre daha fazla Teist inanca sahip olabilirler.

Erkekler ise dini inançlarını daha bireysel ve sorgulayıcı bir temelde ele alma eğilimindedirler (Baker ve Smith, 2009; Pasquale, 2007). Erkeklerin, dini inançları daha sorgulayıcı değerlendirmeleri, Tanrı inancıyla aralarına mesafe koyabilir. Deizm de zaten, genellikle geleneksel dini kurumlardan uzak duran ancak bir yaratıcıya inanan bireylerin tercih ettiği bir inanç sistemi olarak tanımlanır. Erkeklerin bu tutumu, onların, Deist inanca sahip olmalarını artırabilir. Ağilkaya (2008) tarafından yapılan araştırmada kadınlar kendilerini daha çok dindar olarak tanımlarken erkekler Deist bir tutum sergilemiştir. Bu sonuç, bu çalışmada elde edilen bulgularla da örtüşmektedir.

Miller ve Stark (2002), kadınların neden erkeklerden daha dindar olduğu sorusunun cevabını, risk almanın kadınlarda genellikle daha düşük olduğu ve sosyalleşme kalıplarının, kadınların dini topluluklara daha fazla katılımı biçimiyle gerçekleşmesi ile vermiştir. Yeni dini inançlar konusunda erkeklerin daha sorgulayıcı ve eleştirel değerlendirmeleri, erkeklerin dini inançlara daha az bağlı olma eğiliminde olması (Zuckerman, 2009), onları Tanrı inancından uzaklaştırabilir. Hunsberger'e (2010) göre erkeklerin kendilerini Ateist ya da Agnostik olarak tanımlama olasılıkları kadınlardan daha yüksektir. Pew Araştırma Merkezi'nin (2015) anketlerine göre, erkeklerin kendilerini dindar "olmayanlar" (ateistler ve agnostikler de dahil olmak üzere herhangi bir dine bağlı olmayanlar) olarak tanımlama olasılığı, kadınlardan daha yüksektir. Bu bulgular, araştırma sonuçlarıyla örtüşmektedir.

Yaşanılan Coğrafi Bölge ve Tanrı İnanç Biçimleri

Ege Bölgesi'nde yaşayan Z Kuşağının Teizm puanları, birçok bölgeden anlamlı bir şekilde düşükken; Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, birçok bölgeden yüksektir. Araştırmada Tanrı inanç biçiminde, Ege bölgesi açısından anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıştır. İnsanların yaşadığı bölgelerin sosyoekonomik, kültürel ve siyasi yapısı onların Tanrı inanç biçimlerini etkileyebilir.

Ege Bölgesi, antik dönemlerden beri birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Özellikle İyonya, Lidya ve Roma gibi uygarlıklar, bölgenin kültürel mirasını zenginleştirmiştir. Bu medeniyetlerin bıraktığı mimari eserler, sanat ve edebiyat, Ege bölgesinin kültürel kimliğinin önemli bir parçasıdır (Akurgal, 2002). Ege Bölgesi, tarih boyunca göç alan bir bölge olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan gelen göçmenler, bölgenin demografik yapısını ve kültürel çeşitliliğini zenginleştirmiştir (Keyder, 1993). Ege Bölgesi, tarih boyunca farklı kültürlerin buluşma noktası olmuştur. Bu kültürel etkileşim, bölgenin çok katmanlı bir kültürel kimliğe sahip olmasını sağlayabilir. Ege Bölgesi, Türkiye'nin gayri safi yurtiçi hasılasına (GSYH) önemli bir katkı sağlamaktadır. Bölge, tarım, sanayi, turizm ve ticaret sektörlerindeki gelişmişliği ile ülke ekonomisinin lokomotif bölgelerinden biridir. Özellikle İzmir, Türkiye'nin en büyük ekonomik merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir (TÜİK, 2022). Bunlara, bu bölgede eğitim oranlarının yüksekliği ve ülkenin turizm merkezlerinin burada olması da eklenmelidir. Tüm bu faktörler, Ege Bölgesinin, diğer bölgelere göre sosyoekonomik açıdan daha farklı hale gelmesini sağlamaktadır. Genellikle daha gelişmiş sosyoekonomik yapılarla ilişkili olan daha yüksek eğitim seviyeleri, daha düşük dini bağlılık seviyeleriyle ilişkilendirilmiştir. Eğitim, eleştirel düşünmeyi ve şüpheciliği teşvik edebilir; bu da bireylerin geleneksel dini inançları sorgulamasına yol açabilir (Sherkat, 2011). Tüm etkenler bu bölgede Z Kuşağı gençlerin Teist puanlarının düşüklüğü ve Deist, Agnostik ve Ateist puanların yüksekliğini açıklayabilir.

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi ülke geneline göre ekonomik gelişmişlik açısından en geride olan bölgeleridir. Yine bu bölgeler okullaşma oranlarına göre Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ülke ortalamasının altındadır (İlgar, 2023). Din genellikle dezavantajlı bireyler için bir umut ve teselli kaynağı olarak hizmet eder (Putnam ve Campbell, 2012) Bazı bölgelerde kültürel gelenekler ve dini kurumlar günlük yaşam ve sosyal kimlikle derinden iç içe geçerek sosyoekonomik durumdan bağımsız olarak Tanrı inancını güçlendirmektedir (Berger, 2011). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Türkiye'nin gelişmişlik açısından daha geride olan bölgelerde yaşayan ve daha geleneksel yapıya sahip bölgelerinde yaşayan Z kuşağı gençlerin diğer bölgelerle karşılaştırıldığında Teizm puanlarının yüksek olması beklenebilir.

Öğrenim Görülen Bölümün Giriş Puan Türü ve Tanrı İnanç Biçimleri

Sözel ve eşit ağırlık gerektiren puan alanındaki Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları, dil bölümü puan alanındaki Z kuşağı gençlerinkinden yüksektir. Yine sözel bölümde öğrenim gören gençler sayısalda öğrenim gören gençlere göre daha fazla Teist çıkmıştır. Bir diğer ifadeyle, sözel bölümde öğrenim gören gençler, diğer gruplandırmalardaki puan türü gençlerden daha az Ateistler denebilir.

Yapılan araştırmalarda sözel bölümde öğrenim gören gençler; sayısal bölümde öğrenim gören gençlere kıyasla tek bir doğrunun varlığına daha fazla inanmaktadırlar (Eroğlu ve Güven,

2006). Aynı zamanda bu gençlerin, otoritelere daha fazla güvendikleri ve sorgulama olgusunun diğer bölümlere göre çok fazla gelişmediği ifade edilmiştir. Sözel bölümde öğrenim gören gençlerin, bu özelliklerinden dolayı çevreden gelen öğretmenleri çok fazla sorgulamadıkları, bunları doğrudan kabul ettiğini varsayabiliriz. Bu durumun da onlarda Teist inançları daha fazla geliştirdiğini düşünebiliriz.

Tanrı inancında iki düşünme biçimi önemlidir. Bunlar; sezgisel düşünme ve analitik düşünmedir. Sezgisel düşünme, sezme yeteneği ile akıl yürütmeden ya da kanıta dayandırmadan gerçek bilgiye ulaşma sürecidir. Analitik düşünme; bir yapıyı, olguyu veya durumu parçalarına ayırmaya, parçalar arasında ilişkileri belirlemeye, bir yapıya ilişkin bilgilerin geçerliliğini ve güvenirliliğini sınamaya yönelik düşünsel faaliyetlerdir. Shenhav vd. (2012) bireylerin Tanrı'ya olan inancının sezgisel veya analitik düşünme tarzları ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Yine aynı çalışmada ifade edildiği üzere, yapılan deneylerde, sezgisel düşünme eğiliminde olan bireylerin Tanrı'ya daha güçlü inandığı ancak analitik düşünenlerin dini inançlarında azalma olduğu belirlenmiştir. Destekleyen çalışmalarda, dini ve doğaüstü inançların, büyük ölçüde sezgisel düşünme ile ilişkili olduğu ortaya konulmuştur (Gervais ve Norenzayan, 2012; Pennycook vd., 2012). Sözel bölümlerde öğrenim gören gençlerin sezgisel düşünme becerileri daha fazla gelişmiş olabilir. Böylelikle onlar, dolaylı bir şekilde Tanrı inancına daha fazla sahip olmuş olabilirler.

Yapılan deneylerde analitik düşünmeye yönlendiren bilişsel süreçlerin dini inançları azalttığı bulunmuştur (Gervais ve Norenzayan, 2012). Pennycook ve diğerlerine (2012) göre analitik düşünme tarzına sahip bireyler hem dini hem de paranormal inançlara daha az yatkın olmaktadır. Analitik düşünme tarzı, bireylerin, dini inançları sorgulamalarına ve mantıksal analiz yapmalarına yardımcı olmaktadır. Sayısal bölümde okuyan gençlerin analitik düşünme, mantıksal analiz yapma gibi becerilerinin diğer bölümlerde okuyanlara göre daha fazla gelişmiş olması beklenebilir. Bu becerilerin gelişmişliği ise onlarda Tanrı inancını zayıflatmış olabilir.

Anne-Baba Eğitim Düzeyi ve Tanrı İnanç Biçimleri

Babanın eğitim düzeyine göre Z kuşağı gençlerinin Tanrı İnanç biçimleri farklılaşmamaktadır. Annelerinin eğitim düzeyi konusunda ise anneleri ilkökul mezunu olan Z kuşağı gençler, annelerinin eğitim düzeyleri diğer üst kademelerden olan gençlerden daha fazla Teisttirler. Başka bir ifadeyle, lise ve lisans düzeyinde öğrenime sahip annelerin çocukları daha fazla Desit, Agnostik, Ateist çıkmıştır.

Annelerin eğitim düzeyi çocuklarının bilişsel gelişimleriyle çok yakından ilişkilidir. Eğitim düzeyi yüksek anneler, çocuklarına farklı bakış açıları kazandırmaya, eleştirel düşünmelerini geliştirmeye isteklidirler (Davis-Kean, 2005). Annelerin, eğitim düzeyleri arttıkça, çocuklarının gelişimine daha fazla duyarlı oldukları, farklı materyal ve ortamlarla onların girişimlerini destekledikleri görülmektedir (Yumurtacı ve Özbey, 2024). Yine yapılan birçok araştırmada anne-babanın eğitimi arttıkça daha demokratik anne-baba tutumuna sahip oldukları görülmektedir (Smetana vd., 2002; Tuzgöl, 2000; Yıldız ve Erci, 2011). Demokratik anne ve babalar; çocuklarına karşı hoşgörülü, destekleyici, onları deneyim kazanmaları konusunda cesaretlendirici ve bağımsız düşünme ve iş yapma becerilerini geliştirici tutuma sahiptirler. Ailede eğitim arttıkça çocuklarda analitik düşünme becerisi artabilir, daha sorgulayıcı olabilirler. Bu durum onlarda Deizm, Agnostisizm ve Ateizm inançlarının gelişimini artırabilir. Aile eğitim düşüklüğü ise anne-babaların daha otoriter tutuma sahip olmalarını sağlayabilir. Bu durum ise itaat etme kültürünü oluşturabilir. Böylece çocuklarda Teizm yönünde Tanrı inancının gelişimi artabilir.

Anne-baba eğitim düzeyi düştükçe çocuklar daha otoriter bir tutumla karşılaşırlar. Yine anne-baba eğitim düzeyi ile çocukların yaratıcılıkları arasında doğru orantılı ilişki vardır (Arıcı, 2019; Yıldız ve Karaman, 2017). Çocukların yaratıcılığı; eleştirel, sorgulama, analitik düşünme becerisiyle ilişkilidir. Bu beceriler, onların Tanrı inancını sorgulamalarını artırabilir. Tüm bunlar Teizm puanlarını düşürebilir. Bu bulguların, araştırmanın sonuçlarını desteklediği görülmektedir.

Anne-Baba politik görüşü ve Tanrı İnanç Biçimleri

Anne ve babalarının politik görüşlerini Atatürkçü ve Laik olarak niteleyen gençlerin Teizm puanları düşüken; Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanları yüksektir. Ebeveynlerinin politik görüşlerini Dindar ve Muhafazakâr olarak niteleyenlerinkinin ise Teizm puanları yüksekken, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanları düşüktür.

Anne-baba modeli ilk inanç sisteminin oluşmasında oldukça çok önemlidir. Çocuklar ilk inanç sistemlerini, anne babalarını taklit ederek oluşturmaya başlarlar (Clark, 2003). Aslında insanın ilk inanç sisteminin oluşması sosyal öğrenme yoluyla gerçekleşir. Yani çocuk anne ve babasını gözlemleyerek, onları model alarak inanç sistemini yapılandırır. Bu modelin din ve Tanrı hakkındaki görüşleri, dine yönelik olarak onu kabul etmeye veya reddetmeye yönelik tutumları çocuk tarafından taklit edilir (Kılavuz, 2005). Anne-babanın politik görüşleri kapsamındaki açıklamaları, tutumları ve davranışları da çocukları tarafından gözlenebilir. Örneğin **Atatürkçülük** hiçbir dogmaya, hiçbir değişmez hükme bağlanmaksızın, gelişen ve değişen dünyanın ihtiyaçlarını tam manasıyla kavrayabilmek suretiyle Türk milletinin ve devletinin sorunlarına çözüm üretmektir (Özüçetin, 2005). Atatürkçülük, Atatürk'ün şahsiyetinde oluşan kutsiyet aracılığıyla, dünyevileştirilen ve bilime yönlendirilen bir toplum oluşturma sürecidir (Yılmaz, 2022). Atatürkçülük, akıl ve bilim tarafından belirlenmiş gerçeklere dayalı bir yaşam felsefesidir (Kayıran ve Metintaş, 2013). Annesi ve babası Atatürkçü olan bir çocuk, ebeveynlerinin, ideolojilerine yönelik davranışlarından etkilenebilir. Günlük olaylara daha seküler bakan ve her şeyi bilimle açıklamaya çalışan tutumlarından etkilenebilir. Dogma bilgilerin itibar görmediği bir ortam, çocukların Tanrı inanç biçimlerini etkileyebilir. Sonuç olarak anne-babasının politik görüşünü daha çok Atatürkçü olarak niteleyen gençlerin Teizm puanlarının düşük, diğer Tanrı inanç biçim puanlarının ise yüksek olması beklenebilir.

Laiklik; devlet ile din işlerinin ayrılığı ve devletin, din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olmasıdır (TDK, 2025). Laiksizm, toplum ve birey hayatında din kurumlarının ya da dinsel inancın herhangi bir şekilde rol almaması gerektiğini savunan, bunu bir dünya görüşü haline getiren ideolojidir (Erdoğan ve Aybudak, 2022). Bu ideolojiye inanan ve bu ideolojiye savunan kişi de laiktir. Ebeveyni laik olan gençlerin aile ortamında dini pratikler kendine yer bulamayabilir. Tanrı öğretilerinin ve görevlerinin yaşam pratiklerinde çok fazla yansımalarının görülmediği bir aile ortamında büyüyen gençlerin Teizm puanlarının düşük, diğer Tanrı inanç biçim puanlarının ise yüksek olması beklenebilir bir sonuçtur.

Dindarlık, insanın, dini inancını içselleştirmesi ve bunu yaşantısına yansıtmasıdır (Akpinar, 2024). Yani dindarlık, dinin gerektirdiği inanç ve öğretilerin, insan yaşantısına ve çevresine farklı davranış ve şekillerde yansımalarıdır (Kurt, 2009). **Muhafazakârlık**; gelenek, düzen ve otorite değerlerine vurgu yapan ve aileyi ön plana çıkaran, toplumu birbirine organik bağlar ile bağlanmış bir bütün olarak gören dini, iktisadi ve sosyal faaliyetleri de referans kaynağı alan ideolojidir (Sezik, 2012). Muhafazakâr toplumun molekülü birey değil ailedir (Nisbet, 2007). Milliyetçilik, etnisite ya da dil, toprak, tarih, kültürel özellikler gibi kriterler kümesine dayanan

bir görüştür (Hobsbawm, 1995). Ebeveynleri dindar ve muhafazakâr olan gençler, aile yaşantılarında dini öğreti ve görevlerle yapılmış olabilir. Din, bu ailenin yaşam biçiminin tam merkezinde olabilir. Böyle bir aile ortamında anne ve babasını gözlemleyen gençlerde daha fazla Teist; daha az Deist, Agnostik ve Ateist Tanrı inançları gelişebilir.

Milliyetçilik; dil, toprak ve iktisadi yaşam ile kendini kültür ortaklığıyla dışa vuran psikolojik birlikteliğin oluşturduğu topluluk bilincidir (Çiçek ve Taylan, 2023). Milliyetçilik, insanların kendi benzerleriyle bütünleşerek kendilerini güçlü hissetmelerini sağlayan ve aidiyet duygusu hissettikleri bilinç halidir (Seyrekbasan, 2022). **Demokrat;** önceden belirlenmiş kalıplara sığdırılmayan, farklılıkları ve çeşitliliği kucaklayan kişidir. Demokratik birey, toplumla etkileşim halinde olan, iş birliği yaparak sorunları çözen ve bu süreçte hem toplumu şekillendiren hem de toplumdaki şekillenen kişidir (Biesta, 2007). **Sosyalist-komünist** gelenek ise özel mülkiyet kurumunu meşru kabul etmemiş, paylaşmayı öngören, toplumcu, ortak mülkiyete dayalı sermayeyi savunan yaklaşımdır (Acar, 2011). Ebeveynlerinin politik görüşleri Milliyetçi, Demokrat ve Sosyalist-Komünist olan gençlerin evlerinde dinle ilgili rutinler, söylemler ve pratikler çok fazla olmayabilir. Aile ortamının yapısı dinsel motiflerle ilişkili olmayabilir. Dolayısıyla böylesi bir evde büyüyen gençlerin daha az Teist; daha fazla Deist, Agnostik ve Ateist Tanrı inançları gelişebilir.

Anne-babaların Tanrı imgesi ile çocuklarının Tanrı imgesi arasında büyük oranda benzerlik bulunmuştur (Hertel ve Donahue, 1995). Kimi çalışmalar, ebeveynlerin, çocuklar üzerindeki dini etkinin birincil kaynağı olduğunu bulmuştur (Denton, 2012; McMurdie vd., 2013). Bu araştırmalar da dolaylı bir şekilde bu çalışmanın bulgularını desteklemektedir.

Anne-Babanın “ibadetleri yapması”, “dini ve ilahi kitapları okuması”, “dini günleri kutlaması”, “dini bilgilendirme yapması”, “çocuğu ile beraber dini ibadetler gerçekleştirilmesi”, “ailenin mahremiyet eğitimi verme durumu” “ahlaki davranışlarla ilgili telkinler verme” “gelenekler ve görgü kuralları ile ilgili telkinler verme” “etik değerlere önem düzeyi” değişkenleri ve Tanrı İnanç Biçimleri

Araştırma sonuçlarına göre, anneleri ve babaları her gün ve her hafta günlük dini ibadetlerini yapan Z kuşağı gençlerin, Teizm puan ortalamaları yüksektir. Günlük dini ibadetlerini yapmayan annelerin Z kuşağı çocuklarının Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları ise diğer gruplandırmalardan yüksektir. Annenin etki değeri, babanınkine göre daha fazladır.

Araştırmada anneleri ve babaları her gün dini ve ilahi kitapları (Kur’an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip olan Z kuşağı gençlerin Teizm puan ortalamaları; diğer kategorilerdeki puan ortalamalarından yüksekken, diğer Tanrı inanç biçimlerinde (Deizm, Agnostisizm ve Ateizm) düşüktür. Anneleri ve babaları dini ve ilahi kitapları (Kur’an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okumayan Z kuşağı gençlerin ise Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, anneleri her gün ve haftanın bazı günleri dini ve ilahi kitapları (Kur’an-ı Kerim, İncil, Hadis vb.) okuma sıklığına sahip gençlerin puan ortalamasından yüksek bulunmuştur. Annenin etki değeri, babaya göre daha fazladır.

Çalışma bulgularına göre dini günlerde ailelerinde dini ibadet yapılan gençlerin Teizm inancı, diğer kutlama şekillerine sahip gençlere kıyasla daha fazladır. Bu durum, ailede dini ibadet yapılmasının, gençlerin Teist dünya görüşünü daha fazla benimsemesini teşvik edebileceğini göstermektedir. Ayrıca, dini günlerde ailelerinde dini metinler okunan gençlerin Teizm

inançları, hiçbir şey yapılmayan gençlere göre daha fazladır. Bu bulgu, ailede dini metinler okunmasının, gençlerin dini inançlarını etkileyebileceğini ve dini pratiklerin varlığının, gençlerin Teizm inancını artırabileceğini göstermektedir. Dini günlerde ailelerde dini günleri kutlama durumu, Z kuşağının Teizm Tanrı inanç biçimlerini etkileyen araştırma sürecindeki değişkenler arasında üçüncü sıradadır.

Araştırmada dini günlerde ailelerinde hiçbir şey yapılmayan gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm inançlarının; dini günlerde ailelerinde dini metinler okunan ve ibadet yapılan gençlere kıyasla daha fazla olduğu bulunmuştur. Bu durum, ailede dini pratiklerin yokluğunun, gençlerin, bu inançları daha fazla benimsemesini teşvik edebileceğini göstermektedir.

Bu araştırma, anneleri ve babaları tarafından temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirilen Z kuşağı gençlerin, bilgilendirilmeyenlere göre daha fazla Teizm inancına sahip olduğunu göstermektedir. Araştırmaya göre, anneleri ve babaları tarafından temel dini konularda (namaz kılma, abdest alma vb.) bilgilendirilmeyen Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm inançları, bilgilendirilenlere göre daha fazladır. Annenin etki değeri, babaya göre daha fazladır.

Araştırmada annesi ve babasıyla dini ibadetler (namaz, dua vb.) gerçekleştiren Z kuşağı gençlerin Teizm inançlarının, gerçekleştirilmeyenlere göre daha fazla olduğu bulunmuştur. Annesiyle ve babasıyla dini ibadetler gerçekleştirilmeyen Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm inançları ise gerçekleştirilenlere göre daha fazladır.

Bu çalışmada ailesi tarafından mahremiyet eğitimi verilen Z kuşağı gençler, verilmeyen gençlere kıyasla daha fazla Teizm inancına sahiptirler. Bu, mahremiyet eğitimi alan gençlerin Tanrı inancının daha kuvvetli olduğu anlamına gelmektedir. Ailesi tarafından mahremiyet eğitimi verilmeyen Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm inançları ise verilenlere göre daha fazladır.

Araştırmada edinilen verilere göre ailesinden "her zaman" ahlaki davranış telkinleri alan Z kuşağı gençlerin Teizm inançları, "bazen" ve "hiçbir zaman" telkin alanlara göre daha fazladır. Bu, ahlaki değerlerin sürekli olarak vurgulanmasının, gençlerin Tanrı inancını güçlendirdiği anlamına gelmektedir. Ailesinden "bazen" ahlaki davranış telkinleri alan Z kuşağı gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm inançları ise "her zaman" telkin alanlara göre daha fazladır.

Bu çalışma bulgularına göre ailesinden gelenek ve görgü kurallarını göstermesine yönelik "her zaman" telkinler alan Z kuşağı gençlerinin Teizm puan ortalaması daha yüksekken, almayanların Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puanları daha yüksektir. Araştırmada annelerinin ve babalarının etik değerlere "çok önem" verdiğini düşünen Z kuşağı gençlerin inancı, diğer önem düzeylerinden (önemsiz, kısmen önemli, önemli) daha fazla; "önemli" düzeyde değer verdiğini algılayan gençlerin Teizm inancı ise "kısmen önemli" olarak değer verdiğini algılayan gençlerden daha fazladır. Bu sonuç, annelerin etik değerlere verdiği önemin, gençlerin Tanrı inancını güçlendirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Anne ve babalarının etik değerlere daha az önem verdiğini düşünen gençlerin Deizm, Agnostisizm ve Ateizm Tanrı inanç puanları daha yüksektir.

Bu araştırma kapsamında görülmektedir ki anne-babanın, inançları gereği, dini pratikleri ve rol model olma durumları çocuklarının Tanrı inanç biçimlerini farklılaştırabilmektedir.

Heaton ve Goodman'a (1985) göre toplumda dinin rolünü anlamak için aile odaklı dinsel davranışlar ile dini inançlar arasındaki ilişkiyi izlemek çok önemlidir. Belki de hiçbir toplumsal kurum arasında, din ve aile arasındaki bağdan daha güçlü bir bağ yoktur (D'Antonio, 1983; Hargrove, 1979). Birçok çalışmada ebeveynlerin çocuklar üzerindeki dini etkinin birincil kaynağı olduğu bulunmuştur (Bao vd.,1999; Denton, 2012; McMurdie vd., 2013). Parker ve Gaier (1980), ebeveynlerin dini katılım düzeyinin, lise çağındaki çocuklarının dini inançları ve uygulamalarındaki varyansın %60'ından fazlasını açıkladığını bulmuştur. Palkovitz ve diğerlerine (2003) göre ebeveynlerin, çocuklarına, dini kuralları ve öğretileri öğretme, örnek olma ve disiplin yoluyla değerleri ve inançları aktardığı bulgulanmıştır. Bunun ters etkisine dikkat çeken çok az araştırma vardır. Hunsberger'in dinden dönme üzerine yaptığı kapsamlı çalışmalar; ebeveynlerin dini inançları ve katılımının, üniversite öğrencilerinin dini inançları ve katılımının başlıca belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır (Hunsberger, 1983). De Vaus (1983), lise öğrencilerinin inançları üzerinde akran etkisinden önemli ölçüde daha fazla olacak şekilde ebeveyn etkisinin olduğunu bulmuştur. Ebeveynlere duygusal yakınlık, ergenin, ebeveynlerinin dinine uyumunu artırır (Hoge & Keeter, 1976; Hunsberger, 1983). Ozorak (1989) ebeveyn bağlılığı ile çocuklarının dine bağlılığı arasında önemli bir ilişki bulmuştur. Anne ve babalarına daha bağlı olan, onları rol model gören gençlerin dini inançlarının yüksek olması beklenebilir. Yine Ozorak (1989) ebeveynlerin dini bağlılığının, özellikle erken ve orta ergenlik dönemlerinde çocuklarının dini inançlarını ve uygulamalarını şekillendirmede güçlü bir rol oynadığını belirtmiştir. Ailedeki dua gibi uygulamalar, çocukların dindarlığını önemli ölçüde etkilemektedir (Chelladurai vd., 2018; Hatch vd., 2016). Myers (1996) uzun süreli bir çalışmada ebeveyn dindarlığının yetişkin çocukların dini katılımında en önemli faktör olduğunu bulmuştur. Tüm bu araştırmalar gösteriyor ki aile ortamında anne babanın dindarlığı, aile ortamındaki dua, ibadet gibi dini pratikleri, çocuklarına dini ve etik davranışlar kapsamında rol model olması, çocuklarının dini inançlarını etkilemektedir.

Ailelerinin Çocuklarına Karşı Tutumu ve Tanrı İnanç Biçimleri

Z kuşağı gençlerin ailelerinin onlara karşı Otoriter, Demokrat ve Esnek-serbest tutumlarına göre Tanrı inanç biçimleri olan Teizm, Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Björkqvist ve Holm (1986) yaptıkları çalışmada, erkeklerde baba tutumunun dindarlığı güçlendirici bir etkisi olmadığını bulmuştur. McDonald vd. (2005) tarafından yapılan çalışmada katı ve otoriter, soğuk ve manevi desteğin olmadığı bir aile ortamında yetişen gençlerin Tanrıyla ilişkilerini samimiyetten uzak olarak algıladıkları bulunmuştur. Dinç (2007) tarafından gerçekleştirilen araştırmada, anne-baba tutumlarından tutarlı-disiplinli olma ile dini yönelimin duygu boyutu arasında pozitif yönlü ilişki varken, cezalandırıcı anne-baba tutumu ile negatif yönlü bir ilişki vardır. Uysal (2016) anne-baba tutumlarının farklı bir şekilde nitelendirildiği (Duyarlılık, Davranışsal Denetim ve Psikolojik Kontrol) çalışmada dindarlık eğilimi ve ebeveyn tutumları arasında anne-baba duyarlılık tutumu en etkili faktördür. Anne ve babanın psikolojik kontrol tutumu, çocuklarının dindarlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Najam ve Batool (2012) yaptıkları çalışmada ilgisiz anne-baba tutumlarının çocuklarında koruyucu ve şefkatli Tanrı algısını negatif yönde etkilediğini bulmuştur. Bu çalışmanın sonuçları ise bazı araştırma sonuçlarıyla örtüşürken bazılarıyla örtüşmemektedir.

Dini Eğitimi Alma Biçimi ve Tanrı İnanç Biçimleri

Aileleri tarafından dini eğitim aldırılan gençler, aldırılmayanlara göre daha yüksek Teizm inancına sahiptir. İmam hatip okullarında dini eğitim alan gençlerin Teizm puan ortalaması Kur'an kurslarında dini eğitimlerini alanlara göre daha yüksektir.

Dini eğitim almamak Deizm, Agnostisizm ve Ateizm inançlarına yönelimi artırmaktadır. Kur'an kursuna gönderilerek dini eğitimler aldırılan Z kuşağı gençlerine ait Deizm, Agnostisizm ve Ateizm puan ortalamaları, İmam hatip okullarına gönderilerek dini eğitim aldırılan Z kuşağı gençlerinkinden anlamlı bir şekilde yüksektir.

Kurtulan ve Kararımak (2016) yaptıkları çalışmada dini eğitim alan bireylerin dış güdümlü dindarlık eğilimi gösterirken, dini eğitim almayan bireylerin iç güdümlü dindarlık eğilimi gösterdiklerini saptamıştır. Kula (2006) lise öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında İmam hatip lisesi öğrencilerinin diğer lise türlerinde eğitim alan öğrencilere göre daha yüksek dini hayat ortalamasına sahip olduğunu bulmuştur. Aynı çalışmanın sonuçlarına göre dini kurum ve kuruluşlar, gençlerin dindarlıkları ve öznel dindarlık algıları üzerinde son derece etkili olmaktadır. Kimter (2012) araştırmasında din eğitimlerini okullardaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi vasıtasıyla alan öğrencilerin dindarlık düzeyini, din eğitimlerini aile ve yakın çevrelerinden alan öğrenciler ile dini kurum ve kuruluşlardan alan öğrencilerin dindarlık düzeyinden daha düşük bulmuştur. Atalay (2005) ise lise öğrencilerinin dindarlığı ile ilgili yaptığı çalışmada lise düzeyinde okul dışında din eğitimi almış olanların daha dindar olduklarını bulmuştur. Yine bu çalışmada Kur'an kursundan ve aileden alınan din eğitiminin daha etkili olduğunu ifade etmiştir. Ulusal (2019) yaptığı çalışmada öğrencilerin dindarlık düzeylerinin dini eğitim alma durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılaştığını, dini eğitim aldığını belirten öğrencilerin, diğer öğrencilere göre dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğunu saptamıştır. Benzer olarak Zengin (2013) de öğrencilerin dindarlık düzeylerinin, dini eğitim alma durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılaştığını bulmuştur. Öte yandan Spilka vd. (1985), dini okulların, dini bilgilenmenin ötesinde dindarlık üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını savunmaktadır. Destekleyen başka bir çalışmada, Kavas (2013) din eğitiminin dindarlık üzerinde bir etkisi olmadığını bulmuştur. Bu araştırmaların birçoğunun araştırma sonuçlarıyla, bu çalışmanın bulguları örtüşmektedir.

Z Kuşağı Gençlerin Tanrı İnanç Biçimleri

Araştırma kapsamındaki Z Kuşağı gençlerin %82,8'inin Teist İnanç puanları daha yüksektir. Z kuşağı gençlerin %13,1'inin Deist, %3,3'ünün Agnostik ve %0,8'inin Ateist Tanrı İnanç puanları daha yüksektir. Bu bulgular sonucunda Teizm inanç biçimlerine sahip Z kuşağı gençlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Teizmi takip eden inanç biçimleri ise Deizm, Agnostisizm ve Ateizm olarak sıralanmaktadır. Başka bir ifadeyle, Z kuşağı gençlerin çoğu tek Tanrı inancına sahip, önemli bir kısmı ise bir Yaratan olduğuna inanmakla beraber bunun din yoluyla kavranamayacağı inancındadır. Nispeten ufak bir oranla Z kuşağı gençlerin bir kısmı Tanrı varlığının bilinemez olduğu düşüncesinde veya Tanrı varlığı ve düşüncesi fikrini tümünden reddetmektedir.

Zuckerman (2007), dünya nüfusunun yaklaşık %90'ının bir tür Tanrıya inandığını tahmin etmektedir. Teistik inançlara, evrensel olarak, ek özel doğüstü inançların yanı sıra çeşitli dini ritüeller ve uygulamalar da eşlik etmektedir. Genellikle "paranormal" olarak adlandırılan diğer doğüstü inanç türleri de yaygındır. Örneğin, Amerikalıların %40'tan fazlası hayaletlere, ruhsal şifaya ve duyular dışı algıya inanmaktadır (National Science Foundation, 2002). Bu bağlamda Teizm inancına sahip bireylerin Tanrı ve din inancında çeşitli metafizik varsayımların bulunduğu da görülmektedir. Pew Din ve Kamusal Yaşam Forumu'nun (2008) 2007 tarihli bir araştırması, Amerikalıların %92'sinin Tanrı'ya inandığını ve %71'inin bu inancı "kesinlikle" benim-

sedidini ortaya koymuştur. Jones (2022) göre Amerika Bileşik Devleti'nizde 'da Tanrı'ya inanların oranı son on yılda yaklaşık %10 düşmüştür. Bu verilere bakılarak ifade edilebilir ki insanın anlam arayışında Tanrı ve din inancı önemli yer tutmaktadır. Çoğu birey, yaşamı ve yaşamdaki yerini sorgulamak konusunda üst bir varlığa ve o varlıktan gelen buyruklara başvurmaktadır. Z kuşağı gençlerinin büyük bir kısmı için bu durum hala geçerlidir.

Deizme göre Tanrı evreni yaratmış ve yaratılıştan sonra geri çekilmiştir (Byrne, 2021). Garcia (2023) Hristiyan gençliğini ele aldığı çalışmasında genç yetişkinlerin giderek kiliseden ayrıldığını ifade etmektedir. Bu doğrultuda Deizm inanç biçimi, öncesinde Teistik inanca sahip olduğu iddia edilebilecek gençler arasında meşruiyetini göstermektedir. Kardaş'a (2024) göre deizm, özellikle son yıllardaki haber, köşe yazısı ve akademik tartışma gibi kamusal paylaşımlar aracılığıyla toplumun çeşitli kesimleri arasında, dikkat çekici biçimde muhafazakâr ailelerin çocukları arasında yaygın kabul görmeye başlamıştır. Önceleri sıradan halkın pek de bilgi sahibi olmadığı bu kavram, günlük dile de yerleşmeye başlamıştır. Bu bakımdan Z kuşağı gençler arasında bir Tanrı inancı olmakla beraber dinler ve evrenin yaratılıştan sonraki ilahi hükümlerin gerçekliği tartışılır durumdadır. Yapılan çalışmada Teizm inancından sonraki en yüksek orana sahip Deist Z kuşağı gençler, tüm Z kuşağı gençliği nüfusunda önemli bir orandadır.

Zuckerman'a (2007) göre Tanrı inancının yaygınlığına rağmen, tüm insanlar inanmaz ve inananlar güvenlerinde büyük farklılıklar gösterir. Bu araştırmanın sonuçları da bu görüşü desteklemektedir. Yapılan çalışmaya göre Z kuşağı gençler %3,3'ü Agnostik, %0,8'i ise Ateist inanç biçimlerine sahiptir. Ateist/agnostik olma konusunda CIS (2021) verilerine göre Kasım 2009'da 15-29 yaş arası nüfus için herhangi bir dine inanmama veya kayıtsız kalma oranı %30,4 iken bu, Eylül 2014'te %37,7'ye yükselmiştir. 2021 tarihli bir gençlik araştırmasına göre kendilerini Deist olarak tanımlayanların oranı %7,3 iken Ateist veya Agnostik olarak tanımlayanların oranı %4,6'dır (Konrad-Adenauer-Stiftung, 2021). Aslan (2024) göre yapılan araştırmalarda 18- 24 yaş grubunda ateizm, agnostisizm ve deizme karşılık gelen düşünceleri seçen gençlerin oranı %11 olarak tespit edilmiştir.

Ateistlerin deneysel olarak genellikle entelektüel, rasyonel ve şüpheci oldukları bulunmuştur (Caldwell-Harris vd., 2010). Entelektüalizmin, üniversite öğrencileri arasında dini inançlardan uzaklaşma sürecinde önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir (Caplovitz ve Sherrow, 1977). Bu niteliklerle tutarlı olarak, ateistler dini inançları reddetmeleri için çoğunlukla entelektüel, rasyonel ve bilimsel nedenler ileri sürmektedirler (Hunsberger ve Altemeyer, 2006). Yapılan çalışmanın bulgularına göre çocuğun eğitim gördüğü alanın eşit ağırlık/sözel veya sayısal olması ile Tanrı inaniş biçiminin değişmesi entelektüalizm ve ateizm hakkındaki iddiayı desteklemektedir. Benzer olarak farklı kültürel birikimler, ailenin siyasi görüşü, Tanrı inaniş ve analitik düşünme eğilimi de Z kuşağı gençlerin Agnostisizm ve Ateizm inaniş biçimlerini açıklamada önemli etkenlerdir. Dokur vd. (2021) göre 2011 yılında dindarlığı dini emirleri uygulamak ve ritüeller yerine getirmek olarak tanımlayanların oranı %64'iken bu oran 2018 yılında %53'e düşmüştür. Kendini dindar bir birey olarak tanımlama veya dini kendisi ve hayat için önemli bir dayanak olarak görme oranının son 30 yıllık süreçte yaklaşık %65-85 aralığında değişmektedir.

Sonuç itibarıyla Z kuşağının Tanrı inaniş biçimleri, çoğunlukla Teistik inanç biçiminden Deistik ve sonra Agnostik ve Ateist inanç biçimine doğru bir dağılım göstermektedir. Başka bir ifadeyle Z kuşağı gençler arasında bir Tanrı ve din anlayışı yaygın olmakla beraber ivme önce din anlayışının sorgulanması, sonra Tanrı inancının sorgulanması yönündedir. Özellikle eğitim

ve aile faktörü Z kuşağı gençlerin mevcut Tanrı tasavvuru ve dini pratiklerinin varlığı ya da yokluğunda doğrudan veya dolaylı etkilere sahiptir. Bu kuşağın Tanrı düşüncesi ve dine bakışını daha iyi anlayabilmenin yolu aileden getirilen gelenekler, inanışlar, pratikler ve eğitim hayatını gözlemlemekten geçmektedir. Tanrı inancı ve dini pratikler, bireyin yaşamında kısa vadede değişim göstermemektedir. Ancak uzun vadede hem inanç biçimleri hem de bu biçimler doğrultusunda edinilen veya edinilmeyen/terk edilen dini pratikler değişiklik gösterebilmektedir. Bu tip değişimler, bireylerin yaşam yolculuğunun bir parçasıdır. Bu bağlamda bireyin içine doğduğu ortam ve yetişmesini şekillendiren çevre önemli unsurlardır. Bu çalışma neticesinde Z kuşağı gençlerinin Tanrı ve din tasavvurlarının; aile, eğitim, yerel kültür, siyasal iklim gibi yakın veya uzak pek çok sebeple şekillendiği açıkça görülmektedir.

SONUÇ

Z Kuşağı, bilgiye hızlı erişim sağlayan, teknolojiyi etkin kullanan ve iletişim biçimleri açısından son derece zengin, sadece fiziksel çevresi ile değil dünya ile etkileşim halinde olan, sosyal medyayı aktif biçimde kullanan bir nesildir. Bu neslin Tanrı inanç biçimleri üzerine çok yorumlar ve argümanlar geliştirilmiştir. Tanrı, her şeyi yaratan ve yarattıklarını sürdürdürebilen üstün özelliklere sahip varlık olarak tanımlanır. Tanrı İnanç biçimi, insanın Tanrı'yı nasıl algıladığı, hangi özelliklere sahip olduğunu varsaydığı ve bu varlıkla etkileşimlerinin nasıl olması gerektiğine yönelik varsayımlardır. Bu çalışmada Z kuşağı Tanrı inanç biçimlerinin gelişmesinde ailenin nasıl bir etkiye sahip olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada dört tür tanrı inanç biçimleri dikkate alınmıştır. Bunlar; Teistik, Deist, Agnostik ve Ateistik biçimlendirmelerdir. Z kuşağının Tanrı inanç biçimleri, yirmi dört değişken açısından incelenmiştir. Bu yirmi dört değişkenlerin bazıları, onların cinsiyetleri, anne babalarının inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı, anne babanın politik görüşleri, anne babalarının onlara temel dini konularda bilgilendirme yapması, anne babanın onlarla dini ibadetler gerçekleştirme durumu gibidir. Çalışma kapsamında toplanan veriler analiz edilmiş ve Z kuşağının tanrı inanç biçimleri bu değişkenler açısından betimlenmiştir.

Z Kuşağı'nın Tanrı inanç biçimlerini etkileyen Anne tutumu ve davranışlarının büyük etkisi olduğu görülmüştür. Adeta Tanrı İnancının, anne vasıtasıyla gerçekleştiğini varsayabiliriz. Örneğin Z kuşağı gençlerin Teizm Tanrı İnanç biçimini etkileyen ilk iki sıradaki değişken annelerinin onlarla dini ibadetleri gerçekleştirme ve çocukların algılarına göre sahip olduğu politik görüşüdür. Z kuşağı gençlerin Deizm Tanrı İnanç biçimini etkileyen ilk üç sırada yine anne vardır. Bunlar nenenin politik görüşü, annenin onlarla beraber dini ibadetler yapma durumu ve annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığıdır. Aynı durum anne etkisi Agnostizm Tanrı İnanç biçimlerinde de vardır. Z kuşağı gençlerin Tanrı inanç biçimlerini en fazla etkileyen ilk üç değişken, annenin politik görüşü, annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığı ve onlarla dini ibadetler gerçekleştirme durumudur. En son Z kuşağı gençlerin Ateizm Tanrı İnanç biçimini en fazla etkileyen ilk üç değişkenden ikisi anne ile ilişkilidir. Bunlar annenin politik görüşü, annenin inancı gereği günlük dini ibadetleri yapma sıklığıdır.

Araştırmada aile türü, baba eğitim düzeyi gibi değişkenler, Z kuşağının Teist, Deist, Agnostik ve Ateist tanrı inanç biçimlerinde en az etkilemektedir. Z kuşağı gençlerinin ailelerinin onlara karşı tutumlarının Teist, Deist, Agnostik ve Ateist Tanrı İnanç biçimlerini etkilemediği bulunmuştur.

Araştırmada Z Kuşağı gençlerin büyük bir çoğunluğunun Tanrı inancına sahip olduğu bulunmuştur. Bu oran yaklaşık %96 düzeyindedir. Yalnız Tanrı inancına sahip gençlerin yaklaşık %83'ü Teistik bir Tanrı'ya, geriye kalan yaklaşık %13'ü Deistik bir Tanrı'ya inanmaktadır. Z kuşağı gençlerin yaklaşık %4 Agnostik ve Ateisttir.

Bundan sonra, gençlerin Tanrı inanç biçimlerinde dinamik değişimler gerçekleşebileceği varsayılabiliriz. Bu yargıyı, tarihsel bir perspektif ve teknolojik gelişmelere dayandırabiliriz. Özellikle dijital dünya ve onun olanakları bu alanda daha da dinamik değişimler yaşayabileceğimizi öngörebiliriz. Transhümanist hareketler, teknoloji alanındaki değişimler, nörobilim alanındaki gelişmelerin, Tanrı inanç biçimlerini nasıl etkileyeceği belirsizdir. Transhümanizm, insanın biyolojik sınırlarını zorlayarak ölümsüzlüğü aramaktadır. Ölümsüzlük hareketlerinin cen-

net-cehennem gibi kavramlar üzerine kurgulanan Tanrı inanç biçimlerini nasıl etkileyeceği karmaşıktır. Nörobilim insan bilincini nöral temellerle açıklar. Tanrı inancının beyinde oluşturduğu kimyasal değişmelerin betimlenmesi, bu alanı nasıl etkileyeceği heyecan vericidir. Tabiki Yapay Zeka (AI) ve robotik teknolojilerinin gelişmesi, insanların "yaratıcı" rolünü ön plana çıkarabilecektir. Bu rol, insanın kendisini farklı bir şekilde nitelendirmesini sağlayabilir. Bu da tanrı inanç biçimlerinde radikal dönüşümleri gerçekleştirebilir.

Sonuç olarak Tanrı İnanç biçimi insanın anlam arayışı ile bitmek bilmeyen bir süreçtir. Ama şu anda bilenen özellikle Z kuşağı'nın Tanrı inanç biçimini etkileyen en temel değişken, annedir. Bunu "Anne etkisi" "mother effect" olarak adlandırabiliriz. Ya da Tanrı'nın eli.

KAYNAKÇA

- Acar, H. (2006). *İlkokul çocuklarının inanç gelişimi: Psiko-teolojik bir yaklaşım* (Yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Acar, M. (2011). Özgürlük ve medeniyetin temel kurumu: Özel mülkiyet. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 7(27), 39-56.
- Acar, N. V., Yıldırım, İ., & Ergene, T. (1996). Bireylerin dindarlık düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(12).
- Ağca, F. N. (2021). Kant ve ontolojik argüman. *Din ve Felsefe Araştırmaları*, 4(8), 248-265.
- Ağlıkaya, Z. (2008). *İntihar girişiminde bulunanlarda dini tutum ve davranışlar* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akgündüz, B. (2021). Thomas Henry Huxley ve bilimsel agnostisizm. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 327, 39-42.
- Akpınar, İ. (2024). Dindarlık ve suç. *Bilim Armonisi*, 7(1), 5-18.
- Aktaş, B. (2020). İnsan olma imkânı bakımından ahlak ve adalet mefhumlarının incelenmesi. *Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Bilgi Şöleni Tebliğ Metinleri*, 76.
- Akurgal, E. (2002). *Anadolu kültür tarihi* (13. baskı). Ankara: Tübitak.
- Aquinas, S. T. (2014). *The summa theologica: Complete edition*. Catholic Way Publishing.
- Arıcan, M. K. (2004). *Panteizm, ateizm ve panenteizm bağlamında Spinoza'nın Tanrı anlayışı*. İz Yayıncılık.
- Arıcı, S. (2019). *Okul öncesi dönem çocuklarının ebeveynlerinin otantiklik düzeyleri ile çocuklarının yaratıcılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Aristoteles. (1996). *Metafizik* (A. Arslan, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Armstrong, K. (1994). *A history of God: The 4,000-year quest of Judaism, Christianity and Islam*. Ballantine Books.
- Armstrong, K. (2011). *The battle for God: A history of fundamentalism*. Ballantine Books.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ felsefe tarihi 1: Sokrates öncesi Yunan felsefesi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, H. (2008). *Ekonomik kalkınmada dinsel tutum ve davranışların çift yönlü rolü* (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Arvas, F. B. (2018). Kişisel değerler ve dindarlık ilişkisi üzerine bir inceleme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 40-63.
- Aslan, A. (2024). Genç yetişkinlerin din ve dindarlık anlayışları üzerine nitel bir araştırma. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 487-540.

- Assmann, J. (2001). *The search for God in ancient Egypt*. Cornell University Press.
- Atalay, T. (2005). İlköğretim ve liselerde dindarlık. İstanbul: DEM yayınları.
- Audi, R. (2001). *The architecture of reason: The structure and substance of rationality*. Oxford University Press.
- Ay M. (2024). Z kuşağına dini anlatmak. https://www.yenisafak.com/yazarlar/mahmut-ay/z-kusagina-dini-anlatmak-4633888?utm_source=chatgpt.com
- Ay, M. (2005). Tanrı tasavvurlarının politik tasarımlara yansımaları. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 6(2).
- Aydın, A. R. (1995). *Dini inkârın psiko-sosyal nedenleri* (Doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Aydın, M. (1990). *Din felsefesi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Ayten, A. (2012). *Psikoloji ve din (Psikologların din ve Tanrı görüşleri)*. İz Yayıncılık.
- Baggini, J. (2009). *Atheism*. Sterling Publishing Company, Inc.
- Baggini, J. (2016). *Ateísmo*. L&PM Pocket.
- Baker, J. O. ve Smith, B. G. (2009). The nones: Social characteristics of the religiously unaffiliated. *Social Forces*, 87(3), 1251-1263.
- Baker, J. O., & Smith, B. G. (2015). *American secularism: Cultural contours of nonreligious belief systems* (Vol. 3). NYU Press.
- Bakış, M. L. (2010). *Felsefî bir problem olarak ateizm* (Yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84.
- Bao, W., Whitbeck, L. B., Hoyt, D. R., & Conger, R. D. (1999). Perceived parental acceptance as a moderator of religious transmission among adolescent boys and girls. *Journal of Marriage and Family*, 61, 362– 374. <http://dx.doi.org/10.2307/353754>
- Barker, E. (2016). Revision and diversification in new religious movements: An introduction. In *Revisionism and diversification in new religious movements* (pp. 1-14). Routledge.
- Barrow, J. D., & Tipler, F. J. (1986). *The anthropic cosmological principle*. Oxford University Press.
- Batak, K. (2008). Doğal teoloji ve teistik argümanların gücü. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 45-76.
- Bayam, E. G. (2015). *Açık teizm bağlamında Tanrı'nın önbilgisi ve insan hürriyeti* (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baymur, F. (1994). *Genel psikoloji*. İnkılap Yayınları.

- Baynal, F. (2015). Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 206-231.
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. International Universities Press.
- Bedau, M. (1992). Where's the good in teleology?. *Philosophy and Phenomenological Research*, 52(4), 781-806.
- Behe, M. J. (1996). *Darwin's black box: The biochemical challenge to evolution*. Simon and Schuster.
- Berger, P. L. (1967). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. Doubleday.
- Berger, P. L. (2011). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York: Open Road Media.
- Bering, J. (2012). *The belief instinct: The psychology of souls, destiny, and the meaning of life*. WW Norton & Company.
- Biesta, G. (2007). Education and the democratic person: Towards a political conception of democratic education. *Teachers college record*, 109(3), 740-769.
- Bilgili, A. (2021). Yeni ateizm ve eleştirisi. İçinde M. Bulğen & E. Doko (Ed.), *Güncel Kelâm Tartışmaları-I*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bilgioloji. (2025). *Hinduizmde Trimurti: Üçlü Tanrı ne demektir?*. <http://bilgioloji.com/pages/din/dogu/hinduizm/hinduizmde-trimurti-uclu-tanri-ne-demektir/>
- Björkqvist, K, ve Holm, N. G. (1986). Parental influence on religiosity. İçinde: *Annual Meeting of the Society Study On Religion in Washington, DC, November* (pp. 13-16).
- Boyatzis, C. J. (2005). Religious and spiritual development in childhood. İçinde *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (pp. 123-143).
- Boyce, M. (2001). *Zoroastrians: Their religious beliefs and practices*. Psychology Press.
- Boyer, P. (2007). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought*. Basic Books.
- Breen, J., & Teeuwen, M. (2010). *A new history of Shinto*. John Wiley & Sons.
- Brinton, A. (1984). The reasonableness of agnosticism. *Religious Studies*, 20(4), 627-630.
- Broadbent, E., Gougoulis, J., Lui, N., Pota, V., & Simons, J. (2017). Generation Z: Global citizenship survey. *What the World's Young People Think and Feel*, 4, 26-44.
- Bruce, S. (2002). *God is dead: Secularization in the West*.
- Bullivant, S. (2013). Defining atheism. İçinde *The Oxford handbook of atheism* (pp. 11-21).
- Bulut, M. B., Kuşat, A., & Taştan, A. (2023). Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeğinin (TİBO) geliştirilmesi (Geçerlik ve güvenilirlik çalışması). *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 23(1), 101-122. <https://doi.org/10.33420/marife.1179623>
- Burge, R. P. (2022). Gen Z and Religion in 2021. *Religioninpublic. Blog. Last modified*.

- Burkert, W. (1985). *Greek religion*. Harvard University Press.
- Burt, E. A. (1925). *Metaphysical foundations of modern physical science: A historical and critical essay*. Kegan Paul.
- Büyükc, C. (2013). Tanrı inancının rasyonelliği ve kanıt ihtiyacı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (40), 93-120.
- Büyükcztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2013). Bilimsel araştırma yöntemleri. Pegem Akademi.
- Byrne, P. (2014). The deists. İçinde *Early modern philosophy of religion* (pp. 211-222). Routledge.
- Byrne, P. (2021). Deism. İçinde: *The Encyclopedia of Philosophy of Religion*, (Ed. C. Taliaferro and S. Goetz, 1st). New York: Wiley.
- Caldwell-Harris, C. L., Wilson, A. L., LoTempio, E., & Beit-Hallahmi, B. (2011). Exploring the atheist personality: Well-being, awe, and magical thinking in atheists, Buddhists, and Christians. *Mental health, religion & culture*, 14(7), 659-672.
- Caplovitz, D. ve Sherrow, F. (1977). *The religious drop-outs: Apostasy among college students*. Beverly Hills, CA: Sage press.
- Cevizci, A. (2000). *Felsefe sözlüğü*. Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2016). *Felsefenin kısa tarihi*. Say Yayınları.
- Chalfant, H. P., Beckley, R. E., & Palmer, C. E. (1994). *Religion in contemporary society*. Itasca, IL.
- Chelladurai, J. M., Dollahite, D. C., & Marks, L. D. (2018). "The family that prays together . . .": Relational processes associated with regular family prayer. *Journal of Family Psychology*, 32, 849 – 859. <http://dx.doi.org/10.1037/fam0000432>
- CIS (2021). *Religiosidad de la persona entrevistada*. Erişim adresi: <http://www.analisis.cis.es/cisdb.jsp>
- Cilliers, E. J. (2017). The challenge of teaching generation Z. *PEOPLE International Journal of Social Sciences*.
- Cimino, R. P., & Smith, C. (2014). *Atheist awakening: Secular activism and community in America*. Oxford University Press.
- Clarke, D. B. (2003). *The consumer society and the postmodern city*. ABD: Routledge pub.
- Cohen, A. B., Hall, D. E., Koenig, H. G., & Meador, K. G. (2005). Social versus individual motivation: Implications for normative definitions of religious orientation. *Personality and Social Psychology Review*, 9(1), 48-61. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0901_4
- Cohen, J. (1988). The effect size. Statistical power analysis for the behavioral sciences. *Abingdon: Routledge*, 77-83.

- Coşkun, İ. (2011). *Ateizm ve İslam: Kelami açıdan modern çağ ateizminin eleştirisi*. Ankara Okulu Yayınları.
- Craig, W. L. (2008). *Reasonable faith: Christian truth and apologetics*. Crossway.
- Çavuşoğlu, H. (2020). Batı ve İslam düşüncesi bağlamında panteizm anlayışı. *Al-Farabi Journal 7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 1-2 Mayıs 2020, Bursa. *Kongre Tam Metin Kitabı*.
- Çetin, İ. (2002). İman ve inkârın rasyonel değeri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 88-102.
- Çiçek, A. ve Taylan, Ö. (2023). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ve Dicle Üniversitesi öğrencilerinde milliyetçilik algısı üzerine bir saha araştırması. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 418-448.
- D'Holbach, P. H. (2004). *Oeuvres philosophiques 1773-1790*. CODA.
- D'Antonio, W. V. (1983). *Families and religions: conflict and change in modern society; Papers orig. presented at a special seminar*. New York: Sage pub.
- Darwin, C. (2009). *The annotated origin: A facsimile of the first edition of On the Origin of Species*. Harvard University Press.
- Davies, P. (2008). *The Goldilocks enigma: Why is the universe just right for life?*. HMH.
- Davis-Kean, P. E. (2005). The influence of parent education and family income on child achievement: the indirect role of parental expectations and the home environment. *Journal of family psychology*, 19(2), 294.
- Dawkins, R. (2006). *The God delusion*. Bantam Press.
- De Vaus, D. A. (1983). The relative importance of parents and peers for adolescent religious orientation: An Australian study. *Adolescence*, 18(69), 147.
- Dembski, W. A. (1998). *The design inference: Eliminating chance through small probabilities*. Cambridge University Press.
- Deniz, G. (2016). İnanmak. *Eskiyeni*, (32), 193-200.
- Dennett, D. C. (2006). *Breaking the spell: Religion as a natural phenomenon*. Penguin Books.
- Denton, M. L. (2012). Family structure, family disruption, and profiles of adolescent religiosity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 51(1), 42-64.
- Dictionary, O. E. (2023). Translation. 2020 [2020-01-20]. <https://www-oed-com.ezproxy.lb.polyu.edu.hk/view/Entry/204844>.
- Dimock M. (2019) Defining generations: Where Millennials end and Generation Z begins <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/01/17/wheremillennials-end-and-generation-z-begins/>
- Dinç, A. (2007). *Ergenlerde anne-baba tutumları ve dini yönelim* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Doko, E. (2013). Aksiyolojik argüman: Değerlerin ontolojik temellendirmesi Tanrısız mümkün mü? İçinde C. Taslaman & E. Doko (Ed.), *Allah, felsefe ve bilim* (pp. XX-XX). İstanbul Yayınları.
- Doko, E. (2021). Evren kendi kendine ortaya çıkmış olabilir mi?. *Din ve Felsefe Araştırmaları*, 4(7), 59-72.
- Dokur, A. S., Duran, M. E., & Meydan, H. (2021). Türkiye’de dindarlığın görünümü: Dünya Değerler araştırması verileri üzerine boylamsal bir analiz. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21(2), 733-768.
- Dolot, A. (2018). The characteristics of Generation Z. *E-mentor*, 74(2), 44-50.
- Dorman, E. (2021). Tarihsel ve teolojik açıdan deizm ve eleştirisi. *MİSBAH: Çağdaş Din Çalışmaları Dergisi*, 10(18).
- Downey, A. B. (2014). Religious affiliation, education and internet use. *arXiv preprint*, arXiv:1403.5534.
- Draper, P. (2019). Philosophy of religion: A vision for the field. İçinde *Current controversies in philosophy of religion* (pp. 1-7). Routledge.
- Durkheim, E. (1912). *The elementary forms of religious life* (K. Fields, Trans.). Free Press.
- Durkheim, E. (2016). The elementary forms of religious life. İçinde *Social theory re-wired* (pp. 52-67). Routledge.
- Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: The nature of religion* (Vol. 81). Houghton Mifflin Harcourt.
- Ellis, A. (1993). Reflections on rational-emotive therapy. *Journal of consulting and clinical psychology*, 61(2), 199.
- Erdem, H. (2009). *Bazı felsefe problemleri*. Hü-er Yayınları.
- Erdoğan, M. H. ve Aybudak, U. (2022). Dışlayıcı laiklik ve pasif laiklik sarmalında Diyanet İşleri Başkanlığı. *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 13-28.
- Erduran, S., & Jiménez-Aleixandre, M. P. (2008). *Argumentation in science education: Perspectives from classroom-based research*. Springer.
- Erikson, E. (1959). Theory of identity development. İçinde *Identity and the life cycle*. International Universities Press. <http://childdevpsychology.yolasite.com/resources/theory%20of%20identity%20erikson.pdf>
- Eroğlu, S. E. ve Güven, K. (2006). Üniversite öğrencilerinin epistemolojik inançlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 295-312.
- Espósito, J. L. (1998). *The straight path* (pp. 33-56). Oxford University Press.
- Espósito, J. L. (2002). *What everyone needs to know about Islam*. Oxford University Press.
- Espósito, J. L. (2004). *Islam: The straight path* (3rd ed.). Oxford University Press.

- Eşer, H. (2005). *Üniversite öğrencilerinde dini inanç ve benlik saygısı ilişkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Evans, C. S., & Manis, R. Z. (2010). *Philosophy of religion: Thinking about faith*. InterVarsity Press.
- Ferguson, J., Ecklund, E. H., & Rothschild, C. (2021). Navigating religion online: Jewish and Muslim responses to social media. *Religions, 12*(4), 258.
- Finocchiaro, M. A. (2005). *Arguments about arguments: Systematic, critical, and historical essays in logical theory*. Cambridge University Press.
- Flood, G. (1996). *An introduction to Hinduism*. Cambridge University Press.
- Foulquié, P. (1978). *Vocabulaire des sciences sociales*. FeniXX.
- Fowler, J. (1987). *Faith development and pastoral care*. Fortress Press.
- Fowler, J. (1995). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. Harper & Row.
- Fowler, J. (2000). *Becoming adult, becoming Christian: Adult development and Christian faith*. Jossey-Bass.
- Fowler, J. (2001). Faith development theory and the postmodern challenges. *The International Journal for the Psychology of Religion, 11*(3), 159-172.
- Fowler, J. W., & Dell, M. L. (2006). Stages of faith from infancy through adolescence: Reflections on three decades of faith development theory. İçinde *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence* (pp. 34-45). SAGE Publications.
- Fowler, J., & Keen, S. (1985). *Life maps: Conversations on the journey of faith*. Word Books.
- Francis T ve Hoefel F. (2018). 'True Gen': Generation Z and its implications for companies <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packagedgoods/our-insights/true-gen-generation-z-and-its-implications-forcompanies>
- Frankl, V. E. (1985). *Man's search for meaning*. Simon and Schuster.
- Freud, S. (1910). *Leonardo da Vinci and a memory of his childhood*. Barnes & Noble Publishing. (2003 baskısı).
- Freud, S. (1913). *Totem and taboo* (A. Brill, Trans.). Cosimo Classics. (2009 baskısı).
- Freud, S. (2003). *Beyond the pleasure principle*. Penguin UK.
- Froese, P., & Bader, C. (2010). *America's four gods: What we say about God—and what that says about us*. Oxford University Press.
- Fromm, E. (1990). *Umut devrimi* (Ş. Yeğin, Çev.). Payel Yayınları.
- Fromm, E. (1994). *Sahip olmak ya da olmak* (A. Arıtan, Çev.). Arıtan Yayınları.
- Fromm, E. (2017). *Psikanaliz ve din*. Say Yayınları.

- Garcia, F. (2023). Theological reflection in adolescent faith formation: Sociological, psychological, and theological perspectives. *Journal of Youth and Theology*, 22(2), 303-319.
- Gay, P. (1977). *The Enlightenment: An interpretation*. W. W. Norton & Company.
- Gemar, A. (2023). Parental influence and intergenerational transmission of religious belief, attitudes, and practices: recent evidence from the united states.. <https://doi.org/10.20944/preprints202310.1580.v1>
- Gervais, W. M. ve Norenzayan, A. (2012). Analytic thinking promotes religious disbelief. *Science*, 336(6080), 493-496.
- Gibbs, J. C. (2019). *Moral development and reality: Beyond the theories of Kohlberg, Hoffman, and Haidt*. Oxford University Press.
- Glaeser, E. L., & Sacerdote, B. I. (2008). Education and religion. *Journal of Human Capital*, 2(2), 188-215.
- Gottlieb, E. (2012). Dini düşüncenin gelişimi. (C. Osmanoğlu & M. Ulu, Çev.). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(1), 269-289.
- Gökçe, S., & Tekin, İ. (2021). Z Kuşağının Dindarlık Eğilimleri. *Talim*, 5(2), 182-205.
- Graham, J., & Haidt, J. (2010). Beyond beliefs: Religions bind individuals into moral communities. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 140–150. <https://doi.org/10.1177/1088868309353415>
- Grayling, A. C. (2013). *The God argument: The case against religion and for humanism*. A&C Black.
- Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. *Advances in Experimental Social Psychology*, 29, 61–139. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60016-7](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60016-7)
- Guenther, P., Guenther, M., Ringle, C. M., Zaefarian, G., & Cartwright, S. (2023). Improving PLS-SEM use for business marketing research. *Industrial Marketing Management*, 111, 127-142.
- Gusdorf, G. (2000). *İnsan ve Tanrı* (Ö. Zeki, Çev.). Alfa Yayınları.
- Handayani, R. and Lubis, A. S. (2023). Generation z interest of entrepreneurship in padangsidempuan city. *Jurnal Ekobis : Ekonomi Bisnis & Manajemen*, 13(1), 77-88. <https://doi.org/10.37932/j.e.v13i1.486>
- Hargrove, B. (1979). *The sociology of religion*. Arlington Heights: AHM publishing.
- Harris, S. (2005). *The end of faith: Religion, terror, and the future of reason*. W. W. Norton & Company.
- Harrison, P. (2015). Natural theology, deism, and early modern science. İçinde *Science, religion and society: An encyclopedia of history, culture, and controversy* (p. 426).

- Harrison, P. (Ed.). (2010). *The Cambridge companion to science and religion*. Cambridge University Press.
- Hatch, T. G., Marks, L. D., Bitah, E. A., Lawrence, M., Lambert, N. M., Dollahite, D. C., & Hardy, B. P. (2016). The power of prayer in transforming individuals and marital relationships: A qualitative examination of Christian, Jewish, and Muslim families. *Review of Religious Research, 58*, 27–46. <http://dx.doi.org/10.1007/s13644-015-0236-z>
- Heaton, T. B. ve Goodman, K. L. (1985). Religion and family formation. *Review of Religious Research, 343-359*.
- Hertel, B. R. ve Donahue, M. J. (1995). Parental influences on God images among children: Testing Durkheim's metaphoric parallelism. *Journal for the Scientific study of Religion, 186-199*.
- Hick, J. (1988). *God and the universe of faiths: Essays in the philosophy of religion*. Springer.
- Hinojosa, V. J., & Park, J. Z. (2004). Religion and the paradox of racial inequality attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion, 43(2)*, 229-238.
- Hitchens, C. (2008). *God is not great: How religion poisons everything*. McClelland & Stewart.
- Hobsbawm, E. J. (1995). 1780'den günümüze milletler ve milliyetçilik: Program, mit, gerçeklik. (Çev. O. Akınhay). İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Hoffman, L., Knight, S., Boscoe-Huffman, S., & Stewart, S. (2014). Diversity issues and the God image. İçinde *God image handbook for spiritual counseling and psychotherapy* (pp. 257-279). Routledge.
- Hoge, D. R. ve Keeter, L. G. (1976). Determinants of college teachers' religious beliefs and participation. *Journal for the Scientific Study of Religion 15(3)*, 221–35.
- Hornung, E. (1999). *The ancient Egyptian books of the afterlife*. Cornell University Press.
- Horovitz B. (2012). After Gen X, Millennials, what should next generation be? <https://abcnews.go.com/Business/gen-millennialsgeneration/story?id=16275187>
- Hume, D. (1779). *Dialogues concerning natural religion* (2nd ed., R. Popkin, Ed.). Hackett
- Hume, D. (2007). *Dialogues concerning natural religion* (D. Coleman, Ed.). Cambridge University Press.
- Hunsberger, B. E. (1983). Apostasy: A social learning perspective. *Review of religious research, 21-38*.
- Hunsberger, B. E. (2010). *Atheists: A groundbreaking study of America's nonbelievers*. New York: Prometheus books.
- Hunsberger, B. E. ve Altemeyer, B. (2006). *Atheists: A groundbreaking study of America's nonbelievers*. New York: Prometheus books.
- Hyman, G. (2007). Atheism in modern history. İçinde *The Cambridge companion to atheism* (pp. 27-46).

- Ilgar, R. (2023). Türkiye’de eğitimde yaşanan bölgesel farklılıklar. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 9(2), 20-44. DOI:10.47615/issej.1329419
- James, W. (1956). *The will to believe: And other essays in popular philosophy, and human immortality* (Vol. 291). Courier Corporation.
- James, W. (2015). *The varieties of religious experience: A study in human nature*. Xist Publishing.
- Jones, J. M. (2022). Belief in god in US dips to 81%, a new low. URL: <https://news.gallup.com/poll/393737/belief-god-dips-new-low.aspx>.
- Kanaatlı, M. (2021). Temel tartışma konularıyla “Deizm” ve eleştirisi. *MİSBAH: Çağdaş Din Çalışmaları Dergisi*, 10(18).
- Kandemir, S. (2022). *Lise öğrencilerinde ateizm ve deizm eğilimi üzerine bir araştırma (Konya örneği)* (Doktora tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye.
- Kant, I. (1956). *Critique of practical reason* (L. W. Beck, Trans.). Bobbs-Merrill Educational Publishing. (Orijinal eser 1788’de yayımlandı).
- Kardaş, M. Ö. (2024). The ‘ascendance’ of deism in Turkey: Context, drivers and debate. *Southeast European and Black Sea Studies*, 24(3), 595-615.
- Kavas, E. (2013). Demografik değişkenlere göre dini tutum. *Academic Sight/Akademik Bakış*, 38(18).
- Kaya, M. (1998). *Din eğitiminde iletişim ve dini tutum*. Samsun: Etüt yayınları.
- Kaya, M. ve Aydın, C. (2011). Üniversite öğrencilerinin dini inanç ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30(30), 15-42.
- Kayıklık, H. (2005). Psikolojik açıdan inanç, iman ve şüphe. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 133-155.
- Kayıran, M. ve Metintaş, M. K. (2013). Atatürkçü düşünce sistemi: Atatürkçülük (Kemalizm). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 51, 579-615.
- Keegan H. (2019). Greta Thunberg’s story: the girl who woke up the World <https://www.stylelist.co.uk/people/profile-greta-thunberg-school-strikeclimate-change-global-warming-activist-time/336784>
- Kenny, A. (1992). *What is faith? Essays in the philosophy of religion*. Oxford University Press.
- Kertamukti, R. (2022). Instagram religious moderation dialogue space for generation Z. *Nyimak: Journal of Communication*, 6(2), 229. <https://doi.org/10.31000/nyimak.v6i2.6670>
- Keyder, Ç. (1993). *Dünya ekonomisi içinde Türkiye (1923-1929)*. (2. Baskı). İstanbul: Tarih.
- Kılavuz, A. M. (2005). Anne baba örnek davranışlarının çocukların ve ergenlerin dini kişiliğinin oluşumuna etkileri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14(2), 41-58.

- Kılıç, C. (2009). Plotinus'ta sudûrla inen ve aşkla yükselen çift kutuplu hakikat anlayışı. *Kelam Araştırmaları*, 7(1).
- Kılıç, R., & Reçber, M. S. (2014). Din felsefesi el kitabı: *Din ve ahlâk ilişkisi* (ss. 343-364). Grafiker Yayınları.
- Kimter, N. (2012). Ergenlerde benlik saygısı ve öznel dindarlık algısının bazı değişkenler açısından incelenmesi/The self-esteem of adolescents and the perception of subjective religiosity in terms of certain variables. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17).
- Koç, G. (2022). Lise öğrencilerinin deizm algısı: İstanbul Başakşehir örneği. *Edebiyat Dilbilim Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 77-96.
- Kohlberg, L. (1981). *The philosophy of moral development: Moral stages and the idea of justice*. Harper & Row.
- Konrad-Adenauer-Stiftung Derneği (2021). Türkiye gençlik araştırması 2021. Retrieved from: https://www.kas.de/documents/283907/16886777/T%C3%BCrkiye+Gen%C3%A7lik+Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1+2021_T%C3%BCrkce.pdf/fd08cee1-8d75-02bb-13cb-2bb341b8897d?version=1.6&t=1655118080391
- Korlaelçi, M. (2007). Ateizm ve çeşitleri. *Felsefe Dünyası*, (46), 12-44.
- Kramer, S. N. (2010). *The Sumerians: Their history, culture, and character*. University of Chicago Press.
- Kuhn, D. (2014). Theory of mind, metacognition, and reasoning: A life-span perspective. İçinde *Children's reasoning and the mind* (pp. 301-326). Psychology Press.
- Kula, M. N. (2006). Gençlik Döneminde Kimlik ve Din. İçinde: *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* (Ed.: H. Hökelekli). (2.baskı). İstanbul: DEM yay.
- Kurt, A. (2009). Dindarlığı etkileyen faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1-26.
- Kurtulan, M. H. ve Kararımak, Ö. (2016). Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Spiritual Psychology and Counseling*, 1-2.
- Lange, F. A. (1998). *Materyalizmin tarihi ve günümüzdeki anlamının eleştirisi* (A. Arslan, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer Publishing Company.
- Le Poidevin, R. (2000). *Ateizm*. Ayrıntı Yayınları.
- Le Poidevin, R. (2010). *Agnosticism: A very short introduction* (Vol. 250). Oxford University Press.
- Legenhausen, G. (1986). Is God a person?. *Religious Studies*, 22(3-4), 307-323.

- Levine, M. P. (2002). *Pantheism: A non-theistic concept of deity*. Routledge.
- Lindow, J. (2002). *Norse mythology: A guide to gods, heroes, rituals, and beliefs*. Oxford University Press.
- MacCulloch, D. (2010). *A history of Christianity: The first three thousand years*. Penguin UK.
- MacIntyre, A. (2007). *After virtue: A study in moral theory*. University of Notre Dame Press.
- Mackie, J. L. (1955). Evil and omnipotence. *Mind*, 64(254), 200-212.
- Martin, M. (1990). *Atheism: A philosophical justification*. Temple University Press.
- Marx, K. (1890). *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie* (Vol. 1). Verlag von Otto Meissner.
- Marx, K. (1970). *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'*. Cambridge University Press.
- McCabe, J. (1950). *A rationalist encyclopaedia: A book of reference on religion, philosophy, ethics, and science*.
- McClure, P. K. (2017). Tinkering with technology and religion in the digital age: The effects of internet use on religious belief, behavior, and belonging. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 56(3), 481-497.
- McDonald, A., Beck, R., Allison, S., & Norsworthy, L. (2005). Attachment to God and parents: Testing the correspondence vs. compensation hypotheses. *Journal of Psychology & Christianity*, 24(1).
- McGrath, A. E. (2005). *The twilight of atheism: The rise and fall of disbelief in the modern world*. Random House.
- McGrath, A. E. (2011). *Christian theology: An introduction*. John Wiley & Sons.
- McMurdie, C. A., Dollahite, D. C., & Hardy, S. A. (2013). Adolescent and parent perceptions of the influence of religious belief and practice. *Journal of Psychology and Christianity*, 32, 192-205.
- Mehmedoğlu, A. U. (2013). İnanç psikolojisine giriş. *İstanbul: Çamlıca Yayınları*
- Meister, C. V. (Ed.). (2010). *The Oxford handbook of religious diversity*. Oxford University Press.
- Melton, J. G. (2015). *Protestant faith in America*. Infobase Learning.
- Miller S. (2019). The young are regarded as the most tolerant generation. That's why results of this LGBTQ survey are 'alarming' <https://www.usatoday.com/story/news/nation/2019/06/24/lgbtqacceptance-millennials-decline-glaad-survey/1503758001/>
- Miller, A. S., & Stark, R. (2002). Gender and religiousness: Can socialization explanations be saved? *American Journal of Sociology*, 107(6), 1399-1423.
- Mol, H. (1985). *The faith of Australians*. Avustralya: Allen & Unwin.
- Myers, S. M. (1996). An interactive model of religiosity inheritance: The importance of family context. *American Sociological Review*, 61, 858-866. <http://dx.doi.org/10.2307/2096457>

- Nadler, S. (2018). *Spinoza: A life*. Cambridge University Press.
- Nagel, T. (2012). *Mind and cosmos: Why the materialist neo-Darwinian conception of nature is almost certainly false*. Oxford University Press.
- Najam, N. ve Batool, S. (2012). Relationship between Perceived Parenting Style, Perceived Parental Acceptance-Rejection (PAR) and Perception of God among Young Adults. *Journal of Behavioural Sciences*, 22(1).
- Natarajan, A., Zlitni, S., Brooks, E. F., Vance, S. E., Dahlen, A., Hedlin, H., ... & Bhatt, A. S. (2022). Gastrointestinal symptoms and fecal shedding of SARS-CoV-2 RNA suggest prolonged gastrointestinal infection. *Med*, 3(6), 371-387.
- National Science Foundation (2002). *Science and engineering: Indicators 2002. Science and technology: Public attitudes and public understanding. Science fiction and pseudoscience*. Erişim adresi: <http://www.nsf.gov/sbe/srs/seind02/c7/c7s5.htm>
- Neukrug, E. (2012). *The world of the counselor: An introduction to the counseling profession* (4. basım). Brooks/Cole.
- Nietzsche, F. (1974). *The gay science* (W. Kaufmann, Trans.). Vintage.
- Nisbet, R, A. (2007). *Muhafazakârlık-düş ve gerçek*. Ankara: Kadim yayınları.
- Norenzayan, A. (2013). *Big gods: How religion transformed cooperation and conflict*. Princeton University Press.
- Norenzayan, A., & Hansen, I. G. (2006). Belief in supernatural agents in the face of death. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(2), 174-187. <https://doi.org/10.1177/0146167205280251>
- Norris, P., & Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.
- Nucci, L., & Turiel, E. (2009). Capturing the complexity of moral development and education. *Mind, Brain, and Education*, 3(3), 151-159.
- Osmanoğlu, C. (2014). Din eğitiminin gelişimsel temeli olarak inanç. *Bilimname*, 27(2), 177-206.
- Ozorak, E. W. (1989). Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 448-463.
- Özcan, Z. (1999). Özel sözlük: Agnostisizm. In F. Ferré, *Din dilinin anlamı: Modern mantık ve iman* (Z. Özcan, Çev.). Alfa Yayınları.
- Özdemir, M. (2003). Kelamcılarının din anlayışına eleştirel bir yaklaşım. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Öztürk, Y. N. (2015). *Tanrıdan başka insanüstü tanımayan inanç: Deizm*. Yeni Boyut Yayınları.
- Özüçetin, Y. (2005). Atatürkçü düşünce sistemi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 59-65.

- Paley, J. (2024). *Constructivism and the metaphysics of qualitative research*. Taylor & Francis.
- Paley, W. (1829). *Natural theology: Or, evidences of the existence and attributes of the deity, collected from the appearances of nature*. Lincoln and Edmands.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press.
- Pargament, K. I. (2001). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press.
- Parker K., Graf N., ve Gielnik R. (2019). Generation Z Looks a Lot Like Millennials on Key Social and Political Issues <https://www.pewresearch.org/socialtrends/2019/01/17/generation-z-looks-a-lot-like-millennials-on-keysocial-and-political-issues/>
- Parker, K., & Igielnik, R. (2020). On the cusp of adulthood and facing an uncertain future: What we know about Gen Z so far. *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org>
- Parker, M. ve Gaier, E. L. (1980). Religion, religious beliefs, and religious practices among conservative Jewish adolescents. *Adolescence*, 15(58), 361.
- Parker, S. (2006). Measuring faith development. *Journal of Psychology and Theology*, 34(4), 337-348.
- Pascal, B. (1660). *Pensées* (trans: Trotter, W. F.). New York: Collier & Son, 1910.
- Pasquale, F. L. (2007). The nonreligious in the American Northwest. İçinde: *The Cambridge Companion to Atheism* (pp. 269-288). ABD: Cambridge University Press.
- Patterson, J. (2021). *Religion, enlightenment and empire*. Cambridge University Press.
- Pay, M. (2018). *Tasarım ve Tanrı*. Şule Yayınları.
- Pazarlı, O. (1972). *Din psikolojisi*. Remzi Kitapevi.
- Pennycook, G., Cheyne, J. A., Seli, P., Koehler, D. J., & Fugelsang, J. A. (2012). Analytic cognitive style predicts religious and paranormal belief. *Cognition*, 123(3), 335-346.
- Pettitt, P. (2010). *The Palaeolithic origins of human burial*. Routledge.
- Pew Forum on Religion & Public Life. (2008). *U.S. Religious Landscape Survey: Religious beliefs and practices. Diverse and politically relevant*. Washington, DC: Author.
- Pew Research Center. (2015). *The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050*. Erişim adresi: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>
- Pew Research Center. (2019). *In U.S., decline of Christianity continues at rapid pace*. <https://www.pewresearch.org>
- Pew Research Center. (2019). Religion and the Public Square: Attitudes of Gen Z. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org>

- Pew Research Center. (2020). "Religion in America: U.S. Religious Data, Demographics and Statistics." <https://www.pewresearch.org>
- Piaget, J. (2013). *The construction of reality in the child*. Routledge.
- Piетtre, R. K. (2005). Paul and the Athens Epicureans: Between polytheisms, atheisms and monotheisms. *Diogenes*, 52(1), 47-60.
- Plantinga, A. (1980). *Does God have a nature?* The Aquinas Lecture. Marquette University Press.
- Plantinga, A. (1999). *Warranted Christian belief*. Oxford University Press.
- Plantinga, A. (2010). Agnosticism. İnde J. Dancy, E. Sosa, & M. Steup (Ed.), *A companion to epistemology: Blackwell companions to philosophy* (p. 223). Blackwell Publishing.
- Platon. (2012). *Devlet* (S. Eyüboğlu & M. A. Cimboz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pojman, L. J. (2008). *Philosophy of religion*. Waveland Press.
- Polat, S. (2021). Klasik ve açık teizm bağlamında Tanrı'nın bilgisi ve insanın özgürlüğü. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, (16), 286-307.
- Popkin, R. (1979). *The history of scepticism from Erasmus to Spinoza*. University of California Press.
- Putnam, R. D. ve Campbell, D. E. (2012). *American grace: How religion divides and unites us*. ABD: Simon and Schuster.
- Putnam, R. D., & Campbell, D. E. (2010). *American grace: How religion divides and unites us*. Simon & Schuster.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., & Greenberg, J. (2003). *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. American Psychological Association.
- Reppert, V. (2009). The argument from reason. İnde *The Blackwell companion to natural theology* (pp. 344-390).
- Rowe, W. L. (1998). Agnosticism. İnde E. Craig (Ed.), *Routledge encyclopedia of philosophy*. Taylor & Francis.
- Royle, E. (1971). *Radical politics, 1790-1900: Religion and unbelief*.
- Russell, B. (2004). *History of western philosophy*. Routledge.
- Savage, R. (Ed.). (2012). *Philosophy and religion in Enlightenment Britain: New case studies*. Oxford University Press.
- Schultz, D.P. & Schultz, S.E. (2007). "Modern Psikoloji Tarihi", 2. Baskı, (Çev. Y. Aslay), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Sevinç, K. (2023). The differences between atheists and agnostics: A comparison of various attitudes. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (16), 111-129.

- Seyhan, B. Y. (2023). İnanç gelişimi ve kimlik siyaseti üzerine yorumlar: Belkis kıssası örneği. *International Journal of Social Sciences Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(32), 466-477.
- Seyrekbasan, A. M. (2022). Milliyetçilik, etnisite ve toplumsal cinsiyet rolleri ekseninde kadın bakış açısı. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 559-577.
- Sezik, M. (2012). Muhafazakâr Siyaset İdeolojisi ve Türkiye’de Muhafazakârlık. *I. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, 115.
- Shenhav, A., Rand, D. G., & Greene, J. D. (2012). Divine intuition: cognitive style influences belief in God. *Journal of Experimental Psychology: General*, 141(3), 423.
- Sherkat, D. E. (2011). Religion and Scientific Literacy in the United States. *Social Science Quarterly*, 92(5), 1134-1150.
- Smart, J. J. C., & Haldane, J. J. (2008). *Atheism and theism*. John Wiley & Sons.
- Smetana, J. G., Crean, H. F., & Daddis, C. (2002). Family processes and problem behaviors in middle-class African American adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 12(2), 275-304.
- Smith, A. L. (2020). *Religion, health, and the spiritual but not religious* (Master's thesis). East Tennessee State University.
- Smith, C. (2009). *Souls in transition: The religious and spiritual lives of emerging adults*.
- Smith, G. H. (2010). *Atheism: The case against God*. Prometheus Books.
- Smith, J. K. (2017). *Awaiting the king (Cultural liturgies book #3): Reforming public theology* (Vol. 3). Baker Academic.
- Spilka, B., Hood, R.W. & Gorsuch, R.L. (1985). *The psychology of religion, an empirical approach*. New Jersey: Prentice Hall.
- Spinoza, B. (2014). *Ethica* (Ç. Dürüşken, Çev.). Alfa Yayınları.
- Stark, R., & Finke, R. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. University of California Press.
- Suziedelis, A., Potvin, R. H. (1981). Sex differences in factors affecting religiousness among Catholic adolescents. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38-51.
- Swinburne, R. (1986). *Evidence for God*. Mowbray.
- Swinburne, R. (2010). *Is there a God?*. Oxford University Press.
- Swinburne, R. (2016). *The coherence of theism* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Şengül, F. N. (2024). Anlam ve haz arasında: Üniversite gençlerinin spiritüel ve hedonistik eğilimleri. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (35), 36-66. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1507901>

- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. İçinde S. Worchel & W. G. Austin (Ed.), *Psychology of intergroup relations*. Nelson Hall.
- Tan, N. (2010). Kant'ın din anlayışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51(2), 315-330.
- TDK (2025). Laiklik. Erişim adresi: <http://www.tdkterim.gov.tr/bts/>
- TDK. (2025). *İnanç*. Erişim: inanç ne demek TDK sözlük anlamı.
- TDK. (2025). *İnanmak*. Erişim: inanmak ne demek TDK sözlük anlamı.
- Tevfikoğlu, F. G. (2021). Klasik ontolojik delil ve “Kendisinden daha mükemmeli-büyüğü tasavvur edilemeyen şey”. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 234-247.
- Topaloğlu, A. (1996). *Çağdaş İngiliz felsefesinde ateizm problemi* (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Topaloğlu, A. (2001). *Tanrıtanımazlığın felsefi boyutları: Teizm ya da ateizm*. Kaknüs Yayınları.
- Topaloğlu, A. (2019). *Ateizm çıkmazı* (6. baskı). DİB Yayınları.
- Trzebiatowska, M. ve Bruce, S. (2012). *Why are women more religious than men?* Birleşik Krallık: Oxford University press.
- Turner, A. (2015). Generation Z: Technology and social interest. *The journal of individual Psychology*, 71(2), 103-113.
- Tuzgöl, M. (2000). Ana baba tutumları farklı lise öğrencilerinin saldırganlık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 2(14), 39-48.
- TÜİK. (2022). *Bölgesel istatistikler*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- Twenge, J. M. (2017). *iGen: Why today's super-connected kids are growing up less rebellious, more tolerant, less happy--and completely unprepared for adulthood--and what that means for the rest of us*. Simon and Schuster.
- Twenge, J. M., Cooper, A. B., Joiner, T. E., Duffy, M. E., & Binau, S. G. (2019). Age, period, and cohort trends in mood disorder indicators and suicide-related outcomes in a nationally representative dataset, 2005–2017. *Journal of abnormal psychology*, 128(3), 185.
- Ulu, M. (2016). İnanç gelişim teorisi: İnanç aşamaları. *Bilimname*, 2016(1), 139-156.
- Ulusal, R. (2019). *Ergenlik döneminde narsisizm, dindarlık ve sosyal medya tutumları ilişkisi* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uslu, F. (2012). Agnostisizm. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(21), 5-28.
- Uysal, V. (2016). Gençlerde empati eğilimi, anne-baba tutumları ve dindarlık. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7-40.
- Van Eemeren, F. H., Grootendorst, R., & Eemeren, F. H. (2004). *A systematic theory of argumentation: The pragma-dialectical approach* (Vol. 14). Cambridge University Press.

- Wadsworth, B. J. (1996). *Piaget's theory of cognitive and affective development: Foundations of constructivism*. Longman Publishing.
- Walters, K. (2010). *Atheism: A guide for the perplexed*.
- Wang, Z., Luo, Y., Xuan, C., & Jindong, J. (2024). The twisted path to sacredness: a grounded theory study of irrational religious orientation and its psycho-sociological implications. *BMC Psychology*, 12(1). <https://doi.org/10.1186/s40359-024-01858-8>
- Wilkinson, R. H. (2003). *The complete gods and goddesses of ancient Egypt*.
- Woolley, J. D. (1997). Thinking about fantasy: Are children fundamentally different thinkers and believers from adults?. *Child Development*, 68(6), 991-1011.
- Wright, N. T. (2008). *Surprised by hope: Rethinking heaven, the resurrection, and the mission of the church*. Zondervan.
- Yıldız, C. ve Karaman, N. G. (2017). Creativity and perspective taking in early childhood period. *Ankara University of Faculty of Educational Sciences (JFES) 50(2)*, 33-58. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001396
- Yıldız, E. ve Erci, B. (2011). Anne baba tutumları ile adölesan saldırganlığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(3), 6-11.
- Yıldız, M. (2006). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı yayınları.
- Yılmaz, E., & Aktürk, A. (2021). Z kuşağı bir nesli anlamak. *Palet Yayınları*, 1-158.
- Yılmaz, O. A. (2022). Sol-Kemalizmin tasfiyesi: 12 Eylül'ün Atatürkçülüğü ve kökenleri. *Atatürk Yolu Dergisi*, (70), 473-485.
- Yi, J. and Todd, N. R. (2021). Internalized model minority myth among asian americans: links to anti-black attitudes and opposition to affirmative action.. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, 27(4), 569-578. <https://doi.org/10.1037/cdp0000448>
- Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. (2005). *Schema therapy: A practitioner's guide*.
- Yumurtacı, M. ve Özbey, S. (2024). Okul öncesi dönem çocukların yaratıcı düşünme becerileri ile motivasyon düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Journal of Education & Well-Being*, 2(2), 161-183. <https://doi.org/10.62416/ijwb-51>
- Zengin, M. (2013). Öğrencilerin din kültürü ve ahlak bilgisi dersine yönelik tutumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 271-301.
- Zuckerman, P. (2007). Atheism: Contemporary numbers and patterns. İçinde: *The Cambridge companion to atheism* (Ed. M. Martin). ABD: Cambridge University press.
- Zuckerman, P. (2009). *Atheism and secularity: Volume 1: Issues, concepts, and definitions*. ABD: Praeger.
- Zuckerman, P. (2015). *Living the secular life: New answers to old questions*. Penguin Books.

